

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૪૭૮ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ સંવત્સર ૨૦૧૭-૧૮

વિષય ૫-૩

સ્વર્ગમાં શયતાન.

(સામાજિક નવલકથા.)

પ્રયોજક અને પ્રકાશક,
વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

તંત્રી 'લુહારૂ-અંધુ,'
માંડવીની પોળ—અમદાવાદ.

સર્પઃ કૂરઃ खलः कूरः सर्पात्कूरतर खलः।
मन्त्रेण शाम्यते सर्पो न खलः शाम्यते कदा ॥

(ભાવાર્થઃ—સર્પ અને દુર્જન બન્ને કૂર છે. તેમાં પણ દુર્જન વિશેષ કૂર છે; કારણ કે સર્પ મંત્રથી શમી જાય છે અને દુર્જન કદાપિ શમી જતો નથી અર્થાત્ શાન્તિ પામતો નથી.)

સોલ એજન્ટ,
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર
ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ
પ્રત ૧૫૫૦

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૪
ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૧૮

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

અંથસ્વામિત્વના સર્વાધિકાર સ્વાધીન છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશન
અમદાવાદ
ગુજરાત કૌપીરાઈ-સંગ્રહ

૭૪૭૮

અમદાવાદ શાહાપુર વનમાળીવાંકાની પોળમાં પટેલ લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદે
પોતાના 'શ્રી અંગિકા વિજય' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છાપી.

અર્પણ પત્રિકા.

શ્રીમાન્ માન્યવર અનેકવિધ સદ્ગુણાલંકૃત
મહાપરોપકારી જ્ઞાતિહિતતત્પર નરરત્ન શેઠશ્રી
દામોદરદાસ ભગવાનદાસ માવાણી.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, દામોદર બીલ્ડીંગ-મુંબાઈ.

શેઠશ્રી,

આપની ઉદારતા, પરહિતતત્પરતા, જ્ઞાતિપ્રિયતા, સા-
હિત્યપ્રિયતા આદિ અનેક મહદ્ સદ્ગુણશશીથી મુગ્ધ થઈ
જઈ હું આપને મહારી આ નવલકથા ભક્તિપૂર્વક સમર્પણ
કરી અતિ આનંદિત થઈ છું. હું તો એક ક્ષુદ્રાદ્રપિ ક્ષુદ્ર
સ્વજ્ઞાતિસેવક છું; છતાં આપે મહારા પ્રત્યે જે પ્રેમ દર્શાવ્યો
છે તે પ્રેમના સ્મરણમાં આ રંક ભક્ત આપને આ નવલ-
કથા સમર્પિત કરી કૃતાર્થ થાય છે. આપશ્રીના હાથે અનેક
પરોપકારી કાર્યો થયાં છે, આપે અનેક દીનદરિદ્રોને સં-
તોષ્યાં છે, આપે યોગ્ય પાત્રને યોગ્ય પુરસ્કાર આપ્યો છે
તેથી ભવિષ્યમાં પણ આપના પવિત્ર હસ્તે પરમાત્મા
અનેક પરોપકારી કાર્યો કરાવવા આપને વિશેષ લક્ષ્મી
અને દીર્ઘાયુ આપો એવી અનન્ય પ્રાર્થનાસહ વિરમું છું.
મહારી વિનંતિ માન્ય રાખી આપે આ ગ્રંથની અર્પણ-
પત્રિકા સ્વીકારી છે એ માટે હું આપનો હૃદયેશાંને
માટે ઋણી થયો છું.

લિ.

કૃપાકાંક્ષી ચરણરજ જ્ઞાતિસેવક
વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

ॐ तत्सत्परमात्माने नमः ।

પ્રસ્તાવના.

एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभूतः स्वार्थाधिरोधेन ये ।
तेऽमी मानुसराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

भर्तृहरि.

“ ભાવાર્થ:-જે સત્પુરુષો પોતાના સ્વાર્થનો પણ ત્યાગ કરીને
ખીજનું કલ્યાણ કરે છે તે પ્રથમ પંક્તિના જાણુવા જેઓ પોતાનું
હિત સાચવીને ખીજનું ભલું કરે તે બીજી પંક્તિના જાણુવા, પણ
જેઓ પોતાના હિતના માટે ખીજનું બગાડે તેવા મનુષ્યોને તો દેહ-
ધારી રાક્ષસ જાણુવા; પણ જેઓ નિરર્થક અન્યના હિતનું નુકસાન
કરે તેમને શું ઉપનામ આપવું એ હું જાણુતો નથી. ”

અમારા ‘ હુહાણા-ખંધુ ’ માસિકના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષની ભેટ
તરીકે આ નવલકથા આપતાં અમને અપાર આનંદ થાય છે; કિન્તુ
તે સાથે એટલું પણ જણાવવું આવશ્યક છે કે અમારા ‘ હુહાણા-ખંધુ ’
માસિકનો જન્મ યૂરોપમાં જાગેલા મહાભારત યુદ્ધ પ્રસંગે થયો છે,
કાગળોની સાત ગણી મોંઘવારીમાં વાર્ષિક માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ ના સામાન્ય
લવાજમમાં પ્રતિમાસે ૪૮ પૃષ્ઠનું માસિક અને આવું દળદાર ભેટનું
પુસ્તક આપવાનું કાર્ય કેટલું બધું મુશ્કિલ છે એની કલ્પના સર્વ ખંધુઓ
સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે; છતાં ઉદારવૃત્તિના આશ્રયદાતાઓ કિંવા
ગ્રાહકખંધુઓની પ્રમળ ઈચ્છાને માન આપવાના હેતુથી અમે ઘણું
ખર્ચ વેઠી આ પુસ્તક ભેટ તરીકે આપવાનું સાહસ કર્યું છે. કર્તવ્ય અ
જાનવવું, જ્ઞાતિખંધુઓના આચાર વિચારોને ઉન્નત કરવા, કુસંપ અને
ખરાબ રૂઠીઓનો વિનાશ થાય એવા પ્રયત્નો કરવા, જ્ઞાતિખંધુઓના
અંતરને વિશેષ વિચારશીલ કરી તેમને નૂતન ચૈતન્ય આપી જ્ઞાનમાર્ગે

લઈ જવા એ જ અમારો ઉદ્દેશ છે અને પરમકૃપાળુ પરમાત્મા અમારા આ ઉદ્દેશને થોડા ધણા અંશે પણ પૂર્ણિભૂત કરશે તો અમે અમારી સકળ સેવા અને શ્રમની સાર્થકતા થઈ સમજીશું.

કેટલાક બંધુઓનો પ્રથમ એવો આગ્રહ હતો કે, ભેટનું પુસ્તક કોઈ ઐતિહાસિક નવલકથા આપવી; કિન્તુ માસિકમાં ‘લાવણ્યમયી’ નામક ઐતિહાસિક નવલકથા ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ થતી હોવાથી ભેટનું પુસ્તક સામાજિક પસંદ કર્યું છે; જેથી સર્વ પ્રકારના પાઠકોને સંતોષ થશે એવી આશા રહે છે.

આ નવલકથાનું ‘સ્વર્ગમાં શયતાન’ નામ વાંચી કદાચિત કેટલાક બંધુઓના અંતરમાં એવી કલ્પના ઉપજવાનો સંભવ છે કે, આ નવલકથામાં સઘળી અસંભવિત ઘટનાઓ અને આકાશ પાતાળની કપોળકલ્પિત કલ્પનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હશે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આ કલ્પના અસત્ય છે. આ નવલકથામાં આવેલા વિષયો સંભવિત અને પ્રચલિત હોવાનો અનુભવ આ નવલકથા વાંચનારને અવશ્ય થશે જ એવી ખાતરી છે. ‘અતિલોભ એ પાપનું મૂળ છે’ એ સર્વમાન્ય સૂત્રનું તાદસ્ય ચિત્ર આ નવલકથામાં આલેખવામાં આવેલું હોઈ, એક પ્રૌઢ પુરુષના અંતરમાં પણ જ્યારે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની રાક્ષસી મહાવાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે નિર્દોષ મનુષ્યોના ઉપર પણ કેવો હૃદયવિદારક જીવંત ગુજરે છે એ મહાત્મા લેખાતા મહાત્મા હરિદાસજી ભગતનાં રાક્ષસી કૃત્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે. ચાલુ જમાનામાં ન્હાની ઉમ્મરનાં શ્રીમંત સંતાનોના દ્રુસ્ટીઓ આ સ્વર્ગીય દુનિયામાં, લોભને વશ થઈ, કલ્પિત કેવાં શયતાનનાં જેવાં કુટિલ કાર્યો કરે છે એનો ચિતાર વાંચતાં આ નવલકથાનું જે નામ-કરણ ‘સ્વર્ગમાં શયતાન’ થયું છે, એ સર્વાંશે ઉચિત છે એમ માલૂમ પડ્યા સિવાય રહેશે નહિ. તદુપરાંત આદર્શ સતી સાધ્વી આર્યરમણી અનંગમેહિનીનો અપૂર્વ રોહ અને પતિભક્તિ આધુનિક

આર્યનારીઓને માટે આદર્શસ્વરૂપ છે. લોભી માતાપિતાઓ વૃદ્ધના હાથે મીઠળ ખાંધી કન્યાવિક્રયનું જે મહાપાપ કરે છે તેનું કેવું પ્રતિ-
ષ્ઠાને રસાતળમાં પહોંચાડે એવું વિષમય પરિણામ આવે છે એ પ્રકાર
પણુતારાસુંદરીના ચિત્રચારિત્ર્યના દર્શન વાચનથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

આધુનિક ગુજર સાહિત્યની, ધણું ખરાં વર્તમાનપત્રો અને
માસિકત્રોથી તથા સરસ્વતી દેવીના કહેવાતા ઉપાસકોની કેવી હાસ્ય-
જનક સ્થિત છે એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન પણુ કેશવકાન્ત અને બી. જી.
ઠાકોરના પ્રાત્રદ્વારા કરવામાં આવ્યો છે; જે એ લખાણના વાંચનથી
આજકાલના ધમંડી લેખકો પોતાની હાસ્યજનક કર્તવ્યપ્રણાલીનો કાંઈક
અંશે પણુ ત્યાગ કરશે તો હું અત્યંત સંતુષ્ટ થઈશ. આ નવલકથાનું
એક પણુ ચરિત્ર અમુક વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને અંકિત કરવામાં આવ્યું નથી.
'વસન્તેર રાણી' નામક એક ધણી ન્હાની સંક્ષિપ્ત યંગાળી વાર્તાની
વસ્તુસંકલનને કલ્પનાની સહાયતાથી વિસ્તૃત કરી આ નવલકથા
લખવામાં આવી છે, તેથી એ યંગાળી વાર્તાના વિદ્વાન્ લેખક શ્રીયુત
નનીલાલ ખંડોપાધ્યાયનો પણુ હું આ સ્થળે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર
માનું છું. અંતે આ સૃષ્ટિના સર્વમાન્ય 'ધર્મે જય અને પાપે ક્ષય'
સિદ્ધાંતાનુસાર આ નવલકથાની પૂર્ણાહુતિ થાય છે. પાપીઓને તેમનાં
પાપોનું આ સંસારમાં જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે અને સ્વધર્મનિષ્ઠ
મનુષ્યો અંતે સ્વર્ગીય સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. અસ્તુ.

'લુહાણા-ખંધુ' માસિકમાં ચાલુ કરવામાં આવેલી વાર્તા પ્રથમ
વર્ષના છેલ્લા અંકમાં સંપૂર્ણ થઈ જવાની સંભાવના છે અને ત્યાર પછી
તેમાં એક સામાજિક ઉત્તમ વાર્તા ક્રમશઃ પ્રકટ કરવાની અમે વ્યવસ્થા
કરી છે; જેથી તે વાર્તા વાંચકોના વિશેષ આદરને પાત્ર થશે જ એવો
અમને દૃઢ વિશ્વાસ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે, અમારી સેવાને
સ્મરણમાં રાખી અમારા ગ્રાહકખંધુઓ આ માસિકના ગ્રાહકોને વધારવાનો
યથાશક્તિ શ્રમ લઈ અમને આ સેવા કાર્યમાં સવિશેષ ઉત્સાહિત કરશે.

આ નવલકથાની અર્પણપત્રિકા જે સુયોગ્ય દાનવીર, ઉદારવૃત્તિ, પરાંપકારપરાયણ શાંતિરત્ન શ્રી૦ દામોદરદાસ ભગવાનદાસભાઈને આપવામાં આવી છે તેમના શુભસંયોગથી આ નવલકથાની પ્રતિષ્ઠામાં હું વૃદ્ધિ થયેલી સમજું છું, તથા જગન્નિયંતા નારાયણ આ ઉદારચિત્ત શાંતિરત્નને વિશેષ દીર્ઘાયુ કરી તેમના પવિત્ર હસ્તે શાંતિહિતનાં અનેક-વિધ કાર્યો કરાવો એવી અનન્ય ભાવના સિવાય ખીજી શી કામના આ સેવકના અંતરમાં હોય ?

અમદાવાદમાં ચાલેલા પ્રબળ પ્લેગના પરિણામે છાપખાનાં બંધ રહેલાં હોવાથી આ ઉપહારઅંથના પ્રકાશન કાર્યમાં ઘણો વિલંબ થયો છે તથા પ્રૂફ સંશોધનનું કાર્ય પણ એ જ કારણથી સંપૂર્ણ લક્ષ્યપૂર્વક થઈ શક્યું નથી જે માટે સહૃદય બંધુઓ ક્ષમા આપશે એવી આશા-સહ વિરમું છું.

અમદાવાદ.

તા. ૨૭-૧-૧૭

લિ૦ સાહિત્યસેવક

પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

વિષય-સૂચન.

—:૦:—

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હું.	સરિતાતટ ઉપર પ્રેમિક પ્રેમિકા ...	૧
૨ જી.	મહાત્મા હરિદાસજી ...	૪
૩ જી.	મહાત્માની મહત્વાકાંક્ષા ...	૭
૪ થું.	યોગીના યોગનું રહસ્ય ! ...	૧૨
૫ મું.	હૃદયવિદારક વર્તમાન ...	૧૫
૬ ઠું.	રોષાનલ ...	૧૮
૭ મું.	ભયંકર વજ્રાધાત ...	૨૨
૮ મું.	પૂર્વકથા ...	૨૫
૯ મું.	સંદેહનો સંચાર ...	૨૯
૧૦ મું.	વિવાહની ચિંતા ...	૩૫
૧૧ મું.	બેદભરેલો તાર ...	૪૦
૧૨ મું.	ભયંકર વિશ્વાસઘાત ...	૪૩
૧૩ મું.	નિર્દોષ પ્રેમિક પ્રેમિકા ...	૪૭
૧૪ મું.	સતીનો શુભાશીર્વાદ ...	૫૧
૧૫ મું.	સાધ્વી સતીનો સ્વર્ગવાસ ...	૫૮
૧૬ મું.	વિષપ્રયોગ ...	૬૨
૧૭ મું.	પાપીયસી પ્રમદા ...	૬૭
૧૭ મું.	અખળાનું અધઃપતન ...	૭૫
૧૮ મું.	આત્મોત્સર્ગ ...	૮૦
૧૯ મું.	પ્રપંચનો સ્ફોટ ...	૮૬
૨૦ મું.	ગૃહત્યાગ ...	૯૩
૨૧ મું.	વિચારપરિવર્તન ...	૯૬
૨૨ મું.	દિવ્યસ્વપ્નની સફળતા ...	૧૦૨
૨૩ મું.	પાપનો પ્રકાશ ...	૧૧૦
૨૪ મું.	સંકટપર સંકટ ...	૧૧૫
૨૫ મું.	સંકટોદ્ધાર ...	૧૨૦
૨૬ મું.	સ્વર્ગ-સદન તરફ ગમન. ...	૧૨૭
૨૭ મું.	પતિપત્નીનું પુનર્મિલન. ...	૧૩૦

પ્રકરણ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૮ મું.	ભયંકર નિરાશા ...	... ૧૩૪
૨૯ મું.	સતીની અંતરેશ્વરી. ...	... ૧૩૮
૩૦ મું.	પતિપત્નીનો વિવાદ. ...	... ૧૪૨
૩૧ મું.	પ્રિયતમાને પ્રત્યુત્તર. ...	... ૧૪૬
૩૨ મું.	સાહિત્ય સભા ! ...	... ૧૫૦
૩૩ મું.	યોગી મહાત્મા સપડાયા ...	... ૧૫૬
૩૪ મું.	લક્ષ્મીલોભ ...	... ૧૫૯
૩૫ મું.	કેસની તપાસ ...	... ૧૬૫
૩૬ મું.	પાર્વતીનું સ્નેહાદ્ર્ લક્ષ્ય ...	... ૧૭૨
૩૭ મું.	શુભ વિવાહ ...	... ૧૭૪
૩૮ મું.	ભયાનક આગ કિંવા કર્મશળી ...	... ૧૭૬
ઉપસંહાર	...	... ૧૮૦

આત્યુત્તમ ઐતિહાસિક નવલકથા !

સ્વદેશભક્તિનો ચિત્તાકર્ષક ચિતાર !

મનોહારિણી માયા

અથવા

પ્રચંડ પ્રતિબોધ.

પ્રયોજક:—રા. પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

સ્વદેશભક્ત ક્ષત્રિયોનું અપાર સાહસ જોવું હોય, યવનોના પ્રપંથોનું દર્શન કરવું હોય, મનોહારિણી માયાનું અસામાન્ય પ્રાબલ્ય નિહાળવું હોય, સંસારત્યાગી સંન્યાસીના અંતરની સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વધર્મપરાયણતાનું અવલોકન કરવું હોય, ભાઈ ભગિનીના વિશુદ્ધ સ્નેહથી પરિચિત થવું હોય, એક અબળાની પણ અડગ સ્વદેશભક્તિ જોવી હોય તો ‘મનોહારિણી માયા’ અવશ્ય વાંચો આ નવલકથા શ્રંગાર, વીર, કરુણા, હાસ્ય આદિ રસોથી ભરપૂર છે. પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે નવીન રહસ્ય, નવીન શિક્ષણ અને નવીન ભાવો ભરેલા છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૨૦, સુંદર છપાઈ. પાકું સોનેરી લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું પૂઠું છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦

આજે જ મંગાવો.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

બુકસેલર-ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

અને

પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

‘લુહાણા-અંધુ’ કાર્યાલય—અમદાવાદ.

રા. પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કરકૃત સુપ્રસિદ્ધ

લોકપ્રિય નવલકથાઓ.

નવીન સંન્યાસી. (અનેક ઉપયોગી તત્વવિષયક નવલકથા)	૦-૮-૦
સમાજ. (સ્વ. સાક્ષર રમેશદત્તની સામાજિક નવલકથા)	૧-૦-૦
ગુલશાના. (અકબરશાહના રાજત્વકાળની એક પ્રેમકથા.)	૧-૦-૦
ગૃહિણી કે દેવી ? (સામાજિક આદર્શ ગૃહચિત્ર)	... ૦-૧૨-૦
ચિત્તોડપર ચઢાઇ અથવા પદ્મિનીનું અનુસંધાન	... ૧-૦-૦
અકબર રાજરહસ્ય ભાગ ૧-૨ (બેદબરેલા બનાવોથી ભરપૂર)	૨-૮-૦
રણુલેલા રજપૂતો અથવા સતીઓનું શ્રાતન. ભાગ ૧-૨.	૩-૦-૦
દગાખાજ દુનિયા. (ચાર સુંદર ચિત્રોથી સુશોભિત સામા- જિક નવલકથા.)	... ૧-૮-૦
કંગાલ કેદી ભાગ ૧-૨ (સુંદર ચિત્રોયુક્ત સામાજિક નવલ.)	૩-૮-૦
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા અથવા આદર્શ વિધવા. (સચિત્ર.)	૧-૪-૦
પિશાચિની કે પ્રેમદા ? (મેક્સેરિઝમ વિષયક નવલકથા.)	૧-૪-૦
સંસાર કે નરકાગાર ? (સામાજિક ગૃહચિત્ર)	... ૧-૦-૦
મૃગલોચની અથવા માયાપ્રાપ્ત્ય. (અદ્ભુત ઘટનાપૂર્ણ સચિત્ર નવલકથા.)	... ૧-૪-૦
રજપૂતોનો રણસંગ્રામ. (ઐતિહાસિક કથાસંગ્રહ.)	... ૧-૮-૦
સ્વર્ગમાં શયતાન.	... ૧-૪-૦
મિલન-મંદિર. (ઉત્તમોત્તમ સામાજિક નવલકથા.)	... ૧-૪-૦
સુરોજસુંદરી અથવા સુધરેલો જમાનો (વીસમી સદીનો આગેહુમ ચિતાર.)	... ૧-૮-૦
વનવાસિની (અપૂર્વ પ્રેમકથા.)	... ૧-૪-૦
રાજનન્દિની અથવા હૃદયત્રિપુટી. (સ્વદેશભક્તિનું જ્વલંત ચિત્ર.)	૧-૪-૦
અંગના કે દેવાંગના ? (સામાજિક નવલકથા.)	... ૧-૮-૦
મનોહારિણી માયા. (ઐતિહાસિક નવલકથા)	... ૧-૮-૦

પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

તંત્રી ' હુહાણા-ખંડુ '—અમદાવાદ.

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

स्वર્गમાં शયતાન.

પ્રકરણ ૧ હું.

—૦:૦:—

સરિતાતટ ઉપર પ્રેમિક પ્રેમિકા.

ધણા દિવસ પછી પુનઃ ગુજરાતમાં વસન્તનું આગમન થયું છે. કાણુ જાણે કે કયા દેશમાંથી, કયા પુણ્યક્રમ, અમૃતમય દિવ્યધામથી, કયા મોહમંત્રથી દીક્ષિત થઈને, કયા સુખ સ્વપ્નમાંથી જાગ્રત થઈને અનંગસખા, પુનઃ એ ભુવનમોહન રૂપથી ભુવન ભૂતાવીને ભૂતજવાસીઓની સમક્ષ ઉપરિચિત થયા છે ! પ્રકૃતિના વક્ત્રમાં, વાયુ દેવતાના સુશીતળ સ્પર્શમાં, વનરૂપિતા મોહનવેશમાં, પુષ્પોના મધુર હાસ્યમાં, રાત્રિના સુરભિ નિશ્વાસમાં, પોતાનો આવિર્ભાવ પૃથિવી ઉપર પ્રદર્શિત કરીને પુનઃ વસન્તે દર્શન દીધું છે.

રાત્રિ પૂર્ણ થવા આવી હતી અને ઉષાનો રંગમેરંગી પ્રકાશ પૂર્વકાશમાં ધીમે ધીમે વિસ્તૃત થતો હતો. આવા રમણીય સમયે રામપુર ગામની પાસે થઈ વહેતી એક પવિત્ર સરિતા પોતાના વક્ત્રઃ-સ્થળ ઉપર એક નૌકા લઈને નૃત્ય કરતી હતા. વસન્તસમાગમથી અધીરા, ચંચળા બનેલી સરિતા નૃત્ય કરતી કરતા, રોષથી અને અભિમાનથી નૌકાનાં અંગને વારંવાર તરંગપ્રહાર કરી, નૌકાને જાણે કે તેના ચંચળ પ્રવાહમાં તણાવાનો સંકેત કરતી હતી. માછીઓએ દહતાથી નૌકા આંધી રાખી હતી; નહિ તો પ્રચંડ પ્રવાહમાં તે ક્યારનીય તણાઈ ગઈ હોત. આ જગતમાં કેટલી જીવનનૌકાઓ, માછીના શિથિલ બંધનથી વિચ્છિન્ન થઈને આવા પ્રકારના વસન્તના વેગવાન પ્રવાહમાં તણાઈ જઈ અગાધ જળમાં ડૂબી જાય છે !

સરિતાની પાસેજ એક કિશોરી રમણી ઉભી રહી છે. તેણે એક યુવકના ખભા ઉપર પોતાના બન્ને હાથ મૂકી રાખ્યા છે. કિશોરીનો કૃષ્ણકેશકલાપ વાયુદેવતાની સાથે નૃત્ય કરી રહ્યો છે. એકાએક કિશોરીના સ્તનદ્વય જોશથી ઉછળવા લાગ્યા. તેણે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી દીધો. રમણીએ એક વખત એ આવેગમયી ચંચળા સરિતા

તરફ જોઈને યુવકને કહ્યું:—“ શું તમે હજી સુધી મ્હને ન્હાની કીકી સમજો છો ? ”

“ ના—તું મ્હારા ગૃહરાજ્યની રાણી તેમજ મ્હારા જીવનની સહચારિણી છે ? ” યુવકે સ્મિત હાસ્ય કરી ઉત્તરમાં કહ્યું.

રમણીએ કહ્યું:—“ ત્યારે હું તમારી સાથે કેમ ન આવું ? સતી સ્ત્રી પતિના વિયોગે કેવી રીતે સંસારમાં રહી શકે ? ”

“ મ્હેં તને કેટલી વખત કહ્યું છે કે, હવે માત્ર આઠ માસ પછી તું મ્હને જોમ કહીશ તેમ હું કરીશ. હજી આઠ માસ સુધી હું પરાધીન છું, એ તો તું જાણે છે. ” યુવકે અડચણ દર્શાવી.

“ તમે સ્વેચ્છાથી પરાધીન રહો તેને કોઈ શું કરે ? તમે પણ કાંઈ હવે ન્હાના નથી, તેમજ હું પણ અગ્નિ બાળિકા નથી. હરિદાસ ભગત કહે એમ હવે આપણે શા માટે વર્તવું જોઈએ ? હું પણ તમારી સાથે મુંબાઈ આવું તો તેમાં શી અડચણ છે ? તમે એકલા મુંબાઈ આપ્યા જાઓ અને હું એકલી અહિં રહું એવીજ ને હરિદાસ ભગત સલાહ આપતા હોય તો તેમની સલાહનું આપણને બિરુદ પ્રયોજન નથી. હું તેમનું કહેવું સાંભળાને ઈચ્છતીજ નથી. ” રમણીએ અંતરની વાતનું વિવેચન કર્યું.

“ પ્રિયતમે ! તું સમજી શકતી નથી કે, હરિદાસ ભગતના અભિપ્રાયानુસાર વર્તવું એજ હમણાં—આપણું લોકતઃ અને ધર્મતઃ કર્તવ્ય કર્મ છે. જ્યારે પિતા એવું મૃત્યુપત્ર કરી ગયા છે કે, હું એકવીસ વર્ષનો થઈ ત્યાં સુધી હરિદાસ ભગત મ્હારા પાળક રહેશે, ત્યારે જો હું તેમનું કહેવું ન સાંભળું તો પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો કહેવાય. ” યુવકે પિતૃભક્તિ દર્શાવી.

“ પિતાજી પોતાના મૃત્યુપત્રમાં એવું પણ લખી ગયા છે કે, તમારે મુંબાઈ જઈને રહેવું અને મ્હારે તમારો ત્યાગ કરીને અહિં રહેવું ? ” રમણીએ સહજ રોષમાં કહ્યું.

યુવકે રમણીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ સ્નેહસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ એવું લખી ગયા નથી એ સત્ય છે; કિન્તુ આજ સુધીમાં કદાપિ મ્હેં હરિદાસની આજ્ઞા ઉઘાડી નથી; તેથી હવે માત્ર થોડા સમયને માટે શા માટે તેમના મત વિરુદ્ધ વર્તવું જોઈએ ? શા માટે કારણ સિવાય તેમના આત્માને બચિત કરવો જોઈએ ? હવે માત્ર આઠ માસ પછી મ્હને એકવીસ વર્ષ પૂરાં થશે—આપણે સર્વેશો સ્વતંત્ર થઈ શકીશું. ” યુવકે આશ્વાસન આપ્યું.

“ આઠ માસ તમને નજીવા લાગે છે; પરંતુ મ્હને તો એટલો સમય યુગયુગાંતર જેટલો જણાય છે. મ્હારા અંતરની વેદનાનો અનુભવ તમને ક્યાંથી હોઈ શકે ? વળી જો હું તમારી સાથે આવું એ અન્યાય-યુક્ત વર્તન ગણાતું હોત તો હું આઠ માસ તો શું પરંતુ આઠ વર્ષ સુધી તમારા વિયોગે અહિં રહેત. વળી માત્ર થોડા દિવસથીજ તમે મુંબાઈથી પાછા અત્રે આવ્યા છો; છતાં હરિદાસ ભગત તમને આટલા બેલા મુંબાઈ કેમ મોકલી દે છે ? ” રમણીએ સંદિગ્ધ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હરિદાસ ભગતની આજ્ઞા ન્યાયયુક્ત છે કે અન્યાયયુક્ત છે એ હમણાં મ્હારે વિચારવું જોઈએ નહિ. જ્યાં સુધી તેઓ મૃત્યુ-પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે મ્હારા પાળક હોય ત્યાં સુધી મ્હારે તેમની આજ્ઞાને શિરપર ચઢાવવી જોઈએ. તું સઘળું સમજે છે; છતાં આવો દુરાચલ શા માટે કરે છે ? ” યુવકે કહ્યું.

“ હા, હું સઘળું સમજું છું; તેથીજ તમારી સાથે આવવાનો આગ્રહ કરું છું ! ” રમણીએ દૃઢતાસૂચક સ્વરે કહ્યું.

યુવકે પુનઃ કહ્યું:—“ તું માત્ર એક વખત મ્હારું કહેવું માન ! જે મહિના પછી હું પાછો ત્હારી પાસે આવી જાશ. ”

રમણીએ રોષમાં ને રોષમાં યુવકના હાથમાંથી પોતાના હાથ ખેંચી લઈને કહ્યું:—“ છીક ત્યારે જાઓ ! ”

આમ કહી રમણી ત્વરિત ગતિથી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. થોડે દૂર એક પરિચારિકા ઉભી સ્હી હતી. તેણે રમણીની પાછળ દોડી જઈને કાંઈ પૂછ્યું. રમણીએ તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ આપતાં, સરિતાના તટ પાસે આવેલા એક ઉચ્ચ અને વિશાળ પ્રાસાદમાં પ્રવેશ કર્યો. યુવક થોડા સમય સુધી સરિતાતટ ઉપર ઉભો રહી, પછીથી ધામે ધીમે નૌકા તરફ અગ્રેસર થયો.

જે સ્થળે ઉભાં રહીને યુવક યુવતી અચાર સુધી વાતચિત કરતાં હતાં તે સ્થળની પાસેજ સરિતાતટ ઉપર એક વિષ્ણુમંદિર આવેલું હતું. એ વિષ્ણુમંદિરમાં એક વૃદ્ધ પુરુષ બેઠો હતો. યુવક યુવતીની વાતચિતનો આરંભ થતાંજ મંદિરની દિવાલ પાછળ ઉભો રહી એ વૃદ્ધ, પ્રેમિક પ્રેમિકાની વાતચિત સાંભળતો હતો. યુવક અને યુવતી તેને જોઈ શક્યાં નહોતાં. વૃદ્ધે અધકારમાં ઉભા રહી સઘળી હકીકત સાંભળી લીધી. પાઠક ! આ વૃદ્ધ પુરુષ કોણ હતો ?

પ્રકરણ ૨ જી.

—:૦:—

મહાત્મા હરિદાસજી.

રામપુર ગામના જગીરદાર રુદ્રનાથે ત્રણવર્ષ થયાં પોતાના બે પુત્રોને આ અસાર સંસારમાં એકલા મૂકી સ્વર્ગવાસ કર્યો છે. તેમનું મૃત્યુ થતાં પહેલાંજ તેમની સહધર્મિણી પરલોકવાસિની થઈ હતી. તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિયકાન્તને પાઠકબધુઓએ પ્રથમ પ્રકરણમાં જોયો છે. ન્હાનો પુત્ર રંજનીકાન્ત માત્ર બાર વર્ષની ઉંમરનો છે. તે રામપુરમાંજ પોતાના પિતાના સ્થાપિત કરેલા વિદ્યાલયમાંજ ઈંગ્રેજ અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે છે. પ્રિયકાન્ત મુંબાઈ રહીને વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસ કરે છે. હમણાં થોડા દિવસથી તે વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષા માનસહ પસાર કરી રામપુરમાં આવ્યો હતો. તેના પિતાના મૃત્યુપત્ર અનુસાર જીના નોકર હરિદાસ ભગત ઉપર, પ્રિયકાન્ત એકવીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી તેની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય સોંપાયલું હતું. હવે માત્ર આઠજ માસપછી પ્રિયકાન્ત એકવીસ વર્ષનો થનાર છે. વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ પુરો કરી પ્રિયકાન્ત જ્યારે રામપુરમાં આવ્યો ત્યારે હરિદાસ ભગતે તેને બાકીના આઠ માસ મુંબાઈમાંજ રહેવાની આજ્ઞા કરી. પ્રિયકાન્તના પિતાએ મુંબાઈમાં પણ એક બંગલો પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચીને તૈયાર કરાવ્યો હતો. હરિદાસ ભગતની આવી આજ્ઞા સાંભળી પ્રિયકાન્ત વિસ્મિત તથા નારાજ થયો; પરંતુ પોતાનો વિસ્મય અને નારાજ તેણે કોઈની પણ પાસે પ્રદર્શિત કરી નહિ. તેના અંતરમાં એવો વિશ્વાસ છે કે, તેના પિતા જેને તેના પાળક કરી ગયા હતા એ પાળકની આજ્ઞા વિરુદ્ધ વર્તવું એ પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવા જેવું છે. તેથી બે અઠવાડીયાં રામપુરમાં રહી તેને પુનઃ નિરુપાયે મુંબાઈ જવું પડ્યું. પ્રિયકાન્તની સહધર્મિણી અનંગમોહિનીએ પોતાની પરિચારિકાને હરિદાસ ભગત પાસે મોકલી પતિસાથે મુંબાઈ જવાનો પોતાનો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો હતો; પરંતુ કોણ જાણે કે શા કારણથી, હરિદાસે અનંગમોહિનીના આ વિચારને સંમતિ આપી નહિ. તેથી નિરુપાયે પ્રિયકાન્તને અનંગમોહિનીનો ત્યાગ કરી મુંબાઈ પાછા જવું પડ્યું. તેને માટે સરિતાના ઘાટ ઉપર નૌકા તૈયાર હતી. તેણે નૌકા પાસે જઈ એક નોકરને ધૂણ્યું:—” કેમ, કાર-

ભારી મહાશય ક્યાં છે ? હું જઉં તે પહેલાં અહિં તેમણે મહને મળવાને જણાવ્યું છે. ”

નોકરે ઉત્તર આપ્યો;—“ હમણાં હું ગયો ત્યારે તેઓ યોગાસને બેઠા હતા. તેમના ધ્યાનનો ભંગ કરવાનું સાહસ મહારાથી થઇ શક્યું નથી. ”

પ્રિયકાન્તે કહ્યું;—“ હવે તેમના યોગનો ભંગ થયો હશે. તું જઇ તેમને કહે કે, નૌકા તૈયાર છે ને ભાઈ વિદાય થાય છે. ”

નોકર આહ્વાયો ગયો. થોડા સમયમાંજ હરિદાસ ભગત આવી પહોંચ્યા. તેમના કપાળ ઉપર શ્વેતચંદનની ત્રણ રેખાઓ જોવામાં આવે છે. તેમના હાથ ઉપર હરિનામની છાપો છપાયેલી જોવામાં આવે છે, તેમના મુખમાંથી ક્ષણે ક્ષણે જય હરિ, જય કૃષ્ણ, જય-મ્રજવિહારી, એવો હરિનામોચ્ચાર થતો હોવાથી તેઓ એક પરમભક્ત સાધુ પુરુષ હોય એવો ખ્યાલ થાય છે. તેમનાં નેત્રો ઘડીમાં ઉઘડે છે તો ઘડીમાં બંધ થઇ જાય છે. તેમનું સર્વોંગ હૃદયુષ્ટ છે. તેમના મસ્તક ઉપરના વાળ અડધા સંકેદ થઇ ગયેલા હોઇ માથાની વચ્ચે ટાલ પડેલી છે.

પ્રિયકાન્તે કારભારી મહાશયને પ્રણામ કરીને કહ્યું;—“ કાક ! હવે મહને જવાની આજ્ઞા આપો. ”

હરિદાસે સંજળ નયને કહ્યું;—“ વત્સ ! દીર્ઘાયુ થા. ઘણા કાળ પછી તારો મેળાપ થયેલો હોવા છતાં તને મહારે પાછો આટલો વહેલો દૂર દેશમાં મોકલવો પડે છે તેથી મહારા આત્માને કેટલું બધું દુઃખ થાય છે એ માત્ર હું અને મહારો વહાલો મ્રજવાસી જ જાણેજે. અરેરે ! હૃદય-રત્નું રત્નિદિવસ સ્મરણ ક્યાં કરું છું તો પણ અંતરમાંથી માયા દૂર થતી થતી. હે કૃષ્ણ ! હે મધુસૂદન ! તમારો મહિમા અનંત છે. જે કે હું તને મુંબાઈ મોકલું છું તેથી તું અસંતુષ્ટ થયો છે એ હું જાણું છું; પરંતુ તને મહારે શા માટે મુંબાઈ મોકલવો પડે છે એ જે તારા જાણવામાં આવે તો હું જે કાંઈ કરું છું તે તારા કલ્યાણાર્થે જ કરું છું એવી તારી ખાત્રી થયા સિવાય રહે નહિ. જ્યારથી જગીરદાર મહાશય સ્વર્ગવાસી થયા છે ત્યારથી તારા કલ્યાણની કામના સિવાય બીજી કોઈ પણ કામના હું કરતો જ નથી એ મહારા પ્રભુ સારી રીતે જાણે છે. હે પ્રભુ ! જેવી તમારી ઇચ્છા ! છતાં તને શામાટે હું મુંબાઈ મોકલું છું એ વાત તારા અહિંથી જતા પહેલાં મહારે તને જણાવવી જોઈએ. ”

“ એ સધળી હકીકત સમજાવવાનો ક્લેશ વેઠવાનું કાંઇ કારણ નથી. આપ મહારા સંબંધી જે કાંઇ કરશો તે મહારા કલ્યાણુર્થેજ કરશો એવો મહને દૃઢ વિશ્વાસ છે. ” પ્રિયકાન્તે સરળ અંતઃકરણથી ઉત્તર આપ્યો.

“ ત્યારા જેવો વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન બાળક એવો વિશ્વાસ રાખે જ એ હું સારી રીતે જાણું છું. ત્યારા સ્વર્ગીય પિતા મહારું મ્હોં જોતાંની સાથેજ મહારા અંતરનો ભાવ સમજી જતા હતા. તેઓ અકાળે આ-લોકનો પરિત્યાગ કરી તમને મહારા હાથમાં સોંપી ગયા છે, તથા પોતાની અતુલ વૈભવસંપત્તિ મહારા જેવા સંસારવિરાગી સામાન્ય પુરુષના હાથમાં આપી ગયા છે એથી માત્ર તેમના પોતાના મહત્વનોજ પરિચય પ્રાપ્ત થયો છે. તેમના આવા વર્તનથી મહારા ઉપર તેમનો કેટલો બધો વિશ્વાસ હતો એ વાર્તા સર્વના જાણુવામાં આવી છે. જે કે, હવે સંસારનાં કાર્યો કરવામાં મહારું મન ઉદ્દાસિન રહેછે અને વશિષ્ઠ આયુષ્ય ઇશ્વરભક્તિ કરવામાં વ્યતીત કરવાની મહારી પ્રબળ ઇચ્છા છે; પરંતુ સ્વર્ગીય જગીરદાર મહાશયે મહારા ઉપર જે અપાર ઉપકારો કરેલા છે તેનો યથાશક્તિ યત્કિંચિત્ બદલો વાળવાના હેતુથી અને તમારું બન્ને બંધુઓનું કલ્યાણ કરવાની કામનાથીજ હું તમારી જગીરનો કારભાર કરું છું. હવે તો શ્રીહરિ આ માયાબંધનમાંથી મુક્ત કરે તો ઘણું સારું. હવે કોઈ પણ રીતે, સુખે દુઃખે બીજા આઠ માસ વીતાડી આ કાર્યભારનો ગંભીર બોજો શિરપરથી ઉતારી નાખી હરિભક્તિ કરવાને મહારો દૃઢ નિશ્ચય છે. હે નારાયણ ! આ ભક્તનું અંતર તમે સારી રીતે જાણો છો. હે કૃપાસિંધુ ! આપ સર્વવ્યાપક છો ! બાપ પ્રિયકાન્ત ! તું આઠ માસ સુધી મુંબાઈ રહી ત્યાંનો વિશેષ અનુભવ મેળવે એવી મહારી અંતરેચ્છા છે. ” હરિદાસે સંસારકાર્ય પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ દર્શાવ્યો.

“ આપની અભિરુચી સર્વોંશે સ્તુત્ય છે તેમજ આપની આગા મહારે શિરસાવંધ છે. ” પ્રિયકાન્તે નમ્ર સ્વરે કહ્યું.

“ બીજા એક વાર્તા મહારે તને કહેવાની છે. તું વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન છે. તને વિશેષ ઉપદેશ આપવાની આવશ્યકતા નથી જ. મહારા મત પ્રમાણે આજકાલના તરુણ યુવકોનું ચારિત્ર્ય માત્ર વિદ્યાલક્ષ્ય કે વિશ્વવિદ્યાલક્ષ્યના અભ્યાસથી ઉત્પત્ત થઈ શકતું નથી. તે સાથે ધર્મ-શિક્ષણની પણ આવશ્યકતા છે. માટે તું થોડા સમયસુધી ધર્મશિક્ષણ મેળવે તો ત્યારે આલોક અને પરલોક બન્ને સુધરે તેમ છે. તેથી

મહે' એવો વિચાર રાખ્યો છે કે, તું આઠ માસ ઝૂંબાઈ રહે ત્યાં સુધી ત્હારે મહારા ઇષ્ટગુરુ પ્રેતોદ્ધાર પરમહંસ પાસે ધર્મજ્ઞાન મેળવવું. ત્હારી સાથેજ આપણા બંગલામાં રહેવાને માટે મહે' તેમને લખી જણાવ્યું છે. તેઓ તને સંસારની અસારતાનો ઉપદેશ આપશે, તથા અખંડ મંગલાકાર શ્રીહરિના ચરણોમાં જેથી ત્હારી મતિગતિ સ્થિર થાય એ સંબંધીનું નિરંતર તને શિક્ષણ આપશે. હે કૃષ્ણ ! તમેજ સાર છો, તમેજ પરાત્પર છો! વત્સ! પ્રાતઃકાળ થયો છે. મધ્યાહ્નકાળ સુધીમાં રોશને જઈ પહોંચવું જોઈએ; નહિ તો અગ્નિરથનો સમય સચવાશે નહિ; માટે તું હવે નિશ્ચિંત જીવે વિદાય થા. દયામય હરિ ત્હારું નિરંતર રક્ષણ કરે એવો હું તને આશીર્વાદ આપું છું. જય હરિ! જય નારાયણ!"

પ્રિયકાન્ત નૌકામાં બેઠો. નૌકા બંધનમુક્ત થઈ નૃત્ય કરતી કરતી, જળતરંગો સાથે કેલિ કરતી કરતી, વસન્તવાયુથી ડોલતી ડોલતી માર્ગક્રમણ કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૩ જી.

મહાત્માની મહત્વાકાંક્ષા !

લોભેન બુદ્ધિચ્છલતિ લોભો જનયતે તૃષામ્ ।
તૃષાસૌં દુઃસ્વમાપ્નોતિ પ્રજ્ઞેદ્ વ માનવઃ॥
લોભાત્ક્રોધઃ પ્રભવતિ લોભાત્ક્રામઃ પ્રજાયતે ।
લોભાન્મોહશ્ચ નાશશ્ચ લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ ॥

હરિદાસજી મહાત્મા પુનઃ વિષયમંદિરમાં જઈ કાંઈ વિચાર કરવા લાગ્યા. એકાએક તેમનું મુખમંડળ પ્રસન્ન બની ગયું. તેઓ ઉઠી આમ તેમ આંટા ખાવા લાગ્યા, તથા સ્વગત કહેવા લાગ્યા;—“યુક્તિ તો બરાબર અજમાવી છે. હવે હું જોઉં છું કે, મહારી મહત્વાકાંક્ષા પ્રજિ-
~~ભૂત~~ થાય છે કે નહિ?” આમ વિચારી તેમણે ધાર તરફ દષ્ટિ કરી ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:—“ક્રોધ છે કે?”

આઠ દશ નોકરો આવી હાથ જોડી હરિદાસજી પાસે ઉભા રહ્યા. એ નોકરો પૈકીના એકને ઉદ્દેશીને હરિદાસજીએ કહ્યું:—“કિસનસિંહ ! જા, તું જઈને ફુલબરાયને અહિં બોલાવી લાવ; તેમને કહેજે કે,

હમણાં ને હમણાં તેમનું ઘણું જરૂરી કામ છે; માટે વિના વિલંબે તેઓ અત્રે આવે.”

કિશનસિંહ કારભારી મહાશયને પ્રણામ કરી તેમની આસા પાળવાને માટે ત્વરિત ગતિથી આવ્યો ગયો. કારભારી મહાશયે ખીન્ન નોકરોને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“તમે સર્વ તમારા કામ ઉપર ચાલ્યા જાઓ.”

નોકરો આવ્યા ગયા એટલે હરિદાસજી પાછા આંટા ખાતા ખાતા સ્વગત કહેવા લાગ્યા:—“હરિદાસજી ભગત તમે પહેલાં કોણ હતા અને હમણાં કોણ છો? વીસ વર્ષ ઉપર તમે મુંબાઈમાં ચોરી કરી જેલખાત્રા પણ કરી આવ્યા હતા અને આજે તમે એક રાજરાજેશ્વરના જેટલું સુખ ભોગવો છો! આજકાલ તમારા પ્રતાપનો પાર નથી. દશ વર્ષ પહેલાંની અને આજની તમારી સ્થિતિમાં કેટલું બધું અસંભવિત પરિવર્તન થઈ ગયું છે! તમારો ભાગ્યરવિ હમણાં પૂર્ણતેજથી પ્રકાશી રહ્યો છે. શું હવે માત્ર આઠ માસ પછી તે અસ્ત થશે? તમારા પ્રખળ પરાક્રમ અને અતુલ સત્તાનો તમારે ત્યાગ કરવો પડશે? ના ના, એ અસંભવ છે. જે તીક્ષ્ણબુદ્ધિના પ્રભાવે તમે આજે અતુલ સંપત્તિના સ્વામી થયા છો એ તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મબુદ્ધિજન તમારા પ્રતાપને અખંડ રાખશે. જગતમાં એવું એક પણ કાર્ય નથી કે જે તમારા બુદ્ધિબળને અસાધ્ય હોય! તમારી ચાણક્યના જેવી ચતુરાઈ દિન પ્રતિદિન તમારી વૃદ્ધિ કરશેજ અને તમારા શત્રુઓનો આ પૃથિવી ઉપરથી નાશ કરશે!”

પરાંતર આ સમયે દુર્લભરાય આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાંજ હરિદાસજીએ કહ્યું:—“દુર્લભભાઈ! આવો આવો—તમારું ઘણું જરૂરનું કામ આવી પડ્યું છે.”

દુર્લભરાયની ઉમ્મર ચાળીસ વર્ષની છે. તેની મુઠો અને મસ્તકના કેટલાક વાળ સફેદ થઈ ગયેલા છે. તેનું શરીર પણ બળવાન હોઈ શરીરનો રંગ ઉજવળ શ્યામવર્ણનો છે. તે પોતાના પૂર્વજોના સમયથી જ રામપુરમાં રહે છે. એ થોડે દૂર આવેલા ભરુચમાં મુખત્યારી કરે છે, અને અવકાશના સમયે રામપુરમાં આવે છે.

દુર્લભરાય આવીને આસન ઉપર બેઠો એટલે હરિદાસજીએ ચોતરફ જોઈને દાર બંધ કરી દીધાં. પછીથી તેમણે દુર્લભરાયને ઉદ્દેશીને ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ભાઈ! આજકાલ તમારાં દર્શન તો દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે. આજે એક જરૂરી કારણને લીધે મ્હારે તમને બોલાવવા પડ્યા છે.”

દુર્લભરાયે પ્રખર દૃષ્ટિથી એક વખત હરિદાસજીના ગંભીર વદન-મંડળ તરફ જોયું. હરિદાસજીએ કહ્યું:—“ જે જરૂરી કારણને લીધે તમને બોલાવ્યા છે એ કારણ તો તમે સારી રીતે જાણો છો, કેમ ? ” દુર્લભરાયે મસ્તક હલાવીને કહ્યું:—“ ના ના—હું તો કાંઈ જાણતો નથી. ”

“ ત્યારે જુઓ, હું કહું છું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળો. પ્રિયકાન્તને હાલ તરત થોડા સમયને માટે મ્હેં પાછો મુંબઈ મોકલી દીધો છે, એ તમે જાણ્યું હશે; પરંતુ હવે માત્ર આઠ માસ પછી મ્હારી કેવી દશા થશે તે કહો જોઈએ ? આજકાલનાં માન પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવ-વિલાસ માત્ર આઠ માસ પછીજ અદ્રશ્ય થઈ જશે ! એ વાતનો વિચાર કરતાંજ કાળજી કંપી ઉઠે છે. ” હરિદાસજીએ ભાવી ભય દર્શાવ્યો.

“ સમજ્યો, આઠ માસ પછી પ્રિયકાન્ત સ્વાધીન થશે એમજ આપ કહો છોને ? પરંતુ એટલા માટે આપને ચિંતા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ” દુર્લભરાયે આશા દર્શાવી.

“ શું કહું ભાઈ ! ચિંતા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી ? હું સુદ્રનાથ જાગીરદાર મહાશયની અતુલ સંપત્તિનો સ્વામી છું. આજે હજારો લોકો મ્હારી ખુશામદ કરે છે. મ્હારી કીર્તિનો સર્વત્ર વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે. મ્હારો સૌભાગ્યરવિ પૂર્ણતેજથી પ્રકાશી રહ્યો છે એ સર્વનો માત્ર આઠ માસ પછી અંત નહિ આવે કે ? પછીથી શું હું આવો વૈભવ-વિલાસ ભોગવી શકીશ ? પછીથી શું હું વિશાળ મહાલય અને જગીરનો અધીશ્વર રહી શકીશ ? ” હરિદાસજીએ હૃદયવ્યથાનું વિવેચન કર્યું.

“ એ સઘળું નહિ રહે તો તેથી શું નુકસાન છે ? આ ત્રણ વર્ષમાં આપે જે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે તે સંપત્તિથી આપ ધણીજ અયશઆરામમાં અને વૈભવવિલાસમાં આપનું અવશિષ્ટ આયુષ્ય પસાર કરી શકશો. આપની ઉમ્મર પણ હવે થઈ છે. એથી વખત વિવાહ કર્યાને આપને દશ વર્ષ થયાં છતાં હજી સુધી આપને સંતાનપ્રાપ્તિ થઈ નથી તેથી હવે ભવિષ્યમાં પણ પ્રજાસુખ મળવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે; તેથીજ હું કહું છું કે, હવે આપ વિશેષ લોભ ન રાખો એમાંજ આપનું કલ્યાણ છે. વિના કારણ ચિંતા શા માટે કરવી જોઈએ ? ” દુર્લભરાયે સત્ય હકીકતનો ઉલ્લેખ કર્યો.

હરિદાસજીનું મ્હેં સુકાઈ ગયું કિંવા મલિન થઈ ગયું. ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને તેમણે કહ્યું:—“ દુર્લભરાય ! તમારા મુખે આવાં વચનો સાંભળી હું ઘણો દુઃખિત થઈ છું. આટલા દિવસ પછી તમે મૃત્યુની

વાત તમારા મ્હોંમાં લાવ્યા ? મ્હને સાઠ વર્ષ થયાં છે તેથી શું થઈ ગયું ? વળી હું સો વર્ષ સુધી જીવતો નહિ રહું એમ તમે શા ઉપરથી ધાર્યું ? મ્હારા ઇષ્ટગુરુ પ્રેતોદ્ધાર પરમહંસ મૃત્યુનો વિચાર કરવો નહિ એમ વારંવાર કહે છે. ”

“ મ્હારી તો એવી ઇચ્છા છે કે આપ દીર્ઘાયુ થાઓ; છતાં મ્હારું એમ કહેવું છે કે, હવે માત્ર આઠ માસ પછી પ્રિયકાન્ત, સ્વર્ગસ્થ જગીરદાર મહાશયના મૃત્યુપત્ર અનુસાર સ્વતંત્ર થશે એ સર્વ કોઈ જાણે છે. હવે અન્ય કોઈ ઉપાય અજમાવી શકાય એમ મ્હને લાગતું નથી. ” દુર્લભરાયે નિરાશા દર્શાવી.

“ બાપ ! તમને અત્યાર સુધીમાં માલૂમ પડ્યું છે કે, બુદ્ધિ દોડાવવાથી ગમે એવું અસાધ્ય કાર્ય પણ સાધ્ય થાય છે, તથા ઉપાયો આપોઆપ સૂઝી જાય છે. વિચારી તો જુઓ કે, કેવી મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે ? હવે આઠ માસ પછી સ્વર્ગસ્થ સ્નેહનાથ મહાશયનો પુત્ર સ્વતંત્ર થશે ! એમ થશે એટલે પછી મ્હારો ભાવ કોણ પૂછશે ? વળી તમને દરવર્ષે જે એક હજાર રૂપિયા મળે છે તે પણ બંધ થઈ જશે. હવે કહો જોઈએ કે, આપણી બન્નેની આટલા લાંબા સમયની પરિપક્વ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો ઉપયુક્ત સમય ઉપસ્થિત થયો છે કે નહિ ? ” હરિદાસજીએ દુર્લભરાયને પણ લોભ દર્શાવ્યો.

અરુપ કાળસુધી કાંઈ વિચાર કર્યા પછી દુર્લભરાયે પૂછ્યું:-
“ ત્યારે હવે શો ઉપાય અજમાવવાની આપની ઇચ્છા છે ? ”

“ મૃત્યુપત્ર પ્રમાણે પ્રિયકાન્ત એકવીસ વર્ષનો થતાંજ સ્વતંત્ર થશે એ સત્ય છે; પરંતુ તે સાથે બીજી પણ એક પ્રયોજનીય શર્ત છે, એ તમારા સ્મરણમાં નથી કે શું ? જે તમારા સ્મરણમાં ન હોય તો હું કહું છું-સાંભળો-મૃત્યુપત્રમાં લખેલું છે કે, “ જે એકવીસ વર્ષની ઉંમર થતાં પહેલાં પ્રિયકાન્તનું મૃત્યુ થાય તો મ્હારો (સ્નેહનાથનો) કનિષ્ઠ પુત્ર રજનીકાન્ત મ્હારી સમ્પત્તિનો ઉત્તરાધિકારી થશે, કિન્તુ તે પણ એકવીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી શ્રીયુત હરિદાસજી ભગત એ સમ્પત્તિ સંપત્તિના એક માત્ર રક્ષક રહેશે. ” કેમ ? આમાં તો કાંઈ સંદેહ નથી ને ? રજનીકાન્તની ઉંમર હમણાં માત્ર બાર વર્ષની છે. જે આ આઠ માસમાં પ્રિયકાન્ત પૃથિવી ઉપર ન રહે તો પ્રાણી હું બીજાં નવ વર્ષ સુધી-અર્થાત્ રજનીકાન્ત એકવીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી-કોઈપણ પ્રકારની અડચણ સિવાય, સ્નેહનાથ મહાશયના મૃત્યુપત્ર

અનુસાર હમણાં જેવા સુખ-ઐશ્વર્યમાં હું તેવાજ સુખ-ઐશ્વર્યમાં રહી શકું, અને તમને પણ પ્રત્યેક વર્ષ હજાર રૂપિયા મળ્યા કરે ! ” હરિદાસજીએ લોભવશ થઈ ભયંકર વિચાર દર્શાવ્યો.

એકાએક દુર્લભરાયનું સર્વાંગ કંપી ઉઠ્યું. થોડા સમય સુધી શાન્ત રહ્યા પછી તેણે કહ્યું:—“ આપે જે કહ્યું તે સમજાવું હું સમજી શક્યો છું; કિન્તુ—”

“ કિન્તુ શું ? સ્પષ્ટ કહી દો ને ? હવે તો તમે અને હું અભિન્ન આત્મા છીએ. હવે આપણે આપણા અંતરનો ભાવ એકબીજાથી છુપાવવો જોઈએ નહિ. તેથીજ કહું છું કે, જે કહેવું હોય તે સ્પષ્ટ કહી દો. ” હરિદાસજીએ બનાવટી સ્નેહ દર્શાવીને કહ્યું.

“ હવે કાર્ય વ્યવસાયથી નિવૃત્ત થઈ મહેં અત્રે આવીને સ્થાયી રહેવાનો વિચાર રાખ્યો છે, તેથી માત્ર વાર્ષિક એક હજાર રૂપિયામાં—”

દુર્લભરાયનું વાક્ય પૂર્ણ થતાં પહેલાંજ તેના મનનો ભાવ સમજી જઈને હરિદાસજીએ કહ્યું:—“ અરે, હું તમને એક હજારને બદલે દોઢ હજાર આપીશ, પછી તો તમને કાંઈ અડચણ રહેશે નહિ ને ? ”

દુર્લભરાય મૌન ધારણ કરી બેસી રહ્યો ‘ મૌનં સંમતિ લક્ષણમ્ ’ વિચારી હરિદાસજીએ કહ્યું:—“ આ સંબંધી કાંઈ લખાણ કરવાનું પ્રયોજન તો નથી ને ? ”

“ આપ જેવા સાધુ પુરુષનાં વચનો ઉપર મહેં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે; છતાં કહેવાની જરૂર નથી કે, પ્રથમની માફક બંને મૃત્યુપત્ર મ્હારી પાસેજ રહેશે. ”

“ એ સત્ય છે; પરંતુ હવે કેવી રીતે આપણે આપણો હેતુ સફળ કરવો તેનો પૂરતો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. મહેં એક ઉપાય વિચારી રાખ્યો છે; છતાં પૂરતો વિચાર કરી અમુક નિશ્ચય થયા પછી હું તમને જણાવીશ. એક અઠવાડિયામાં એ સંબંધીનો ખુલાસો તમે જાણી શકશો; પરંતુ બાઈ ! આ સમયે આપણા સમસ્ત બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે. ” હરિદાસજીએ કહ્યું.

પછીથી દુર્લભરાય હરિદાસજી પાસેથી વિદાય લઈને ચાલ્યો ગયો. હરિદાસજી પણ આસન ઉપરથી ઉભા થઈ ‘ હરે કૃષ્ણ, જય હરિ, જય નારાયણ ’ કહેતા બહાર નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

—:૦:—

યોગીના યોગનું રહસ્ય !

સ્વનાથ જગીરદાર મહાશયના વિશાળ ગગનચુંબિત પ્રાસાદ પાસેજ ખીજે એક ન્હાનો પ્રાસાદ કિંવા ખંગસો આવેલો છે. એ ખંગસો ‘વિષ્ણુમંદિર’ના નામથી ઓળખાય છે. એના એક ખંડમાં ઘણા દિવસ પૂર્વે રાધાશ્યામની પાપાણુ મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી હતી. તેથીજ લોકો એ મકાનને ‘વિષ્ણુમંદિર’ કહેતા હોવા જોઈએ એમ અમને લાગે છે. કારભારી હરિદાસજી પોતે આ ‘વિષ્ણુમંદિર’ના નામથી ઓળખાતા વિશાળ મકાનમાં સહકુટુંબ નિવાસ કરે છે. સઘળા નોકરો આ સ્થળે રાત્રિ દિવસ તેમની આજ્ઞા ઉઠાવવાને માટે અને સેવા કરવાને માટે તૈયાર રહે છે. ઘણાં થોડાં દાસદાસીઓ ખીજા મકાનમાં રહે છે. આ ‘વિષ્ણુમંદિર’માંજ મહાત્મા હરિદાસજી રાત્રે તેમજ દિવસે અવકાશ મળતાં, એકાંતમાં બેસી યોગ-સાધના કરે છે. રામપુરનાં ન્હાનાં મ્હોટાં—સર્વ માણસોનો એવો દઢ વિશ્વાસ છે કે, હરિદાસજી ભગત માત્ર ભક્તચુડામણિ પરમ વૈષ્ણવ છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓ એક યોગી અને સિદ્ધ પુરુષ છે. આ એકાન્ત ઓરડામાં પાઠકોએ દુર્લભરાયની સાથે હરિદાસજીની જે ગુપ્ત વાતચિત થઈ તે સાંભળી છે. આજે પુનઃ બે અઠવાડીઆં પસાર થઈ ગયા પછી તેઓ બન્ને બેઠા બેઠા કાંઈ વાતચિત કરે છે.

“ જ્યારે એમજ કરવું હોય તો આપના પોતાના હાથનો લખેલો પત્ર મોકલીએ તો કેમ ? એમ કરીશું તો પ્રિયકાન્તના અંતરમાં સહજ પણ સંદેહ ઉપજશે નહિ. જો ખીજના હાથનો લખેલો આવો ભયંકર પત્ર જશે તો કદાચ તે એ પત્ર ઉપર વિશ્વાસ નહિ મૂકી શકે. ” દુર્લભરાયે શંકા પ્રદર્શિત કરી.

“ તમે જાણો છો કે, સાવધાન મનુષ્યનો કદાપિ વિનાશ થતો નથી. આપણે આપણું પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં ઘણી સાવધાનતા રાખવી જોઈએ. મહારા હાથનો લખેલો પત્ર ભવિષ્યમાં મહારા દુર્દેવે જો જાહિર થઈ જાય તો મહારી કેવી દુર્દેશા થાય તેની કલ્પના સુઘાં હું કરી શકતો નથી. તમને જૂદી જૂદી જાતના અક્ષરો લખતાં આવડે છે; તેથી જો તમેજ પત્ર લખશો તો આપણા બન્નેમાંથી કોઈપણ પકડાશે નહિ. ”

હરિદાસજીએ દુર્લભરાયના મસ્તક ઉપરજ નવ્વાણું ટકાતું જોખમ મૂકવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“ આટલા બધા જોખમમાં ઉતરવા કરતાં આપે પ્રથમ જે વિચાર દર્શાવ્યો હતો તે મૂળે ઉત્તમ લાગે છે. આપણે મુંબાઈમાંજ આપણું કાર્ય પાર ઉતારીએ તો કેમ ? ” દુર્લભરાયે પ્રતિપક્ષ કર્યો.

“ પ્રથમ મહેં એવો વિચાર કર્યો હતો એ સત્ય છે; કિન્તુ એમ કસ્વામાં સંકટમાં સપડાઈ જવાય એવો ભય રહે છે. મુંબાઈ શહેરમાં ઘણા ચતુર અને કાર્યદક્ષ ડિટેક્ટિવો ગુન્હાઓની શોધ કર્યા કરે છે. તેમની આંખોમાં ધૂળ નાખવી એ કાંઈ સામાન્ય કાર્ય નથી. તેમાં પણ વળી મુંબાઈ જેવા શહેરમાં ખૂત કરવું એતો ઘણું જોખમ અને અડચણ ભરેલું કાર્ય છે. તેથીજ બુદ્ધિનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરી મહેં મહારા પ્રથમના એ વિચારનો ત્યાગ કર્યો છે. આપણા બીજા વિચાર પ્રમાણે આપણે એને એક પત્ર લખી મોકલીએ. એ પત્ર પ્રાપ્ત થતાંજ તે થોડા કાળને માટે સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસધર્મ સ્વીકારશે એમાં બિલકુલ સંદેહ નથી. વળી એમ બનેજ એવા ઉપાયની મહેં યોજના કરી છે. મહારા ગુરુદેવ ત્રેતાદ્વાર સ્વામી આજકાલ રાત્રિ દિવસ પ્રિયકાન્તને સંસારની અસારતાનો અને સંન્યાસધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો ઉપદેશ આપે છે; તેથીજ હું કહું છું કે, આપણે તેને અરણ્યમાં કિંવા પહાડી પ્રદેશમાં પહોંચાડી શકીશું. ત્યાર પછી સુયોગની પ્રાપ્તિ થતાં આપણે આપણા કંટકનો જડ-મૂળથી નાશ કરીશું. વળી જે કદાચ એમ નહિ બને અને તે સંન્યાસી થઈ જવાને બદલે એ ચંદ્રવદનીતું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી અહિંજ આવી ચઢશે તો વળી આપણે બીજા કોઈ નવા ઉપાયની યોજના કરીશું. તે વખતે એ પત્ર કોઈ દુષ્ટ બદમાશેજ લખ્યો હશે એમ કહીને આપણે એ શયતાન માણસની શોધ કરવાનો બનાવટી પ્રયત્ન કરીશું.” હરિદાસજીએ વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું.

“ એ પત્ર ક્યાં છે ? હું જેઠ જેઠએ કે એમાં શું લખ્યું છે ? ” દુર્લભરાયે કહ્યું.

હરિદાસજીએ પોતાની નામાવલિમાંથી એક પત્ર બહાર કાઢીને કહ્યું:—“ આ બુઝો-પત્રની કેટલીક હકીકત હું તમને વંચી સંભળાવું છું—

“ ચિરંજીવી ભાખ્ત્રી !

ભગવાનની અકળ કળા કોણ કળી શકે તેમ છે ? કોના ભાગ્યમાં શું લખેલું છે એ બાણવાનું સામર્થ્ય જગતમાં કોઈનામાં હોતું નથી.

જે ભયંકર સમાચાર આજે હું તને લખી જણાવું છું; તેથી મહારા જેવા વૈરાગીના હૃદમાં અપાર શોક થાય છે. વત્સ! પાપાણુ જેવું કઠોર કાળજી કરીને આ શોચનીય સમાચાર નિરુપાયે મહારે તને લખી જણાવવા પડે છે. પરમ દિવસે મધ્યરાત્રે શ્રીમતી અનંગમોહિનીનું કોલેરાના રોગથી એકાએક મૃત્યુ થયું છે. હમણાં આ તરફનાં હવાપાણી સારાં નથી; પરંતુ કાર્યવ્યવસાયમાં ખસેલ ન પહોંચે એટલામાટે મહારે અત્રેજ રહેવું પડશે. આ સંસાર અસાર છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ઇચ્છાને અનુસરી વર્તવા સિવાય મનુષ્યનો બીજો કોઈ માર્ગ છેજ નહિ. કેવલમિશ્વરેચ્છા-બલિયસિ વગેરે. ”

આટલે સૂધી પત્ર વાંચીને હરિદાસજીએ કહ્યું:—“ ભાઈ ! ત્યારે હવે તમે આ પત્રની નકલ કરી લાવો. બે ચાર દિવસમાંજ મહારા પરમભક્ત અને યુદ્ધિમાન શિષ્ય ગોપાળદાસની સાથે હું આ પત્ર પ્રિયકાન્તને મોકલાવીશ, તથા તેને જે કાંઈ કહેવાનું છે તેમજ કરવાનું છે એ સંબંધીનો સકળ ઉપદેશ હું તેને આપીશ. ”

દુર્લભરાયે હસીને કહ્યું:—“ આપનું કહેવું યથાર્થ છે; કિન્તુ આ રામપુર ગામનાં પ્રાયઃ ઘણાં ખરાં માણસો એમ જાણે છે કે, માત્ર થોડા માસ પછી આપ પ્રિયકાન્તની સમસ્ત સંપત્તિ અને જગીરનો કાર્યભાર તેને સમર્પણ કરી, સંસારધર્મનો પરિત્યાગ કરવાના છો તથા ઇશ્વરના ધ્યાનમાં અને યોગસાધનામાં આપનું અવશિષ્ટ જીવન વ્યતીત કરવાના છો. હવે એ સર્વ માણસોને કેવી રીતે સમજાવી શકાશે તે કહો જોઈએ. ? ”

હરિદાસજીના દંતશ્લ્ય મેઠાં ઉપર હાસ્યરેખાએ દર્શન દીધું. તેમણે ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યો:—“ તમે તો સઘળું જાણો છો કે, જગતનાં મનુષ્યો કેવાં મૂર્ખ હોય છે ! તેમની મૂર્ખતાનો આજ સુધીમાં મહત્તે સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો છે. તેઓ મહારા બાહ્યાડખરથી મુગ્ધ બની જઈ મહત્તે એક પરમભક્ત સાધુપુરુષ સમજે છે. હું જે આ પથરાઓની પૂજા કરું છું તે માત્ર લોકોનું મહારા પ્રત્યે આકર્ષણ કરવાના હેતુથીજ કરું છું. આ પથરાઓ આગળ હું દંડવત્ પ્રણામ કરું છું, શરીર ઉપર હરિનામની છાપો છાપું છું, હરિનામવલિવાળો ખેસ ખમે નાંખી સર્વત્ર ફરું છું તેનું ખરું રહસ્ય તમારા સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી. હું ધારું તેમ સર્વને સમજાવવાને સક્તિવાન છું. જે જગતમાં સત્ય ઇશ્વર હોય તો તે મનુષ્યની યુદ્ધિજ છે; બીજી બધી ઇશ્વર સંબંધીની

અહમુત વાર્તાઓ કવિની ઉચ્છ્વલ કલ્પનાઓજ છે. સર્વ મહને પરમ યોગી સમજ મહારી ભક્તિ કરે છે; પરંતુ મહારો યોગ શો છે તે માત્ર તમે જાણો છો, અને હું જાણું છું. મૂર્ખ લોકોને ઇચ્છાનુસાર ભમાવવા અને કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના ઉદરને પરિતૃપ્ત કરવું એજ મહારો યોગનું રહસ્ય છે. ” હરિદાસજીએ પોતાના યોગનું યથાર્થ વિવરણ કર્યું.

દુર્લભરાયનું સર્વોગ આ વચનો સાંભળી, માત્ર એક વખત કંપી ઉઠ્યું ! પછીથી તેણે કહ્યું:—“ હવે એ નિરુપયોગી વાતચિત હમણાં કરવાનું પ્રયોજન નથી. હવે આ પત્રની નકલ આપને ક્યારે જોઈએ તે કહો ? ”

“ જે ત્રણ દિવસમાં મળશે તો અડચણ નથી. ” હરિદાસજીએ કિતર આવ્યો.

“ ત્યારે આ જે ત્રણ દિવસમાં જૂદા જૂદા મરોડના અક્ષરોની જે ત્રણ નકલો કરી આપને બતાવીશ. એ સઘળી નકલોમાં જે આપને હીક લાગશે તેજ આપણે ચોપાળદાસદ્વારા મુંબાઈ પહોંચાડીશું. ”

પ્રકરણ ૫ મું.

હૃદયવિહારક વર્તમાન.

મુંબાઈમાં ચોપાટીરોડ ઉપર આવેલા એક રમણીય મનોહર ખં-ગલાના એક એકાન્ત ઓરડામાં સંધ્યાકાળ સમયે પ્રિયકાન્ત એકલો બેસી વૉલસિટના પ્રકાશની સહાયતાથી યોગવાશિષ્ઠ રામાયણ વાંચતો હતો. સાથેના ઓરડામાં બેસી એક નોકર પંખો ખેંચતો હતો એકા-એક પંખો ખેંચતો બંધ થઈ ગયો. નોકરના હાથમાંથી પંખાની દોરડી અવાજ થઈ પડી ગઈ; તે સાથેજ કોઈ જાણે કે ત્યાં પડી ગયું. પ્રિય-કાન્તે બહાર જઈને જોયું તો એક માણસ જમીન ઉપર પડી જઈ આત્મનાશ કરતો તેના જોવામાં આવ્યો.

આગંતુક હાથ પગ પછાડતો હતો. આવો પ્રકાર જોઈ વિસ્મિત બની જઈ પ્રિયકાન્તે પૂછ્યું:—“ કોણ છે તું ? તને શું થયું છે ? ”

આગંતુકે રુદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ હાય-હાય ! મહારા ભા-અમાં અંતે આવુંજ હતું કે ? હું પારકાના કહેવાથી આવો ભયંકર

માર શામાટે મહારા શિર ઉપર લાવ્યો ? આ કરતાં તો જો મહારું મૃત્યુ થયું હોત તો બહુ સારું થાત. ”

પ્રિયકાન્તે પુનઃ પૂછ્યું:—“તું કોણ છે ? તને શું થયું છે ?”

• “અરેરે ! મહોટા બાઈ ! આપ મહેને પિછાની શક્તા નથી કે શું ? હું આપનું જ નિમક ખાઈ આટલો મહોટો થયો છું ; છતાં આપ મહેને ઓળખી શક્તા નથી ? અરેરે ! શા માટે આ કાર્ય મહેં મહારા હાથમાં લીધું ?”

આવનાર માણસના કંઠસ્વર ઉપરથી તેને ઓળખી જઈ પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“કોણ ગોપાળદાસ કે ? તું અહિં કેમ આવ્યો છે ? શું થયું છે તે મહેને કહેતો કેમ નથી ?”

ગોપાળદાસે પુનઃ રુદન કરવાં કરતાં કહ્યું:—“મહોટાબાઈ ! હું કેવી રીતે આપને એ ભયંકર સમાચાર કહી સંભળાવું ? મહારી જીભ જ ઉપડી શકતી નથી. મહેં જ્યારે સ્મશાનમાં જઈ એ સુવર્ણપ્રતિમાનું તેજઃપૂર્ણ વદનમંડળ જોયું ત્યારે જ મહારા જીવનનો અંત કેમ ન આવ્યો ?”

પ્રિયકાન્તે ચમકી ઉઠી શુષ્ક કંઠે પૂછ્યું:—“શું બન્યું છે તે સત્વર મહેને કહે.”

ગોપાળદાસ ઉઠી બેઠો થઈને કહેવા લાગ્યો:—“મહેને આપ મારી નાખશો કિંવા કાપી નાખશો તો પણ એ હૃદયવિદારક વર્તમાન હું આપને જણાવી શકીશ નહિ. કારભારી મહાશયે મહેને આ પત્ર આપ્યો છે તે વાંચી જુઓ, એટલે સઘળી હકીકત આપના જાણવામાં આવશે. હું જઉં છું. આ રથજો હવે હું આપને મહારું મહેં ખતાવી શકીશ નહિ.”

આ પ્રમાણે કહી, પત્ર પ્રિયકાન્તના હાથમાં આપી ગોપાળદાસ કંપતો કંપતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રિયકાન્તે પુનઃ ઉપરોક્ત ઓરડામાં પ્રવેશ કરી કંપતા હાથે દ્વાર ખંધ કર્યાં. અને દીપક પાસે બેસી ત્વરાથી એ પત્ર વાંચી જોયો. પત્ર વાંચતાંજ તેના મુખમંડળ ઉપર સ્વેદાંબુઓ ઉપસી આવ્યાં. એક દીર્ઘ નિશ્વાસથી તેનું સર્વાંગ કંપી ઉઠ્યું. પત્ર સ્હામેના ટેબલ ઉપર પડી ગયો. અને તે સાથેજ તેનું મસ્તક ખુરસી ઉપર પડી ગયું. થોડા સમય પછી તોફારોએ આવીને જોયું કે, પ્રિયકાન્તના દિવાનખાનાનાં દ્વાર ખંધ છે.

દારની ફાટમાંથી જોતાં પ્રિયકાન્તને ખુરસીમાં આડો પડી રહેલો તેમણે જોયો. નોકરોએ તેને બોલાવ્યો; કિન્તુ તેમને કાંઈ ઉત્તરજ મળ્યો નહિ. તે નિદ્રાધીન થઈ ગયો હશે વિચારી તેને વારંવાર વિસ્મય કરવાનું સાહસ કોઈથી થઈ શક્યું નહિ. ધીમે ધીમે વિશેષ રાત્રિ થઈ. વૉલન સિટમાં જે મીણખતી સળગતી હતી તે ખુઝાઈ ગઈ. દિવાનખાનામાં ગંભીર અંધકારનો વિસ્તાર થઈ રહ્યો. મહાનગરીનો ગંભીર કોલાહલ શાન્ત થઈ ગયો. થોડી થોડી વારે કિનારા સાથે અથડાતા સમુદ્રજળની ગર્જનાઓ સિવાય બીજું કાંઈ સાંભળવામાં આવતું નહોતું.

એકાએક પ્રિયકાન્ત શુદ્ધિમાં આવી બેઠો થઈ ગયો, અને પાછો તરતજ પ્રથમની માફક ખુરસીમાંજ નિદ્રાધીન કિંવા બેશુદ્ધ બની પડ્યો રહ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે, જાણે તે રામપુરના પોતાના પ્રાસાદમાંજ સૂઈ રહ્યો છે. એકાએક કોઈએ જાણે કે, તેના શયનગૃહનું દાર ઉઘાડ્યું. કોઈના અંચળ ચરણોનો નૂપુરધ્વનિ થયો. એ નૂપુરના ધ્વનિ સાથે જાણે કે કોઈનો ઉત્તેજિત મધુર હાસ્યધ્વનિ ભળ્યો. નિદ્રાધીન થતા પહેલાં જો તે અનંગમોહિનીના આગમનની રાહ જોતો સૂઈ ગયો હોત તો આ દાર ઉઘાડવાના અવાજનો આભાસ થતાંની સાથેજ તે જાગી ઉઠત. તે જાણે કે સહપે હૃદયે અને ઉત્સુક નેત્રોએ જોઈ રહ્યો. એકાએક જાણે કે, લાવણ્યમયી, સારલ્યમયી હાસ્યમયી પ્રેમપ્રતિમા અનંગમોહિની તેના સમક્ષ ઉપરિથત થઈ. તે જાણે કે પ્રિયકાન્તના વદનમડગ વરદ રોપદર્શક દૃષ્ટિથી જોઈ બોલી:—“તમારા પ્રેમને હું પિંગની શકી છું. હું તમને આટલી બધી કરગરી, અને તમારી સાથે આવવાને તૈયાર થઈ તો પણ મહેને તમે સાથે નજ લઈ ગયા! જ્યાં આટલો અનાદર છે, અપમાન છે ત્યાં હું હવે રહીશ નહિ.” આ સમયે પ્રિયકાન્ત પોતાના ગામ પાસેથી વહેતી કલકલ નિનાદ કરતી સરિતાને જોઈ રહ્યો. અ. સરિતાના તટ ઉપર ઉભી રહીનેજ અનંગમોહિનીએ જાણે કે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. ઉપર્યુક્ત વાક્ય કહી અનંગમોહિની જાણે કે, સરિતાના અગાધ જળમાં દૂધકો મારવાને અગ્રેસર થઈ. પ્રિયકાન્ત ઉચ્ચ સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“પ્રાણુષિકે, જીવનમોહિનિ ! ક્ષમા કર. હવે હું કદાપિ તારો ત્યાગ કરીશ નહિ.” આમ બોલી તે અનંગમોહિનીને પકડવા દોડ્યો. દિવાનખાનાનાં અંધ બારણા સાથે જોરથી અદ્વજાનને તે જમીનદોસ્ત થઈ ગયો. તેના પડી જવાનો ગંભીર અવાજ સાંભળી નોકરો દિવાનખાના પાસે દોડી આવ્યા. તેઓ દાર ઉપર હાથ પગડી મ્હોટે અવાજે પ્રિયકાન્તને બોલાવવા લાગ્યા. આ સમયે પણ બિસ્ફલ ઉત્તર નહિ

મળવાથી તેઓ દાર ભાગી નાખીને અંદર પેડા. તેમની પાછળ ગોપાળદાસે પણ એ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો અને ટેબલ ઉપર પડેલો પત્ર લઈ ત્વરાથી તે ખૂદાર નીકળી ગયો. આ સમયે અંધકાર હોવાથી કોઈ તેને જોઈ શક્યું નહિ.

નોકરોએ અંદર જઈને જોયું કે, દિવાનખાનાનાં દાર પાસેજ પ્રિયકાન્તનો સુંદર, સુકુમાર વીરદેહ, આકાશચ્યુત પૂર્ણચંદ્રની માફક જમીન પર પડ્યો હતો ! તેના લલાટમાંથી લોહીની ધારા વહેતી હતી.

પ્રકરણ ૬ કું.

રોપાનલ.

મુંબાઈમાં પ્રિયકાન્તની પાસેજ હરિદાસજી ભગવતના ઇષ્ટગુરુ પ્રેતોદ્ધાર પરમહંસ એકલા રહેતા હતા. તેઓ થોડા દિવસથી પ્રિયકાન્તને સંસારની અસારતાનો ઉપદેશ આપતા હતા. ઉપરોક્ત બનાવ બન્યો તે સમયે પ્રિયકાન્તની પ્રેતોદ્ધાર સાથે ઘણી વાતચિત થઈ.ખીજે દિવસે પ્રજ્ઞાતકાળેજ તેઓ બંને મુંબાઈનો ત્યાગ કરી અન્ય કોઈ સ્થળે ચાલ્યા ગયા. તેઓ ક્યાં ચાલ્યા ગયાં એ સંબંધી કોઈ કાંઈ જાણી શક્યું નહિ. નોકરોએ અનેક સ્થળોએ તેમની શોધ કરી; કિન્તુ તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

જે અઠવાડીયાં પછી રામપુરમાં આવેલા, જગીરદાર મહાશયના અંતઃપુરમાં એક એકાંત ઓરડામાં બેસી અનંગમોહિની વિવિધ વિચારો કરી રહી હતી. એવામાં તેની પરિચારિકા ચપળાએ આવીને કહ્યું:— “ જ્હેન ! હજી સુધી તમે અહિં એકલાં બેસી રહ્યાં છો ? એક વખત ખૂદાર નીકળીને જુઓ જોઈએ કેટલો બધો વખત થયો છે ? ! ”

અનંગમોહિનીએ ખૂદાર નીકળીને પૂછ્યું:— “ ચપળા ! આજે તું કારભારી પાસે ગઈ હતી કે ? તેમણે તને શું કહ્યું, વારું ? ”

“ મ્હોટાં જ્હેન ! હું તમારા પગે પડું છું. તમે હવેથી મ્હને કદાપિ તમારા કારભારી પાસે મોકલશો નહિ. હું એવું ચઢેલું મ્હોં જોઈ શકતી નથી. મ્હેં તેમને માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે, મ્હોટાં જ્હેનની થોડા દિવસ માટે મુંબાઈ જઈને રહેવાની ઈચ્છા છે. ’ આટલું મ્હેં કહ્યું એટલે તરતજ વાંદરાના જેવું મ્હોં કરી તેઓ ખોલી ઉઠ્યા,

વારંવાર મ્હારી આગળ આવી વાત શા માટે કરે છે ? પ્રિયકાન્ત પાછો ન આવે ત્યાં સુધી કાંઈ બનવાનું નથી.” ચપળાએ વિરક્તિ-પૂર્ણ અને રોષસૂચક સ્વરે કહ્યું.

“ ત્યાં બીજું કોઈ હતું કે ? ” અનંગમોહિનીએ પૂછ્યું.

“ પેલા બદમાશ દુર્લભરાય સાથે કારભારી કાંઈ ધુસધુસ કરતા હતા. ”

“ ચપળા ! ત્યારે હવે તું મ્હને શું કરવાની સલાહ આપે છે ? આજે મ્હને કાંઈ સારું લાગતું નથી. આજના જેવું મ્હને કોઈ પણ દિવસે થયું નથી ! ” અનંગમોહિનીએ અંતરની વ્યથા પ્રદર્શિત કરી.

“ કરવાનું શું હતું ? મ્હોટાભાઈ સત્વર પાછા આવી પહોંચશે. ” ચપળાએ આશ્વાસન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ તેઓ જતી વખતે મ્હને બે માસમાં પાછા આવવાનું કહી ગયા હતા. બે માસ ઉપર બીજું પણ ત્રણ અઠવાડીયાં વીતી ગયાં છે ! ” એક ઉંડો નિશ્વાસ મૂકીને અનંગમોહિનીએ કહ્યું.

“ પુરુષો કાંઈ સ્ત્રીઓની માફક દિવસો ગણતા નથી ! બે માસનું કહી ગયા છે ને કદાચ ત્રણ માસ પણ થઈ જાય, તેથી અધીરાં શા માટે થવું જોઈએ ? તેમનો પત્ર કેટલા દિવસથી આવ્યો નથી ? ”

“ લગભગ એક માસથી તેમનો એક પણ પત્ર આવ્યો નથી. તેઓ મ્હને પત્ર પણ લખતા કેમ નથી એતું કારણ હું કળી શકતી નથી. ”

“ એમાં વળી કારણ શું હોય ? કુરસદ નહિ મળતી હોય તેથી નહિ લખતા હોય. ”

“ મ્હારી વિનંતિ અને કાલાવાલા પ્રત્યે લક્ષ્ય નહિ આપતાં મ્હને અહિં એકલી મૂકીને ચાલ્યા ગયા ત્યારે મ્હને ઘણું અપમાન થયેલું લાગ્યું; તેથી તેમણે મુંબાઈ ગયા પછી જ્યારે મ્હને પત્ર લખ્યો ત્યારે મ્હેં એ પત્રના ઉત્તરમાં અભિમાનને વશ થઈ એવું લખી દીધું હતું કે, ‘ જ્યાં સુધી તમે મ્હને મુંબાઈ ન લઈ જાઓ ત્યાં સુધી તમારે મ્હને પત્ર લખવો નહિ; તેમજ મ્હારું નામ પણ મુખમાં લેવું નહિ. ’ આમ કહીને અનંગમોહિનીએ પુનઃ એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો.

“ તમે શા માટે તેમને આમ લખ્યું ? કદાચ આથીજ તેઓ રીસાઈને તમને પત્ર નહિ લખતા હોય. પ્રેમિકનો વિયોગ થયા પછી પ્રેમિકાએ આટલું બધું અભિમાન રાખવું જોઈએ નહિ. ” ચપળાએ ઉપદેશ આપ્યો.

“ ચપળા ! હું જાણું છું કે, મહારા અભિમાનથી તેઓ રિસાય એવા નથી. તેમના પત્રનો મહેં ઉપર પ્રભાણે ઉત્તર લખ્યો અને તે પછી તેમનો એક અડવાડીઆ સુધી ઉત્તર જ ન આવ્યો. એટલે મહેં દરરોજ તેમને એકેક પત્ર લખવા માંડ્યો. એ હમ્મેશાંના પત્રોમાં હું તેમને ઘણું કરગરી છું. વારંવાર મહેં તેમની પાસે ક્ષમા માગી છે. મહારા પત્રનો ઉત્તર નહિ મળે તો હું આત્મહત્યા કરીશ એવો ભય પણ દર્શાવ્યો છે; પરંતુ મહારા એ સધળા પત્રોમાંથી એક પણ પત્રનો ઉત્તર મહેને મળ્યો નથી. તેમની તબિયત કદાચ ખગડી હશે એવો વિચાર મહારા અંતરમાં ઉપજ્યો છે. ” અનંગમોહિનીએ પોતાનાં નયનયુગલ- માંથી અશ્રુધારા વર્ષાવતાં કહ્યું.

“ મહોટાં બહેન ! આવો અમંગળ વિચાર કરશો નહિ. તેઓ કુશળતામાંજ હશે. કારભારી ઉપર તો તેમના પત્ર આવે છે. એ પત્ર જોતાંજ તેઓ કુશળતામાં છે એવી તમારી ખાત્રી થશે. ”

“ હું ન્હાનાભાઈને બંને વખત પત્ર આવ્યો છે કે નહિ એ પૂછવા માટે કારભારી પાસે મોકલું છું; પરંતુ કારભારી બ્યારે ને ત્યારે માત્ર એજ ઉત્તર આપે છે કે, ‘ ના-હમણાં બિલકુલ કાગળ આવતો નથી. ’ રજનીના મુખે હું હમ્મેશાં આવેજ ઉત્તર સાંભળું છું. ચપળા ! રજનીનું મહેં જોતાંજ મહારું હૃદય શટ્ટી જાય છે. હું તેમને ઘણું આશ્વાસન આપીને સમજાવું છું કે ‘ ન્હાનાભાઈ ! ચિંતા શા માટે કરવી જોઈએ ? તેઓ કામકાજમાં ગુંથાયલા હશે તેથીજ કાગળ પત્ર લખી શકતા નથી. ’ મહારા રજનીચંદ્રનો સ્વભાવ ઘણો સરળ હોવાથી મહારા આશ્વાસનથી આશ્વસ્ત થઈ ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી તે એમ કહે છે કે, ‘ બાબી ! તમે કહેા છો તેમજ હશે. ’ પરંતુ હું હવે આવી રીતે તેમને ક્યાં સુધી આશ્વાસન આપું ? તેમને જોતાંજ હવે મહારો પ્રાણુ વિશેષ આકુળ વ્યાકુળ બની જાય છે ! મહા દુઃખેજ હું મહારાં ચક્ષુઓના અશ્રુજળને અટકાવી શકું છું. ચપળા ! હું ખરેખર કહું છું કે, હું રજનીકાન્ત ઉપર જેટલો પ્રેમ રાખું છું તેટલો પ્રેમ કોઈ પોતાના સગાભાઈ ઉપર પણ નહિ રાખતું હોય ! સાસુજીનું મૃત્યુ થયા પછી હું એમજ માતું છું કે, હું જ તેમની માતા છું ! આ જો, મહારા રજનીકાન્તભાઈજ આવે છે ! (રજની તરફ જોઈ) કેમ બાઈ ! શું થયું છે ? રડો છો કેમ ? ”

અનંગમોહિનીએ રજનીને ખોળામાં બેસાડવા માટે પોતાના બંને

હાથ લાંબાવ્યા. બાર વર્ષનો સુંદર સુકુમાર બાળક ચક્ષુજળ સાફ કરતો કરતો અનંગમોહિનીના બોળામાં બેસી ગયો, અને તેના બોળામાં મ્હોં ધ્રુપાવી રુદન કરવા લાગ્યો.

અનંગમોહિનીએ રજનીના મસ્તકપર હાથ ફેરવીને કહ્યું:—
“કહો કહો ભાઈ ! તમે કેને રડો છો ? કારભારીએ કાંઈ કહ્યું છે કે શું ?”

રજનીએ બોળામાંથી મ્હોં ઉઠ્યું કરી, સજગ નયને અનંગ-મોહિનીના વદનમંડળ તરફ જોઈને કહ્યું:—“ભાભી ! કારભારીએ આજે મ્હને એમ કહ્યું કે, ‘તું હમ્મેશાં મ્હારી પાસે આવીને મ્હને કંટાળો કેમ કરાવે છે ? જે થયું છે તેને હું શું કરું ?’ મ્હં તેમને પૂછ્યું, ‘શું થયું છે ?’ તેથી તેમણે ક્રોધે ભરાઈને કહ્યું, ‘જે કાંઈ થયું છે તે આ પત્ર વાંચી જો એટલે માલૂમ પડશે. મ્હં પુનઃ પૂછ્યું, ‘પત્ર આવ્યો છે કે શું ?’ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અપાર ક્રોધે ભરાઈને તેમણે કહ્યું,—“આવ્યો જા, કહું છું તે નથી સાંભળતો ! થોડા વખત પછી કામકાજથી નિવૃત્ત થઈ તને બોલાવીને પત્ર બતાવીશ.”

સંશયથી અથવા વિષાદથી, ક્રોધથી અથવા અભિમાનથી અનંગ-મોહિનીતું સર્વોગ કંપવા લાગ્યું. રજનીકાન્તનો હાથ પકડી તે મહા મ્હનેતે અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી. અપળાએ તેની પાસે જઈને પૂછ્યું:—“મ્હોટાં બહેન ! તમે ક્યાં જાઓ છો ?”

કંપતા રવરે અનંગમોહિનીએ ઉત્તર આપ્યો:—“હું વિષ્ણુમંદિરમાં કારભારી પાસે જઈ છું. હું જાતેજ જઈને શું થયું છે તથા કેવો પત્ર આવ્યો છે એ સઘળી હકીકત તેમને પૂછીશ. પછી હું જોઈ છું કે, તેઓ મ્હારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપે છે કે નહિ ? ! તું વચ્ચેથી આધી ખસી જા. મ્હને એકદમ જવા દે.”

રજનીકાન્તે અનંગમોહિનીનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ના ભાભી ! તમે ન જશો. અપળાને જ કારભારી પાસે મોકલો.”

અનંગમોહિનીએ અપળા તરફ જોઈને કહ્યું:—“ત્યારે તું જ જા ! અને કારભારીને મ્હારી આજ્ઞા જણાવ કે, તેઓ હમણાં ને હમણાંજ મ્હારી પાસે આવી કેવો પત્ર આવ્યો છે તે જણાવે; વળી વિશેષમાં તું તેમને કહેજે કે, આજેને આજેજ હું રજનીકાન્તને સાથે લઈ મુંઆઈ જવાની છું. મ્હને અટકાવવાનું સામર્થ્ય કોનામાં છે તે હું જોઈશ !”

પ્રકરણ ૭ મું.

ભયંકર વજ્રધાત.

હરિદાસજી ભગત વિષ્ણુમંદિરમાં પોતાના એકાંત યોગગૃહમાં બેસી પોતાના પ્રિય સહચર દુર્લભરાયની સાથે ગુપ્ત વાતચિત કરતા હતા. દુર્લભરાયે પૂછ્યું:—“ત્યારે હવે પ્રિયકાન્ત પાછો દેશમાં આવે એવો બિલકુલ સંભવ નથી ને?”

“ના—બિલકુલ નથી. મહારા ગુરુદેવ પ્રેતોદ્ધાર પરમહંસે તેને જે મોહનમંત્રથી દીક્ષિત કર્યો છે તેથી તે હવે આ સંસારમાં પાછો આવે એવો સહજ પણ સંભવ નથી.” હરિદાસજીએ પોતાના ગુરુદેવની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું.

“હમણાં આપના ગુરુદેવની સાથે આપની મુલાકાત થઇ હતી કે?” દુર્લભરાયે પૂછ્યું.

“તેઓ પોતે પણ હજી સુધી પાછા આવ્યા નથી. તેમણે એક વિશ્વાસુ સંન્યાસીને મોકલ્યો હતો. શ્યામપુર ગામમાં મહેં તેની મુલાકાત કરી હતી. તેના મુખે સઘળી હકીકત મહારા સાંભળવામાં આવી છે. તેણે એમ કહ્યું છે કે, ગુરુદેવ પ્રેતોદ્ધાર પરમહંસ પ્રિયકાન્તને નિર્જન અરણ્યમાં લઇ ગયા છે. તેઓ થોડા દિવસ સુધી પ્રિયકાન્તની સાથેજ રહેવાના છે. ત્યાર પછી મુંબાઇ આવી તેઓ મહેંને સમાચાર પહોંચાડશે એટલે હું તેમને મળી આવીશ. મહેં તેમના ખરચને માટે પૂરતી રકમ મોકલી આપી છે. હવે જે મુખ્ય કાર્ય સિદ્ધ થઇ જાય તો થોડા કાળને માટે આપણે નિશ્ચિંત થઇ શકીએ.” હરિદાસજીએ સઘળો ખુલાસો કર્યો.

“જ્યારે તે સંસારમાં પાછો આવે એવો બિલકુલ સંભવ નથી ત્યારે વિના કારણ તેના જીવનનો નાશ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? મહારો તો એવો અભિપ્રાય છે કે, તેને વનજંગલમાં ભટકતોજ રહેવા દેવો. વનજંગલમાં તેને નિયમિત ભોજન મળશે નહિ અને તેથી ધીમે ધીમે તે પોતેજ મરી જશે અગર તો તે કોઇ જંગલી જાનવરનો શિકાર થઇ પડશે. આપ નિશ્ચિંત જીવે રાજતપ ઉપર બેસી રહી આપના મનુષ્ય-દેહનું સાર્થક કરોને! આપની પ્રખર ખુદ્દિથી આપની ઇચ્છા તો ક્ષણભૂત થઇ છે.” દુર્લભરાયે પ્રિયકાન્ત પ્રત્યે સહજ દયાર્દ્ર થઇને કહ્યું.

દુલભરાયના મ્હેં તરફ થોડા સમય સુધી જોઈ રહ્યા પછી વિકટ હાસ્ય કરીને હરિદાસજીએ કહ્યું:— “ભાઈ! તમે જે કહો છો એ સઘળું સત્ય છે. કદાચ ગુરુદેવ પણ એમજ કહેશે; પરંતુ ભાઈ તમે જાણો છો કે, બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પોતાના કંટકનો જડમૂળમાંથી વિનાશ કરવોજ જોઈએ. વળી મનુષ્યનું મન ક્યારે બદલાઈ જશે તેનો કાંઈ નિર્ણય નથી. એ તરુણ યુવકના અંતરમાં પુનઃ જો સંસારમુખ અને સંપત્તિસુખનો ઉપભોગ ભોગવવાની પ્રત્યજ્ઞ મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય તો પછી આપણું ઉભયનું સત્યનાશ વળી જાય. એ મહાપાપને સત્વર વિશ્વમાંથી વિદાય કરવું એ આપણું પ્રથમ અને મુખ્ય કર્તવ્ય છે; છતાં એ કાર્યમાં હવે ઉતાવળ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ગુરુદેવના પાછા આવ્યા બાદ આ કાર્યનો આપણે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરીશું. એ નિર્જન જંગલમાં આપણું કાર્ય પાર ઉતારવામાં આપણને બિંદુલ અડચણ ભોગવવી પડશે નહિ. ”

“ મ્હારો પણ આપના જેવોજ મત છે. હ્યો, હવે હું રજા લઉં છું. ” દુલભરાયે વિદાય થવાના વિચારથી કહ્યું.

“ ના—હમણાં ઉપસ્થિત થયેલા સંકટનો નાશ કેવી રીતે કરવો એ સંબંધી પૂરતો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન છે. ” હરિદાસજીએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ વળી નવું શું સંકટ ઉપસ્થિત થયું છે ? ” દુલભરાયે વિસ્મિત બની જઈને પૂછ્યું.

“ પ્રિયકાન્તને તો હમ્મેશાંને માટે આ દેશમાંથી બહિષ્કૃત કર્યો છે, તથા થોડા દિવસમાં આપણે તેને આ દુનિયામાંથી પણ બહિષ્કૃત કરીશું એમાં બિંદુલ સંદેહ નથી; કિન્તુ હમણાં અનંગમોહિની અને રંજનીકાન્તના ઉપદ્રવથી હું અસ્થિર બની ગયો છું. એ બંને જણાં રોજ સહવારે ને સહાંજે મ્હને પૂછ્યા કરે છે કે, તેઓને કેમ છે ? તેઓ ક્યારે આવશે ? તેમનો પત્ર આવ્યો છે કે નહિ ? હવે કેવી રીતે, શું કહીને તેમને ચૂપ કરવાં તેનો કશો નિર્ણય હું કરી શકતો નથી. ”

દુલભરાયે અલ્પકાળપર્યંત કાંઈ વિચાર કરીને કહ્યું:—“ આ પણ એક ગંભીર સંકટ જ છે. આપ એક કાર્ય કરોને ? એમને બંનેને આપ એમ કહો કે, પ્રિયકાન્ત એકાએક ઉન્માદગ્રસ્ત થઈ, સંસારનો ત્યાગ કરી કોઈ અગમ્ય સ્થાને ચાલ્યો ગયો છે. તેની ઘણી શોધ કરવામાં આવે છે; છતાં તેનો પતો લાગતો નથી. ”

હરિદાસજીએ પોતાનું મસ્તક હલાવીને કહ્યું:—“ ના ના—તમે અનંગમોહિનીના સ્વભાવથી સર્વાંશે અજાત છો તેથી જ આમ બોલો છો. એને તમે સામાન્ય સ્ત્રી સમજતા હો તો એ તમારો ગંભીર ભ્રમ જ છે. જો હું એને એમ કહું કે, પ્રિયકાન્ત સંન્યાસધર્મ સ્વીકારી ગૂમ થઈ ગયો છે તો એ વહુ ઘણોજ ગડબડાટ કર્યા સિવાય રહે નહિ. તે એમ જ કહે કે, ‘તમે મ્હારી સાથે પૂરતાં માણસો મોકલો. હું જાતે જ એમની શોધ કરીશ. એટલુંજ નહિ પરંતુ એ સમાચાર તે પોતાના પિયરમાં પણ પહોંચાડે. એમ થાય તો ઘણા કોલાહલ અને ખટપટ થયા સિવાય રહે નહિ. આમ હોવાથી મ્હેં મ્હારા મનમાં એક વિચાર કરી રાખ્યો છે. તે એ જ કે, મુંબાઈમાં પ્લેગનો ભોગ થઈ પડી પ્રિયકાન્ત એકાએક પરલોકવાસી થયો છે એમ જ તેને કહેવું. એમ થશે એટલે આ પ્રવ્રણાની સઘળી પ્રવ્રણતા અદ્રશ્ય થઈ જશે, અને તે નશ્ત થઈ જશે. આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય મ્હને ઉત્તમ જણાતો નથી. આ શું ? મ્હારા યોગગૃહનાં દાર ખખડાવી કોણ મ્હારી યોગસાધનામાં અડચણ કરે છે ? જય હરી, જય નારાયણ ! ”

કોઈએ ખ્હારથી દાર ખખડાવીને કહ્યું:—“ કારભારી મહાશય ! અનંગમોહિની ખ્હેને મ્હને આપની પાસે મોકલી છે. ”

હરિદાસજીએ રોપસૂત્રક સ્વરે કહ્યું:—“ આ ગુઓ ભાઈ ! પાછી પેલી દાસી એ સઘળી હકીકત પૂછવાને આવી છે ! આમ હોવાથી મ્હેં હમણાં તમને જેમ કહ્યું છે તેમજ હું કરું છું. હવે વિલંબ કરવાનું પ્રયોજન નથી. ”

આમ કહી, દાર પાસે જઈ, દાર ઉઘાડી, હરિદાસજીએ રોપ-દર્શક સ્વરે કહ્યું:—“ અપળા ! તું વારંવાર મ્હારી યોગસાધનાનો ભંગ કરવાને શા માટે આવે છે ? ત્હારે શું કહેવું છે ? જે કહેવું હોય તે જલદી કહી નાખ. હરિસ્મરણ કરવામાં મ્હને વિલંબ થવો જોઈએ નહિ. ”

અપળાએ સહજ ગભરાઈ જઈને કહ્યું:—“ મ્હોટાં ખ્હેને એમ પૂછ્યું છે કે, મુંબાઈથી કાગળ આવ્યો છે—”

હરિદાસજી વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યા:—“ સમજ્યો સમજ્યો, તું ખ્હેનને જઈને કહે કે, જે હૃદયભેદક પ્રસંગ બન્યો છે તે તેમને જણાવતાં મ્હારી જીભ ઉપડી શકે તેમ નથી. આપણા સર્વના સર્વસ્વનો કૂર વિધાતાએ વિનાશ કર્યો છે. ગઈ કાલે સ્કાંજે જે પત્ર આવ્યો છે તે હું હમણાં જ તેમને મોકલી આપું છું. તું જઈ તેમને કહે કે, ભાગ્યદેવીની ભયં-

કરતાથી તેઓ અકાળે વિધવા થયાં છે. આજે પાંચ દિવસથી પ્રિય-
કાન્ત ભાઈનું મુંબાઈમાં પ્લેગના ઉપદ્રવથી મૃત્યુ થયું છે. હે હરિ !
હે નારાયણ ! જેવી તમારી ઈચ્છા ! ચપળા ! અનંગમોહિની પ્લેગના
ઉપર આ ભયંકર વળખાત થયો છે.

ચપળા મ્હોટેથી રુદન કરતી કરતી અંતઃપુર તરફ જવા લાગી.
હરિદાસજીએ પુનઃ સ્વસ્થાને જઈ, આસન ઉપર બેસી દુર્લભરાયને ઉદ્દે-
શીને કહ્યું:—“ કેમ દુર્લભરાય ! સત્વર એક બનાવટી પત્ર લખી કાઢો. ”

અસ્પષ્ટકાળને માટે દુર્લભરાય મ્હોટા વિચારમાં પડી ગયો !

પ્રકરણ ૮ મું.

પૂર્વકથા.

રામપુર ગામના જગીરદાર મહાશય રુદ્રનાથના મકાન પાસેજ
ખીજે એક અંદ્રનાથ નામનો જગીરદાર રહેતો હતો. રુદ્રનાથની મારફત
તે પણ તેના પૂર્વજોના સમયથી જગીર ભોગવતો હતો. આસપા-
સનાં ગામોમાં આ બંને જગીરદારોની ધણી પ્રતિષ્ઠા હતી; પરંતુ આ
જગીરદારો વચ્ચે દેપાનલ સગગી ઉઠવાથી તેઓ એક બીજાનું
અનિષ્ટ કરવાના પ્રયત્નો કરતા હતા; કિન્તુ કુમળાદેવી ક્યારે કોના
ઉપર કૃપા કરે છે એ કોણ જાણે છે ? રુદ્રનાથ જગીરદાર મુંબાઈમાં
પણ એક પ્રકારનો વ્યાપાર કરતા હતા; તેમણે એ વ્યાપારમાં પુષ્કળ
સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી અને ધણી જમીન ખરીદી લીધી. પોતાના પ્રતિયોગી
અંદ્રનાથના ગર્વનું ખંડન કરવાને માટે તેઓ મુક્ત હસ્તે દ્રવ્ય ખરચવા
લાગ્યા. ગામમાં અનેક પ્રકારના હત્સવો કરવા માંડ્યા. એક વખતે
પિતાના શ્રાદ્ધને દિવસે તેમણે ઘણાં માણસોને નિમંત્રણ કર્યું. ઘણે દૂરથી
આવેલા શ્રાદ્ધજી પંડિતોને પુષ્કળ દાન આપવામાં આવ્યું. દાન દુઃખી
કંગાલ મનુષ્યોને અન્નવસ્ત્રાદિના દાનથી સંતોષવામાં આવ્યાં. હવે
અંદ્રનાથ પણ કાંઈ પોતાના પ્રતિયોગીથી પાછી પ્હાની કરે એવો
પુરુષ નહોતો. તેણે રુદ્રનાથના કરતાં વિશેષ સમારોહથી આવાં કાર્યો
કરવા માંડ્યાં. તેના હાથમાં રોકડ સિદ્ધક નહોતી. તેની વાર્ષિક આવ-
કમાંથી આ સધળાં કાર્યોને પહોંચી વળાય એટલી પ્રાપ્તિ નહોતી. તેણે
પોતાના પિતાના સમયની કેટલીક જમીન વેચી દેવા માંડી. જગીરની

હડી ઉભો થઈ ગયો. રુદ્રનાથે વિનયચંદ્રને આલિંગન કરી સજ્જ નયને કહ્યું:—“ ભાઈ ! હવે હું કાંઈ તારો શત્રુ નથી. તારા પિતાનું અકાળે મૃત્યુ થયાથી હું થોડે ઘણે અંશે પણ પાપભાગી થયો છું; એ માટે મિહકુલ સંદેહ નથી. જો હું વિના કારણ અહંકારને આધીન થઈ તેમનો શત્રુ ન થયો હોત તો થોડા કાળ સૂધી હજી તેઓ જીવતા રહેત; તેથીજ મહારા આ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો મહે નિશ્ચય કર્યો છે. આવતી કાલથી હું શાંતિભોજન અને બ્રહ્મભોજનાદિ થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કરીશ. વળી તારા પિતાનું સધળું ઋણ આવતી કાલેજ હું અદા કરીશ, તથા ભવિષ્યમાં હરેક પ્રકારે તારું કલ્યાણ થાય એવોજ પ્રયત્ન હું મહાત્મ કર્તવ્ય સમજીને કરીશ. તને મહારી માત્ર એટલીજ વિનંતિ છે કે, હવે તું મહને તારા પિતાનો પ્રતિયોગી નહિ સમજતાં હિતાકાંક્ષી સમજજે.”

પરોપકારી ઉદારહૃદય રુદ્રનાથે પોતાના સ્વર્ગીય શત્રુ ચંદ્રનાથનું સધળું ઋણ અદા કરી, પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી બ્રહ્મભોજન અને શાંતિભોજન પણ કરાવ્યું. આ સધળું થઈ ગયા પછી રુદ્રનાથે એક દિવસે વિનયચંદ્રને બોલાવીને કહ્યું:—“ આજથી હું તને મહારે ત્યાં મુખ્ય નોકર તરીકે રાખું છું. વળી મહારા જીના નોકરોમાં કોઈને રજા આપવાની મહારી ઈચ્છા નથી, તેથી હાલ તરત તારે વિશેષ કાંઈ કામકાજ કરવાનું નથી. માત્ર અવકાશના સમયે તારે સધળા નોકરોના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાની છે. તને મહારા મુખ્ય નોકર હરિદાસજી ભક્તના કરતાં પણ માસિક દસ રૂપિયા વધારે પગાર મળશે. તારા સરળ સ્વભાવથી હું ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું. ”

વિનયચંદ્રે રુદ્રનાથના પ્રકુલ મુખમંડળ તરફ જોઈ તેમના ચરણોને સ્પર્શ કરીને કહ્યું:—“ હું આપની આટલી બધી કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી. આપ એવો આશીર્વાદ આપો કે, હું આપનો મહારા ઉપરનો આવો મહદુપકાર કદાપિ ભૂલી જઉં નહિ. ”

વિનયચંદ્ર રુદ્રનાથને ત્યાં હમ્મેશાં આવતો હતો. નિર્મળા નામની તેની એક પાંચ વર્ષની પુત્રી હતી. તે પણ હમ્મેશાં પિતાની સાથે જ ગીરદાર મહાશયને ત્યાં આવતી હતી. આ સમયે રુદ્રનાથ મહાશયના દ્વિતીય પુત્ર રજનીકાન્તની ઉંમર લગભગ સાત વર્ષની હતી. રુદ્રનાથને આ બન્ને બાળકોની બાળકીકા જોવી ઘણી ગમતી હતી. એકદિવસે નિર્મળાને રજનીકાન્ત રુદ્રનાથ મહાશયના દિવાનખાનાપાસેજ રમ્યા

કરતાં હતાં. કવચિત્ તેઓ બન્ને એક બીજાથી રીસાઈ જતાં હતાં તો કવચિત્ પાછાં પ્રથમની માફક પ્રકુલ્લવદને વાર્તાવિનોદ કરતાં હતાં. રુદ્રનાથ ઘણા સમયથી છુપી રીતે આ બન્ને બાળકોની કીડાને પ્રકુલ્લવદ્વિધી જોયા કરતા હતા. તેમણે એક નોકર માફત વિનયચંદ્રને બોલાવ્યો. ત્યાર પછી તેમણે કહ્યું:—“વિનય ! જો, આ બન્ને બાળકો કેમ સુંદર છે ? ત્હારી પુત્રી નિર્મળા અને મ્હારો પુત્ર રંજની કેવો અવર્ણનીય આનંદ પ્રદર્શિત કરીને રમે છે ? મ્હને એમ લાગે છે કે, આ કરતાં બીજું કોઈ સવિશેષ સુંદર દૃશ્ય સંસારમાં હશેજ નહિ. જાણે કે એકજ છોડ ઉપર બે ગુલાબ પુષ્પ વિકસિત થયાં છે ! હું જ્યારે છુપી રીતે એમની ઉભયની રમત ગમત જોઉં છું ત્યારે સંસારની સઘળા ચિંતા અને દુઃખ ભૂલી જઈ છું. આજે મ્હારા મનમાં એક નવીન કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે. એ કલ્પનાની વાત હું તને કહું કે ? ”

વિનયચંદ્રે પોતાના બન્ને હાથ જોડી નમ્રતાથી કહ્યું:—“બેલાશક કહો. આ દાસ આપના અંતરની અભિલાષા સરળ કરવાને તૈયાર છે—માત્ર આગાનીજ વાર છે. ”

રુદ્રનાથે હસીને કહ્યું:—“આ બન્ને સજીવન સોનાનાં પુતળાંને વિવાહસંબધ સાંધ્યો હોય તો કેમ ? ”

વિનયચંદ્રે એકાએક આકાશના ચંદ્રને પૃથિવી ઉપર જોયો. તેણે પ્રકુલ્લવદને ઉત્તર આપ્યો:—“એવું સૌભાગ્ય મ્હારું ક્યાંથી હોઈ શકે ? ”

રુદ્રનાથે સહજ વિરક્તિસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“તું ભાગ્યદેવીની નિષ્કૃંપતાથી આજે મ્હારો નોકર થયો છે તેથીજ આમ બોલે છે કે ? ના ના—તું જૂલે છે—ત્હારું કુળ મ્હારા કુળથી કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્તરતું નથી, એ વાત તું કેમ ભૂલી જાય છે ? ત્હારી કન્યાસાથે મ્હારા પુત્રનો વિવાહ થાય એ શું સંભવિત નથી કે ? ”

“આપ સાક્ષાત્ દયાસાગર છો. આપની પાસે કાંઈ અપ્રંભવ છેજ નહિ. ” વિનયચંદ્રે રુદ્રનાથની યથાર્થ પ્રશંસા કરી.

“એમાં દયા જેવું કાંઈજ નથી. આવી સુલક્ષણા સર્વાગસુંદરી કન્યા હું મ્હારા પુત્ર રંજનીને માટે ક્યાંથી મેળવી શકું ? તોપણ આજથી હવે આ વાત નક્કીજ છે. મ્હારા રંજની સાથે ત્હારી નિર્મળાનો શુભવિવાહ થશે; છતાં હમણાં તેઓ બન્ને અગાન બાળકો છે; તેથી હમણાં તેમનો વિવાહ નહિ કરતાં ત્રણ ચાર વર્ષ પછી કરીશું. ”

નલિનીદલના જળખિંદુની માફક, ચંચળ માવવજીવનમાં, મનુ-
ષ્યની કેટલી આશા, કેટલી ઇચ્છા, કેટલી ભાવી સુખની કલ્પના
આકસ્મિક મૃત્યુની સાથે વિશળ થઈ જાય છે? એ વર્ષ પછી રુદ્રનાથ
જગીરદારની જીવનલીલા પૂર્ણ થઈ. તેમની મહત્વાકાંક્ષા તેમના મનમાં
ને મનમાંજ રહી ગઈ!

પ્રકરણ ૯ મું.

સંદેહનો સંચાર.

ઘણાં ખરાં માણસોની એવીજ માન્યતા હોય છે કે, શુભ સમા-
ચાર ઘણી ખરી વખતે અસત્ય લોકવાયકા થાય છે; કિન્તુ અશુભ
સમાચાર, વિશેષતઃ મૃત્યુ સમાચાર કદાપિ મિથ્યા થતા નથી. જ્યારે
અપળાએ હરિદાસજી ભગતના મુખે પ્રિયકાન્તનું પ્લેગથી મૃત્યુ થ-
યાના હૃદયવિદારક વર્તમાન, અનંગમોહિની પાસે જઈ, તેને સંભ-
ળાવ્યા ત્યારે રામપુર ગામનાં સઘળાં ન્હાનાં મ્હોટાં મનુષ્યો સ્તંભિત
અને દુઃખિત થયાં, કિન્તુ કોઈના અંતરમાં કશો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો
નહિ. કોઈએ કશી તપાસ કરી નહિ. રુદ્રનાથ જગીરદારના જે નોકરો
મુંબાઈના મકાનમાં રહેતા હતા તેઓમાંના કોઈ રામપુરમાં આવતા
નહોતા. એ નોકરો ગોપાળદાસના પત્રનું રહસ્ય સમજી શકે નહિ, અનં
પત્ર પ્રાપ્ત થયા પછી તરતજ પ્રિયકાન્ત કોઈ સ્થળે ચાલ્યો જાય એવી
વ્યવસ્થા હરિદાસજી ભગતે પ્રથમથીજ કરી હતી; તેથી પ્રિયકાન્તના
મૃત્યુ સંબંધી કોઈને બિલ્કુલ સંદેહ ઉપજ્યો નહિ. દુર્લભરાયે લખેલા
ખનાવટી પત્રનું રહસ્ય પણ કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ.

પાઠકોના સ્મરણમાંજ હશેકે, રુદ્રનાથના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષના
અંતરે હરિદાસજીએ આ અસત્ય, કમકમાટી ઉપજાવે એવા ભયંકર
અસત્ય વર્તમાન પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિને માટેજ લોકસમાજમાં ફેલાવ્યા
હતા. ત્યાર પશ્ચાત્ પીળાં પણ ત્રણ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં; કિન્તુ આ-
ટલા દિવસ સુધીમાં કોઈના અંતરમાં એવો વિચાર સુદ્ધાં ઉપજ્યો નહિ
કે, પ્રિયકાન્તના અકાળ મૃત્યુ સમાચાર સત્ય નથી. પીળાની વાત તો
શી કરીએ; કિન્તુ અનંગમોહિનીના અંતરમાં પણ આવો સંદેહ બિ-
લ્કુલ ઉત્પન્ન થયોજ નહિ. તેનો તરુણ, સૂર્યના જેવી કાન્તવાળો કાન્ત

ગૌંચ સુખ અલ્પકાળમાંજ અદ્રશ્ય થઈ ગયું; છતાં સુખે દુઃખે જીવન પૂર્ણ કર્યા સિવાય કાંઈ ચાલે તેમ છે ? ”

વસુમતીનાં વચનો સાંભળી અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“ ખ્દેન ! તમે આમ કેમ કહો છો ? હવે હું કોણ છું ? હું જેમની છાયા છું તેઓ તો મ્હારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છે. છાયાના ચાલ્યા ગયા પછી કાયાનો શો ઉપયોગ ? છતાં હજી સુધી હું એમને માટેજ જીવતી રહી છું. તેમણે એક વખતે મ્હને એમ કહ્યું હતું કે, ‘ આપણા બન્નેમાંથી જે એકજણ પ્રથમ આ સંસારનો ત્યાગ કરશે તો પણ આપણું બન્નેનું સ્વર્ગમાં પુનર્મિલન થશેજ. ’ માત્ર એજ આશાથી અઘાપિ હું દેહ ધારણ કરી રહી છું. એમની એ દેવવાણી મિથ્યા થનાર નથી. આ દેહનો અંત થયા પછી હું પુનઃ તેમને મેળવી શકીશ. જે કે ચર્મચક્ષુથી હું તેમને જોઈ શકતી નથી; પરંતુ માનસચક્ષુથી તો રાત્રિ દિવસ તેમનું દર્શન કરી શકું છું; તેથીજ એકાગ્રચિત્તે ઇશ્વરને એવી પ્રાર્થના કરું છું કે, તેઓ આ જીવનનો અંત સત્વર લાવે. ખ્દેન ! આશીર્વાદ આપો કે, મ્હારા અંતરની માત્ર આટલી કામના સફળ થાય. ”

“ કિન્તુ પીટયો સંસાર તો એ સમજતો નથી ! ”

“ જેમને માટે સંસાર છે તેઓ હવે આ જગતમાં નથી; તેથી હવે સંસાર સાથે મ્હારે શો સંબંધ છે ? આ જીવનનું મ્હારું સંસાર-બંધન તો હવે છિન્ન થઈ ગયું છે. વારું, હવે તમારે શું કહેવું છે ? જે કાંઈ કહેવું હોય તે બેલાશક કહો ? ” અનંગમોહિનીએ સજ્જનનયને કહ્યું.

“ તમારા આવા બીપણ સંકટના સમયે હું મ્હારા દુઃખની વાતો કેન્દ્રી રીતે કહું ? હવે મ્હારો કોઈ ઉપાય નથી, તેથીજ આટલા દિવસ પછી શરમ સંકોચનો ત્યાગ કરી તમારી પાસે આવી છું. તમે મ્હારા અપરાધની મ્હને ઉદાર અંતઃકરણથી ક્ષમા આપજો. મ્હારા સંકટની હકીકત હું તમને સંક્ષિપ્તમાં નિવેદન કરું છું. ” વસુમતીએ નમ્ર-તાથી કહ્યું.

“ સંસારની કોઈપણ વાત મ્હને કહેતી એ માત્ર અરણ્યરુદ્ધન સમાન છે, તો પણ કોણ જાણે કે શાથી, તમારા સંકટની હકીકત સાંભળવાના મ્હને ઇચ્છા થાય છે. ” અનંગમોહિનીએ સહજ ઉત્સુકતા દર્શાવી.

“ એ આજકાલ કરતાં લગભગ આઠ વર્ષ ઉપરની વાર્તા છે. એ સમયે તમારો વિવાહ થયો હતો. મ્હારી નિર્મળા ત્યારે પાંચ વર્ષની કિશોરી કન્યા હતી. ત્યારે તમારા પરોપકારી શ્વસુર મહાશય હયાત હતા. તમે સાંભળ્યુંજ હશે કે, તેમણે મ્હારી નિર્મળા સાથે તમારા દિયર રંજનીકાન્તનો વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે મ્હારા સ્વામીએ પણ રંજનીકાન્ત સિવાય ખીજા કોઈ બાળકની સાથે મ્હારી નિર્મળાનો વિવાહ નહિ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો; આમ હોવા છતાં મ્હારી પુત્રીનો દુર્દૈવે તમારા શ્વસુર મહાશય સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા. જો તેઓ ખીજા બે ત્રણ વર્ષ જીવતા રહ્યા હોત તો તેમની હાજરીમાંજ આ શુભકાર્ય સંપન્ન થઈ ગયું હોત. ત્યાર પછી થોડા કાળને અંતરેજ મેઘના અસ્તિત્વ સિવાય વજ્રધાતુ થયો, અને તમારા શિરપર દારુણ દુઃખ આવી પડ્યું ! આમ હોવાથીજ અત્યાર સુધી આ બાબત સંખંધી હું તમને કાંઈ કહી શકી નથી; કિન્તુ હવે મ્હારી નિર્મળાને કુમારિકા રાખી શકાય તેમ નથી. તે હવે તેર વર્ષની ઉમ્મરની થઈ છે. વળી આજકાલ અમારી સ્થિતિ કેવી છે એ તમે સારી રીતે જાણો છો. નજીવી જમીનની આવકમાંથી મહામુશિયતે અમે અમારું સંસારખરચ નિભાવીએ છીએ. તમારા શ્વસુર મહાશયે દયા ભાવ દર્શાવી મ્હારા સ્વામીને પોતાના મુખ્ય નોકર કર્યા હતા; પરંતુ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી જ્યારે હરિદાસજી ભગવત સર્વ પ્રકારના કર્તા હતા અને વિધાતા થયા ત્યારે તેમણે મ્હારા પતિને નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂક્યા. જાગીરદાર મહાશય પોતાના મૃત્યુપત્રમાંજ એવું લખી ગયા હતા. બહેન! તેથીજ હું મ્હારી નિર્મળાને માટે મહાન સંકટમાં પડી છું. ” વસુમતીએ સંક્ષિપ્તમાં પોતાના આગમનનું કારણ પ્રદર્શિત કર્યું.

“ મ્હારા શ્વસુર મહોદયે રંજનીકાન્તની સાથે નિર્મળાનો વિવાહ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો એ વાર્તા કોનાથી અવિદિત છે ? દેશવિદેશમાં એ વાર્તા પ્રચારિત થઈ છે. નિર્મળાને માટે મ્હારા શ્વસુરે પોતાની હયાતીમાંજ ઘણા મૂલ્યવાન અર્લકારો પ્રસ્તુત કરાવ્યા હતા. વળી વસુમતી બહેન ! આ વિશ્વમાં નિર્મળાના રૂપસૌન્દર્યની તુલના થઈ શકે તેમ નથી. અમારી સર્વની પણ આ શુભકાર્ય સત્વર સંપન્ન થઈ જાય એવી મહત્વાકાંક્ષા હતી. મ્હારાં સામુજી તો નિર્મળાને, સ્નેહવશ થઈને ‘ વહુમેદા ’ કહીને બોલાવતાં હતાં, અને હું પણ મસ્કરીમાં રંજનીકાન્તના વસ્ત્રસાથે નિર્મળાના વસ્ત્રનો છોડો બાંધી દેતીહતી. હવે તમારા

પતિ, હરિદાસજી ભગતને આ વિવાહકાર્ય કરી નાખવાનું કેમ કહેતા નથી ? ” અનંગમોહિનીએ કહ્યું.

“ તેમણે હરિદાસજી ભગતને અનેક વખતે આ વાત કહી છે. આજસુધી તેઓ મ્હારા પતિને આશા આપીને એમ કહેતા હતા કે, ‘ તમે કહો છો તેમજ થશે, એ માટે ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. ’ પરંતુ એ દિવસ ઉપર તેમણે પાછી હરિદાસજી પાસે વિવાહની વાત કાઢી હતી. એ સમયે તેમણે એવો ઉત્તર આપ્યો કે, ‘ તમે આવી અસંભવિત આશા કેમ રાખો છો ? વામન થઈ ચંદ્રને પકડવાનો પ્રયત્ન તમે શા માટે કરો છો ? તમારી પુત્રી સાથે રજનીકાન્તનો વિવાહ થઈ શકે તેમ નથી. ’ મ્હારા પતિ નિરાશ બની જઈને પાછા આવ્યા અને તેમણે સજળ નયને મૂળે સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. હવે કહો જોઈએ બહેન ! કે તમારા સિવાય આ ગંભીર સંકટની વાત કું કોને કહું ? ”

એકાએક અનંગમોહિનાનું મુખમંડળ રાતું ચોળ બની ગયું. થોડા સમય સુધી શાન્ત રહી, ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને તેણે કહ્યું:—“ શું કરું બહેન ? આજે હું કશા હિસાબમાં નથી. જો આજે કદાચ મ્હારા પતિદેવ જીવતા હોત અને તેઓ દૂર દેશાવરમાં રહેતા હોત—તેમનું દર્શન થવાની બિલ્કુલ આશા પણ નહોત તો પણ હું હરિદાસજી ભગતના ગર્વનું અવશ્ય ખંડન કરત—તેમનું અભિમાન માટીમાં મેળવી દેત; કિન્તુ બહેન ! પતિ દેવના સ્વર્ગવાસી થયા પછી હું અનાથિની થઈ ગઈ છું—મ્હારો અધિકાર જતો રહ્યો છે. ”

ધણા દિવસ પછી પાછી આજે અનંગમોહિનીનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થવા લાગી. વસુમતીએ પોતાના વસ્ત્રના પાલવથી તેનું અશ્રુજળ સાફ કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ બહેન ! અધિકાર નથી એમ કેમ ખોલો છો ? હજી પણ સર્વના ઉપર તમારો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. ”

“ અધિકાર હોય તો પણ એ અધિકાર ભોગવવાની હવે મ્હારામાં શક્તિ નથી; તેથીજ બહેન ! હું તમારા પતિને હરિદાસજી ભગત પાસે મોકલવા માટે તમને કહું છું. હું પણ કોઈને મોકલી આ હકીકત હરિદાસજીને કહેવડાવીશ. તે ઉપરાંત મ્હારાથી બીજું કંઈ બની શકશે નહિ. આ સંસારનાં અન્ય સઠળ કાર્યોની માફક તમારા આ કાર્યને પણ ભૂલી જવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. જો જો, મ્હારા રજનીને માટે પુનઃ મ્હારે સંસારમાં લિપ્ત ન થવું પડે ! ”

“ એમજ થશે. તમે અત્યાર સુધી ધૈર્ય ધારણ કરીને મ્હારી દુઃખકથા સાંભળી છે એજ તમારો હું મ્હારા ઉપર મહદુપકાર થયો સમજું છું; પરંતુ ખીજ એક વાત તમને કહેવાનો હું ધણા દિવસથી વિચાર કરું છું. જો તમે મ્હને અમય આપો તો એ વાત હું તમને કહું ? ” વસુમતીએ કહ્યું.

“ શી વાત, કહો જોઈએ વારું ? ” અનંગમોહિની સહજ અધીરતાથી પૂછ્યું.

“ હું ધારું છું કે, આજ સુધીમાં હરિદાસજી ભગતની ભયંકર-તાની તમે થોડી ધણી પણ કલ્પના કરી શક્યાં હશે. પ્રિયકન્તભાઈનું મૃત્યુ થયું છે એ સમાચાર તેમણેજ સર્વત્ર જાહિર કર્યા હતા. એ વાર્તા સત્ય હતી કે મિથ્યા તેની તમે તપાસ કરી હતી કે ? ”

એકાએક અનંગમોહિની ચમકી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—“ આજ સુધી મ્હારા અંતરમાં આવો વિચાર પણ ઉપજ્યો નહોતો; કિન્તુ હરિદાસજી ભગત એવા બીષણ મિથ્યા વર્તમાન જાહિર કરે એ મ્હને સંભવિત લાગતું નથી ! ”

આમ કહી અનંગમોહિની વસુમતીની છેક પાસે બેસીને પાછી કહેવા લાગી;—“ ના ના, આ સંદેહ સર્વથા ભ્રમમૂલક છે. જો મ્હારા પતિદેવ જીવતા હોત તો તેઓ આ ત્રણ વર્ષ સુધી મ્હને ભૂલી જઈ વિદેશમાં રહી શકત કે ? શું તેઓ એટલા બધા નિષ્ઠુર હતા ? મ્હું તેમની પાસે એવો તે શો અપરાધ કર્યો હતો ? ના ના, આવી વાતને અંતરમાં વિચારવી પણ જોઈએ નહિ. ”

“ તમને વૃથા આશ્વાસન આપવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. તમારા કરતાં હું દશ વર્ષ મ્હોટી છું. જ્ઞેન ! હું સત્યજ કહું છું કે, તમારા પતિદેવ કોઈ એવી પ્રપંચગળમાં-એવા દુર્ભેદ કુટિલ ચક્રમાં ફસાઈ પડ્યા હોવા જોઈએ કે જેથી તેઓ તમારી પાસે આવી શકવાને સર્વથા અસમર્થ હોય ! એક વખત ચોક્કસ તપાસ કરી જોવામાં શી હરકત છે ? ” વસુમતીએ પોતાના અંતરનો સંદેહ દર્શાવ્યો.

“ પરંતુ આવું બીષણ કાર્ય હરિદાસજી ભગત શા માટે કરે ? અને આવું સાહસ પણ તેમનાથી થઈ શકે ખરું કે ? ”

“ જો સાહસ ન હોય તો તેઓ તમારા પ્રતિદેવતાની વિષય-અંધતિનો ઉપભોગ કેવી રીતે ભોગવી શકે ? ”

એકાએક સરિતાતટ ઉપર પોતાના પતિની સાથે થયેલી વાતચિત અનંગમોહિનીને યાદ આવી. આટલા દિવસ-પછી ત્રણ વર્ષ પછી તેના અંતરમાં એવો સંદેહ ઉપજ્યો કે, કદાચ પ્રિયકાન્ત અઘાપિ જીવતો પણ હોય !

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વિવાહની ચિંતા.

વસુમતીએ પોતાને ઘેર જઈને અનંગમોહિનીની સધળી હકીકત પોતાના પતિને કહી. બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે વિનયચંદ્ર પુનઃ હરિદાસજી લગત પાસે ગયો. તેણે જઈને જોયું કે, હરિદાસજી પોતાના યોગગૃહમાં હાથમાં તુળસીની માળા લઈને શ્રીહરિના નામનો ઉચ્ચાર કરતા ફરતા હતા.

વિનયચંદ્રને જોતાંજ હરિદાસજીએ કહ્યું:-“ આવો આવો ! વિનયચંદ્ર ! આજે આપને લીધેજ મહારી યોગ સાધનાનો ધણો વ્યાધાત થયો છે; કિન્તુ શું કરું ? સંસારમાં રહેવાથી યોગાભ્યાસમાં આવાં આવાં વિઘ્નો નિરુપાયે વેઠવાંજ પડે છે. હે કૃષ્ણ ! હે હરિ ! જેવી તમારી ઇચ્છા ! તે દિવસે આપની સાથે હસતાં હસતાં મહે આપની કન્યા સંબંધી જે વાતચિત કરી હતી તેથી આપને માહું લાગ્યું હોય એમ મહને જણાયું છે. આપનાં ગૃહિણીએ મહોટાં ખેન પાસે જઈ ધણી હકીકત કહી છે. મહોટાં ખેને પણ મહારા ઉપર અતિશય અસંતુષ્ટ થઈ આ વિવાહ સત્વર થઈ જાય તેમ કરવા મહને જણાવ્યું છે. મહને લાગે છે કે, આપ પણ મહારા ઉપર અસંતુષ્ટ થયા છો ! ”

“ મહારા જેવો સાધારણ માણસ આપના ઉપર અસંતુષ્ટ થાય તો તેથી તેને પોતાનેજ નુકસાન થાય; કિન્તુ આપ સારી રીતે જાણો છો કે, મહારી પુત્રી હવે ઉમ્મર લાયક થઈ છે. હવે કોઈ પણ રીતે તેનો વિવાહ થવોજ જોઈએ. એથી હું મહોટી ચિંતામાં પડ્યો છું. વળી સ્વર્ગસ્થ જગીરદાર મહાશયે મહારી પુત્રી સાથે રંજનીકાન્તનો વિવાહ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો એ વાર્તા તો આપ પણ સારી રીતે જાણો છો. ” વિનયચંદ્રે નમ્રતાથી કહ્યું.

“ આપ જે કહો છો એ સધળું સત્ય છે. આપની પુત્રીની સાથે

સ્વર્ગીય જાગીરદાર મહાશયના કનિષ્ઠ પુત્રનો વિવાહ થાય એ તો મહા સુખનો વિષયજ કહેવાય; છતાં મૂળ વાત આપ જાણો છો ? હમણું રુદ્રનાથ મહાશય હયાત નથી. તેઓ મહારા જેવા સંસારવિરાગી, ધર્મ-રના એકનિષ્ઠ ભક્ત ઉપર પોતાનો સધળો કાર્યભાર મૂકી સ્વર્ગવાસી થયા છે. આવી સ્થિતિમાં સર્વ પ્રકારનો પૂરતો વિચાર કરીનેજ મહારે સકળ કાર્યો કરવાનાં છે. હું સ્વર્ગસ્થ જાગીરદાર મહાશયની સંપત્તિનો ક્ષુદ્રમુદ્ધિ સ્ત્રીઓના કહેવાથી દુરુપયોગ કરું છું એવો કોઈના પણ અંતરમાં સંશય ન ઉપજે એવી મહારી આંતરિક ઇચ્છા છે. વળી આજકાલ કન્યાનો વિવાહ કરતાં કેટલી બધી અડચણ ઉઠાવવી પડે છે એ આપ સારી રીતે સમજો છો. ” હરિદાસજીએ વિસ્તારથી ગંભીર વિવેચન કર્યું.

વિનયચંદ્રે સહજ ચિંતામગ્ન બની જઈને કહ્યું:—“ કન્યાનો વિવાહ સારા સ્થળે કરતાં આજકાલ ધણું ખરચ થાય છે એ હું જાણું છું. ”

હરિદાસજીએ પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:—“ હું પણ એજ કહેવાને ઇચ્છું છું. આપ જાણોજ છો કે, વિવાહ થઈ જશે એટલે જાગીરદાર મહા-શયની સધળી સંપત્તિ આપની કન્યાની થશે. હું તો મહારું કર્તવ્ય બજાવવાના હેતુથીજ આ માયાબંધનમાં બંધાઈ રહ્યો છું. હે કૃષ્ણ ! હે નારાયણ ! હું કેવો નિષ્કામ છું એ આપ સારી રીતે જાણો છો. વિનયચંદ્ર ! હાલ તરત તમારી પાસે રોકડ રકમ કેટલી છે ? ”

“ કારભારી મહાશય ! મહારી સ્થિતિ કાંઈ આપનાથી અજાણી નથી. ” વિનયચંદ્રે મલિન મુખે કહ્યું.

“ એ તો હું જાણું છું. આપની સંપત્તિમાં હવે માત્ર થોડી જમીન અને મકાન સિવાય બીજું કાંઈ નથી; પરંતુ કોઈપણ રીતે તમારે હમણાં ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ વાતનો પ્રથમ વિચાર કરી જુઓ અને પછી આપનો નિર્ણય મહાં જણાવજો. આ સંબંધી શું કરવું તેનો હું પણ વિચાર કરીશ. હ્યો. હવે મહારે યોગાભ્યાસ કરવા, બેસવું છે. હે કૃષ્ણ ! હે પ્રભુ ! તમેજ એક સત્ય છો ! બીજો બધો ભ્રમ છે ! ”

વિનયચંદ્ર ચિંતાતુર વદને ઘેર ગયો અને વિચારવા લાગ્યો:— “ હવે શું કરવું ? આઠ દશ હજાર રૂપિયા ક્યાંથી લાવવા ? હું નિર્ભજાનો વિવાહ કરતો નથી તેથી ગામના લોકો આપસ આપસમાં મહારી નિંદા કરે છે. ત્યારે શું હું બીજા કોઈ સ્થળે મહારી નિર્ભજાનો

વિવાહ કરું ? અત્યાર સુધી જે આશાખીજનું અંતરમાં પોષણ કર્યું હતું તેનો હું હવે નાશ કરું ? ” આવા વિચારોમાં ને વિચારોમાં વિનયચંદ્રે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

વસુમતીએ અધીરતાથી પૂછ્યું:—“ સ્વામિન ! આજે કારભારીએ આપને શું કહ્યું ? અનંગમોહિનીએ તેમને કાંઈ કહ્યું નથી કે શું ? ”

વિનયચંદ્રે નિરાશાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ કારભારીએ પોતેજ મહેને કહ્યું કે, આ વિવાહકાર્ય સત્વર આટોપી નાખવા અનંગમોહિનીએ તેમને જણાવ્યું છે; કિન્તુ કારભારીએ તો એમ કહ્યું કે, ક્ષુદ્રયુદ્ધ સ્ત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે વર્તવું ઉચિત નથી. વળી ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયાની વ્યવસ્થા કર્યા સિવાય વિવાહ થઈ શકે તેમ નથી. ”

વસુમતીએ રોષાવેશમાં આવી જઈને કહ્યું:—“ એ હુન્નરો કારભારી આ વિવાહ નહિ જ થવા દે એમ મહેને પ્રથમથી જ લાગતું હતું. હવે વૃથા આશા શા માટે રાખવી જોઈએ ? કારભારીએ કહ્યું છે ને કે, વામન થઈ ચંદ્ર હસ્તગત કરવાની ઈચ્છા રાખે છો એ વાત કાંઈ મિથ્યા નથી. હવે આપ ખીજ કોઈ સ્થળે પ્રયત્ન કરો. ઈશ્વરે આપણને જેવાં કંગાલ અને દીન દરિદ્ર બનાવ્યાં છે તેવાજ કોઈ કંગાલ છોકરાને તમે શોધી કાઢો. ”

વિનયચંદ્રનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું, વસુમતી એક એકાન્ત ઓરડામાં જઈ આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ વર્ષાવવા લાગી.

અત્યાર સુધી નિર્મળા દિવાલની પાછળ ઉભી રહી સાવધાનતાથી માતાપિતાની વાતચિત સાંભળી રહી હતી. વસુમતીના ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા પછી તેણે પિતા પાસે આવીને, બન્ને હાથથી પિતાના ગળાને વળગી પડીને સજ્જનનયને કહ્યું:—“ પિતાજી ! આજે આપની આંખોમાં અશ્રુજળનું દર્શન કેમ થાય છે ? શાની ચિંતાથી આપનો જીવ દુભાય છે ? આપ મહેને કાંઈ કહેતા કેમ નથી ? ”

વિનયચંદ્રે પ્રાણાધિકા પુત્રીના મસ્તકપર ચુંબન કરીને કહ્યું:—“ ના ના-નિર્મળા ! હું કશી ચિંતા કરતો નથી. ”

“ જ્યારે ચિંતા નથી કરતા ત્યારે આંખોમાં અશ્રુજળ કેમ ભરાઈ આવ્યું છે ? આપ મહેને કાંઈ કહેવા નથી; કિન્તુ હું સધળું બાણું છું ! મહારે લીધેજ આપ આટલા બધા દુઃખમમ્મ અને ચિંતાતુર રહો છો; પરંતુ ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. હું કુમારિકા રહીશ તો

તેથી શું નુકસાન છે ? લોકનિંદાના બયને અંતરમાં શા માટે સ્થાન આપવું જોઈએ ? ”

વિનયચંદ્રે સજળ નયને સ્નેહમયી પુત્રીને સ્નેહાલિંગન કર્યું. પોતાના બાલકાળની એક વાત વિનયચંદ્રને યાદ આવી. એક દિવસે તેના સ્વર્ગીય પિતાની પાસે એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કન્યાશ્રમમાંથી ઉદ્ધાર પામવાને માટે આવ્યો હતો તેના પિતાએ એ ગરીબ બ્રાહ્મણને કન્યાશ્રમમાંથી મુક્ત થવાને માટે પાંચસો રૂપિયા આપ્યા હતા, ત્યારે આજે તે પોતે જ માત્ર ત્રણચાર હજાર રૂપિયાને લીધે પોતાના ઇચ્છિત પાત્રની સાથે પુત્રીનો વિવાહ કરી શકતો નહોતો ! વિનયચંદ્રનાં નેત્રોમાં પુનઃ જળ ભરાઈ આવ્યું.

નિર્મળાએ પુનઃ કહ્યું:—“ પિતાજી ! હું આપને એક વાર્તા કહેવાને ઇચ્છું છું તે આપ સાંભળશો ? મહેં એક દિવસે એક પુસ્તકમાં એવું વાંચ્યું હતું કે, રજપૂતાનાનો એક રાજા તેની પુત્રીના વિવાહને માટે મહાન સંકટમાં સપડાયો હતો. એ કન્યાનું નામ કૃષ્ણા હતું. લોકોએ એ રાજાને એવી સલાહ આપી કે, કૃષ્ણાને વિષ ખવડાવી મારી નાખવીજ ઉચિત છે. કૃષ્ણાને વિષ ખવડાવવાને માટે વિષ મંગાવવામાં આવ્યું. પછી કૃષ્ણા પોતાના હાથેજ વિષ ખાધને મરી ગઈ, અને તેણે પોતાના પિતાની સમ્પત્તિ ચિંતા દૂર કરી; તેથી પિતા ! મહારે માટે તમે આટલી બધી ચિંતા કેમ કરો છો ? હું પણ એ કૃષ્ણાની માફક વિષ ખાધને સહેલાઈથી મરી શકીશ. એટલે પછી આપને બિલ્કુલ ચિંતા રહેશે નહિ. ”

વિનયચંદ્રે કહ્યું:—“ એ રાજા વનજંગલનાં પશુઓથી પણ અધમ હોવો જોઈએ ! ”

એકાએક વિનયચંદ્રનું મુખમંડળ પ્રકુલ બની ગયું. તેને એમ લાગ્યું કે, માત્ર ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયાને માટે તે વિના કારણ અસ્થિર બની ગયો છે. શું તે પોતાની બાકી રહેલી જમીન અને વિશાળ મકાન ગીરો મૂકે તો પણ તેને ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયા ન મળી શકે કે ? જો કે, આ ગામડામાં એ સંપત્તિના ખરીદનાર મળવો મુશ્કેલ હતો; પરંતુ હરિદાસજી ભગત ઇચ્છે તો આ વિષયસંપત્તિ ઉપર ગમે તે સ્થળેથી ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયા અપાવી શકે તેમ હતા. અત્યાર સુધી આ વાત પોતાના સ્મરણમાં આવી નહિ એ માટે વિનયચંદ્રને

થોડું આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. તે તરતજ ઉઠીને હરિદાસજી ભગવને મળવા માટે ચાલ્યો ગયો.

નિર્મળાએ મૃદુસ્વરે પૂછ્યું:—“ પિતાજી ! ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ હું થોડા સમયમાં જ પાછો આવું છું. ત્યાં સુધીમાં તમે જમી પરવારી લેજો. હું પછી જમી લઇશ. ”

નિર્મળાએ કહ્યું:—“ પરંતુ આપ નહિ જમો ત્યાં સુધી મહારી માતા નહિ જમે એ આપ નથી જાણતા કે ? વળી આજે જ્યાં સુધી આપ નહિ જમો ત્યાં સુધી હું પણ જમીશ નહિ. ”

“ મહેને વિશેષ વખત નહિ લાગે. ” કહીને વિનયચંદ્ર ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

યોગિવર હરિદાસજી ભગત ભોજનાદિથી નિવૃત્ત થઇ, પોતાની યોગસાધનાના એકાન્ત ઓરડામાં પડેલા એક પલંગમાં બિછાવેલી, દૂધના જેવી સફેદ અને રેશમના જેવી સુંવાળી શય્યામાં સૂઈ રહી, ધૂંતપાન કરતા કરતા નિદ્રાદેવીના આગમનની રાહ જોઇ રહ્યા હતા. એવામાં એક નોકરે એ એકાન્ત ઓરડાના દાર પાસે આવી ભય-વિહ્વળ સ્વરે કહ્યું:—“ મહારાજ ! આ ગુલામના ગુન્હાની ક્ષમા આપજો. વિનયચંદ્ર આવ્યા છે, અને તેઓ આપને મળવાને ઇચ્છે છે. મહેં તેમને ભાર દઇને કહ્યું કે, ‘ કારભારી મહાશય હમણાં યોગનિદ્રામાં નિમગ્ન થયેલા છે. હમણાં કોઇને પણ મળવાનો તેમને અવકાશ નથી. ’ પરંતુ તેઓ અમારું કહેવું સાંભળતાજ નથી. તેઓ એમ કહે છે કે, ‘ મહારે કારભારી મહાશયને ધણીજ જરૂરી વાત કહેવાની છે. જો આજી આપો તો, તેમને ધક્કા મારી હાંકી કાઢીએ—”

હરિદાસજીએ પલંગમાં બેઠા થઈ હરિનામોચ્ચાર કર્યા પછી કહ્યું:—“ તેમને ખ્હારના બેઠકખાનામાં બેસવાનું કહે—હું હમણાંજ આવુંછું.”

થોડા સમય પછી ખ્હાર જઈ હરિદાસજીએ કહ્યું:—“ વિનયચંદ્રભાઈ ! કેમ, મહેને શી વાત કહેવાને આવ્યા છો ? વળી તમે અહિં ઉભા કેમ રહ્યા છો ? આસન ઉપર બેસોને. ”

વિનયચંદ્રે નમ્રતાથી કહ્યું:—“ હું માત્ર એકજ વાત આપને કહેવાને આવ્યો છું મહારું મકાન અને જમીન ઉપર રૂપિયા અપાવવાની વ્યવસ્થા આપ કૃપાભાવે કરી શકશો કે ? જો એટલા વ્યવસ્થા આપ ઉદારતાથી કરી આપશો તો પછી હું આ શુભવિવાહનું ખરચ સહેલાઈથી નિભાવી શકીશ. ”

હરિદાસજીએ હસીને કહ્યું:—“ એ તો ઘણી ઉત્તમ વાત. મહારો પણ એવોજ વિચાર હતો; પરંતુ સાહસ એકદું કરી એ સંબંધી અત્યાર સુધી હું આપને કાંઈ કહી શક્યો નહોતો. વળી ધરખાર અને જમીન વેચી દેવાની શી જરૂર છે ? મહારી પાસેજ ગીરો મૂકી આપ ત્રણ હજાર રૂપિયા લેશો તોપણ ગહને કશી અડચણ નથી. એમ કરવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે, લોકોમાં આપની આબરુ જળવાય, અને આ પ્રકાર કોઈ જાણી શકે નહિ. વળી વિવાહ થઈ ગયા પછી એ બધું આપનુંજ છે ને ? ત્યારે હવે આ શુભકાર્ય કરવામાં વિલંબ કરવાનું બિલકુલ પ્રયોજન નથી. **શુભસ્ય શીઘ્રં.** આપ કાલેજ દુર્લભરાયને મળી લખાણ કરી નાખો અને પછી રજીસ્ટર પણ કરી નાખો, તથા વિવાહનો શુભ દિવસ જોશી પાસે મુદ્દત્ત જોવડાવી નક્કી કરો. આપની સદ્ગુણવતી અને રૂપવતી કન્યા સાથે સ્વર્ગીય જગીરદાર મહાશયના પુત્રનો વિવાહ થાય તો તે દૂધમાં સાકર ભળ્યા જેવો આનંદજનક પ્રકાર બન્યો જ કહી શકાય. હે કૃષ્ણ ! હે નારાયણ ! તમને ધન્ય છે ! છતાં વિનયચંદ્રભાઈ ! આપને એક વાત કહી રાખવાની આવશ્યકતા છે. આ સઘળી હકીકત હમણાં તમે કોઈને પણ જણાવશો નહિ જો બિખાડીના પેટમાં ખીર ટકતી હોય તોજ સ્ત્રીઓના પેટમાં વાત ટકી રહે છે; તેથી આ સઘળી હકીકત હમણાં તમે તમારા પત્નીને પણ કહેશો નહિ. વિવાહનું સઘળું ખરચ મહેં ઉપાડી લીધું છે એ વાત હમણાં કોઈના પણ જાણવામાં આવવી જોઈએ નહિ. આપ નિશ્ચિંત રહેજો. હું દુર્લભરાયને સમાચાર કહેવડાવું છું કે, કાલે તેઓ આપની સાથે ભરત્ય આવે. ”

વિનયચંદ્ર પ્રસન્ન વદને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, અને નિષ્કામ હરિદાસજીએ પોતાની યોગસાધનાના એકાન્ત ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ભેદ ભરેલો તાર.

ખીજે દિવસે પ્રભાતકાળે કોઈની ખૂમ સાંભળી વિનયચંદ્ર જાગી ઉઠ્યો. તેણે ખંદાર જમને જોયું તો એક સિપાહી તેના મકાન પાસે ઉભો રહ્યો હતો. એ સિપાહીએ વિનયચંદ્રના હાથમાં એક ટેલિગ્રાફ

આપો. એ ટેલિગ્રાફ ઇંગ્લેન્ડમાં લખેલો હતો. તેનો અર્થ એવો હતો કે, “ સત્વર મ્હારી પાસે આવીને મ્હને મળી જાજો. મૃત્યુપત્ર ચોરાયું છે. હું બિમાર છું—બચી શકું એવી આશા નથી.” પૂર્ણ તપાસ કરતાં વિનયચંદ્રને માલૂમ પડ્યું કે આ તાર મુંબાઈમાં રહેતા એક હૅરિસન (Harrison) નામના સાહેબ તરફથી આવ્યો હતો. આ તારની હકીકત વાંચી વિનયચંદ્ર કાંઈ સમજી શક્યો નહિ. હૅરિસન સાહેબ કોણ હશે ? પોતાના નામ ઉપર આવા સમાચાર કેમ આવ્યા હશે ? મૃત્યુપત્ર ચોરાયું છે ? એ કોનું મૃત્યુપત્ર હશે ? આવા આવા અનેકવિધ વિચારો વિનયચંદ્રના અંતરમાં ઉપજ્યા. થોડા સમય સુધી કાંઈ વિચાર કરી ટેલિગ્રાફ હાથમાં લઈ વિનયચંદ્ર હૅરિસનના ભગત પાસે ગયો, અને તેણે કહ્યું:—“ આજે દુર્લભરાયની સાથે ભરુચ ક્યારે જવાનું છે એ વાત પૂછવી ગઈ કાલે હું ભૂલી ગયો હતો. આજે મુંબાઈથી મ્હારા ઉપર એક તાર આવ્યો છે. એ તારનું તારતમ્ય હું સમજી શકતો નથી.”

“ તાર ક્યાં છે ? મ્હને બતાવો જોઈએ ? ” હૅરિસનના એ અર્ધ-રતારી પૂછ્યું.

વિનયચંદ્રે હૅરિસનના હાથમાં તાર મૂક્યો. હૅરિસનના એ ધૂનતા હાથે એ તાર વાંચી જોયો. એકાએક તેમનું મુખમંડળ મલિન બની ગયું. થોડા સમય સુધી ચિંતામગ્ન રહી, લલાટ ઉપર હાથ ફેરવીને તેમણે કહ્યું:—“ મહાશય ! આપના ઉપર આવેલા તારનું રહસ્ય હું કેવી રીતે સમજી શકું ? મુંબાઈમાં હૅરિસન નામનો કોઈ સાહેબ છે કે ? તમે તેને ઓળખો છો કે ? ”

“ મ્હેં તેનું નામ સુધ્ધાં સાંભળ્યું નથી. ” વિનયચંદ્રે અચાનક દર્શાવી.

“ ત્યારે તો કાંઈ ભૂલ થયેલી હોવી જોઈએ. આ તાર ખીન્ન કોઈના નામ ઉપર આવેલો હશે, અને ભ્રમવશતઃ કદાચ આપને મળ્યો હશે. વળી આજકાલ કેટલાક મૂખ લોખો ખોટા તાર કરીને પણ લોકોને ફસાવે છે. હાલ તરત આપ આ તાર મ્હારી પાસે મૂકી જાઓ. હું તપાસ કરી જોઈશ કે, આ તાર કોનો છે. હૅરિસન સાહેબ કોણ છે એ બ્યારે આપ જાણતા નથી ત્યારે અવશ્ય કાંઈ ભૂલ થયેલી જ હોવી જોઈએ. ” ગંભીરવાદી હૅરિસનના એ કહ્યું.

“ મ્હારે તારની જરૂર નથી. આપ બેલાશક તાર આપની પાસે રાખો. વાત, હવે ભરુચ ક્યારે જવાનું છે ? ” વિનયચંદ્રે પૂછ્યું.

“ ગઈ કાલે મ્હેં દુર્લભરાયની પાસે માણસ મોકલ્યો હતો. એ માણસે મ્હારી પાસે આવી મ્હને એવી ખબર આપી છે કે, તેઓ કોઈ જરૂરી કામને લીધે મુંબાઈ ગયા છે. તેઓ થોડા દિવસ સુધી ત્યાં રોકાય એવો સંભવ છે. આજે જ હું તેમને પત્ર લખું છું. તેઓ મુંબાઈથી ભરત્ય આવશે. તેમના પત્રનો ઉત્તર આવશે એટલે આપણે ખનને સાથે જ અહિંથી ભરત્ય જઈશું. ત્યાં જઈ આપણે ચાર હજાર રૂપિયાનું લખાણ નક્કી કરી નાખીશું. ” હરિદાસજીએ ખુલાસો કર્યો.

“ ત્યારે એ સમય દરમિયાન હું મુંબાઈ જઈ આ તાર સંબંધીની તપાસ કરી આવું તો કાંઈ અડચણ છે ? મુંબાઈથી હું પણ દુર્લભરાયભાઈની સાથેજ ભરત્ય આવીશ. ” વિનયચંદ્રે કહ્યું.

“ ના ના—જો કદાચ મુંબાઈમાં દુર્લભરાય સાથે આપની મુલાકાત ન થાય તો ? કન્યાનો વિવાહ કરવાને માટે આપ જ્યારે આટલા બધા ઉદ્વિગ્ન બની ગયા છો ત્યારે આ શુભકાર્ય તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી અન્ય કાર્ય તરફ લક્ષ્ય આપવાની આવશ્યકતા નથી. વળી આ તારના સમાચાર માટે આપ આપના અંતરમાં બિલકુલ ચિંતા રાખશો નહિ. આ બીજા કોઈનો જ તાર હોવો જોઈએ એ નિઃસંદેહ છે. હું પોતે એ સંબંધીની ચોક્કસ તપાસ કરી સત્ય હકીકત આપને જણાવીશ. આપ સર્વ રીતે નિશ્ચિંત રહેજો. ” હરિદાસજીએ નિર્ભય થવા માટે કહ્યું.

વિનયચંદ્રે હરિદાસજીને પ્રણામ કરી વિદાય થયો. તેના ગયા પછી ગોપાળદાસને બોલાવીને હરિદાસજીએ કહ્યું:—“ ગોપાળદાસ ! તું દુર્લભરાય પાસે જઈ સત્તર તેમને અહિં તેડી લાવ. ધણુંજ જરૂરી કામ છે ? ”

ગોપાળદાસ થોડા સમયમાંજ દુર્લભરાયને સાથે લઈ, આવી પહોંચ્યો. દુર્લભરાય આવીને આસન ઉપર બેઠો એટલે હરિદાસજીએ ગોપાળદાસને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ ગોપાળ ! હવે સુરાસુંદરીને અહિં લાવ કે જેનો સત્કાર કરી અમે અંતરમાં ઉપજેલી અશાન્તિને દૂર કરીએ ! ”

ગોપાળદાસ ચાલ્યો ગયો, એટલે હરિદાસજીએ દુર્લભરાયને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ દુર્લભરાયભાઈ ! વળી પાછું એક ગંભીર સંકટ આપણા શિર ઉપર આવી ચઢ્યું છે. મુંબાઈના એટર્નિ હૅરિસન સાહેબ તરફથી આજે વિનયચંદ્રના ઉપર એક ‘અરજન્ટ’ તાર આવ્યો છે. તમે એ તાર વાંચી જોશો એટલે સઘળી હકીકત તમને માલૂમ પડશે. અહિં વિશેષ

વાતચિત કરવાની જરૂર નથી. તમે મહારા યોગસાધનાના એકાન્ત ઓરડામાં ચાલો. ત્યાં આપણે હવે શું કરવું, અને આવી પડેલા સંકટને કેવી રીતે દૂર કરવું તેનો નિર્ણય કરીશું. તમારે વિના વિલંબે મુંબાઈ જઈ આ સંકટને દૂર કરવું પડશે. શું આપણી આટલી બધી મહેનત આપણે વ્યર્થ થવા દઈશું.”

દુર્લભરાયે ઘણા લક્ષ્યપૂર્વક તાર વાંચી જોયો. તાર વાંચતાં જ તે વિસ્મય અને ભયભીત બની ગયો. તે જડ પૂતળાની માફક હૃદિદાસજીની સાથે તેમના યોગગૃહમાં ગયો. ગોપાળદાસ તેને થયેલી આશાનુસાર એક ઝંડીની બાંટલ અને સોડા આદિ સાધનો હૃદિદાસજીના યોગગૃહમાં મૂકી આવ્યો. પાઠકર્મધુઓ ! એ યોગગૃહમાં હમણાં શું બન્યું તે આપણે આગળ જાણી શકીશું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભયંકર વિશ્વાસઘાત.

મુકદ્દરમાં હતું તેવું, બન્યું તુંજ હાથથી માલિક,
પરંતુ એ દગો દેતાં, કહે તુંજ હાથ શું આવ્યું ?

—કલાપી.

ભરુચમાં પણ સ્વર્ગીય સુદ્રનાથ જાગીરદારનાં બે ત્રણ મકાનો આવેલાં હતાં. એ પૈકીના એક મકાનમાં એક બેઠકખાનામાં બેસી હૃદિદાસજી અને દુર્લભરાય વાતચિત કરી રહ્યા હતા. કચેરીમાં ચાલતાં કાર્યોને માટે બ્યારે સુદ્રનાથ મહાશયના નોકરો ભરુચ આવતા ત્યારે તેઓ આ જ મકાનમાં ઉતરતા હતા.

હૃદિદાસજીએ કહ્યું:—“ તમારી હકીકત સાંભળી હું સહજ શાન્ત થયો છું. મુંબાઈના એટર્ની હૃરિસન સાહેબનું મૃત્યુ થયું છે એ વાત સાત્ય છે ને ? વળી તમે હૃરિસન સાહેબના કન્યાકે રમણિકલાલ સાથે સઘણી વાતચિત નક્કી કરી આવ્યા છો ને ? બન્ને મૃત્યુપત્ર તમારી પાસે છે ને ? ”

“ હા, હું સઘણું નક્કી કરી આવ્યો છું. બન્ને વિલ-મૃત્યુપત્ર હું મહારી સાથે લઈ આવ્યો છું. હવે આપણે વિનયચંદ્રને મુંબાઈ લઈ જઈએ એટલે કામ પાર ઉતરી જશે. ચોરીનો માલ તો નક્કી કરી

રાખ્યો છે; છતાં રમણિકલાલને અને પોલિસને ખીજ થોડી વધારે રકમ આપવી પડશે. ” દુર્લભરાયે ઉત્તરમાં કહ્યું.

“ એ માટે ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી; પરંતુ એવો ચોક્કસ બંદોબસ્ત કરવો કે વિનયચંદ્ર જીવનપર્યંત કેદખાનામાંથી છૂટો ન થઈ શકે. જો ભવિષ્યમાં કદાચ તે રામપુરમાં આવે તો પાછી આપણે મહાન ઉપાધિ વેઠવી પડે એ તમે પણ જાણો છો. ” હરિદાસજીએ પ્રપંચની પરિસીમાનું સૂચન કર્યું.

“ એમજ થશે. આપણા ભાવી સુખનો વિચ્છેદ હવે કોઈ પણ કરી શકશે નહિ. ” દુર્લભરાયે નિર્ભયતા પ્રદર્શિત કરી.

“ ત્યારે હવે વિલંબ નહિ કરતાં આ ચારહજાર રૂપિયાનું લખાણ તૈયાર કરી વિનયચંદ્રને આપણે મુખાઈ લઈ જઈએ. અહિંનો સખ-રજીષ્ટર ધણો સાધુપુરુષ છે. એને પાંચસો રૂપિયા આપવા પડશે એમ હું ધારતો હતો; પરંતુ એ અઢીસો રૂપિયા લઈ આ કાર્ય કરવાને કમૂલ થયો છે. સાવધાન ! પેલો મૂર્ખશિરોમણિ આવે છે. તમે તેની સાથે જરૂરી વાતચિત કરો ત્યાં સુધી હું મહારી યોગસાધના કરવામાં નિમગ્ન થઈ. ”

હરિદાસજી હાથમાં જપમાળા લઈ નેત્રો મીંચી યોગસાધના કરવા લાગ્યા. વિનયચંદ્ર દુર્લભરાય પાસે આવીને ઉભો રહ્યો.

દુર્લભરાયે કહ્યું:--“ વિનયચંદ્રભાઈ ! સ્નાનપૂર્ણદિથી નિવૃત્ત થઈને આવ્યા છોને? જો એમજ હોય તો હવે વિલંબ કરવાનું પ્રયોજન નથી. લખાણ મહેં લખાવીને તૈયાર રાખ્યું છે. આપ એક વખત લક્ષ્યપૂર્વક વાંચી જુઓ. ”

“ આપે આપના હાથે જ લખ્યું છે એમાં મ્હારે શું જોવાનું છે? મ્હારી ફટ ખાત્રી છે કે, આપ મ્હારા હિતાકાંક્ષી છો. ”

એકાએક હરિદાસજીની યોગનિદ્રાનો ભંગ થયો. તેમણે કહ્યું:--“ વિનયચંદ્રભાઈ ! હવે ઢીલ કરવાનું કારણ નથી. અત્રેનું કામકાજ પૂર્ણ કરી આજેજ આપણે ચાલ્યા જઈશું. તમે સ્નાન સંધ્યાદિ નિત્ય-કર્મથી નિવૃત્ત થઈને જ સવેળા અહિં આવો. ”

દુર્લભરાયે કહ્યું:--“ એ સ્નાન સંધ્યાદિથી નિવૃત્ત થઈનેજ આવ્યા છે. મહેં પણ સઘળું લખાણ લખી રાખ્યું છે. આપ યોગનિદ્રામાં નિમગ્ન હતા તેથી જ હજી સુધી કંઈ જાણી શક્યા નથી; છતાં આપ જોઈ લ્યો કે, લખાણમાં કંઈ અડચણ જેવું તો નથી ને ? ”

વિનયચંદ્રે દુર્લભરાયનો લખેલો દસ્તાવેજ ઉપર ઉપરથી વાંચી જોયો, એ દસ્તાવેજમાં આવા ભાવાર્થનું લખાણ હતું. “ હું, સ્વર્ગસ્થ સેદ્રનાથ જગીરદારના મુખ્ય કારભારી, અને તેમના પુત્ર રજનીકાન્તના પાળક શ્રીયુત હરિદાસજી ભગત પાસે ખાસ જરૂરી કારણને લીધે ચારહજાર રૂપિયા દેવા લઉં છું. એના બદલામાં મહારા વડિલનું રામપુરનું મકાન અને મહારી x x x જમીન હું રૂપિયા અઢા કરું ત્યાં સુધી હરિદાસજી ભગતના કબજામાં રહેશે. ત્રણ વર્ષમાંજ હું આ રૂપિયા વ્યાજ સાથે અઢા કરીશ, અને જો એટલી મુદતમાં હું રૂપિયા અઢા ન કરું તો શ્રીયુત હરિદાસજી ભગત મહારું મકાન અને જમીન કબજે કરીને પોતાના ચાર હજાર રૂપિયા વ્યાજસહિત વસુલ કરી લેશે. ” ઇત્યાદિ.

આમાં કશી હકીકત વિનયચંદ્રને અડચણકર્તા થઈ પડે એવી જણાઈ નહિ. નીચે જે વારીખ લખેલી હતી તેના ઉપર તેની નજર પડી નહિ. ૨૫ જુલાઈ ૧૯૦૩ ને બદલે ૨૫ જુલાઈ ૧૯૦૦ લખેલી હતી તે વિનયચંદ્ર જોઈ શક્યો નહિ.

દુર્લભરાયે વિનયચંદ્રના હાથમાંથી દસ્તાવેજ લઈ, હરિદાસજીના હાથમાં આપતાં કહ્યું:—“ આપ પણ જુઓ તો ખરા કે કાંઈ ભૂલ થઈ છે કે નહિ ? ”

હરિદાસજીએ સ્મિતહાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ આપના પોતાના હાથના લખાણમાં ભૂલ થાય એ શું સંભવિત છે કે ? આપ તો જણાવે છે કે, વિનયચંદ્રભાઈને હમણાં ચારહજાર રૂપિયાનું ખાસ પ્રયોજન છે. કન્યાના ઋણમાંથી મુક્ત થવાની તેમની મહત્વાકાંક્ષા છે. એટલા માટે જ ખીજાં જરૂરી કાર્યો પડતાં મૂકી મહારે એમના કલ્યાણાર્થે અહિં આવવું પડ્યું છે. ”

“ પરંતુ આપને એટલું બધું કષ્ટ વેઠવાનું શું પ્રયોજન હતું ? આપે આપના એક નોકરને મોકલ્યો હોત તો પણ ચાલત. ” દુર્લભરાયે કહ્યું.

“ અરે એમ તે બને કે ? હું મહારા પરમ સુહૃદ વિનયચંદ્રને માટે કષ્ટ વેઠું એ તો મહારે માટે સૌભાગ્યની વાત કહેવાય. આ દસ્તાવેજને માત્ર લોકોના સંતોષને માટે જ રજીષ્ટર કરાવવો પડે છે. હવે થોડા જ દિવસમાં સ્વર્ગસ્થ જગીરદાર મહારાજની સમસ્ત સંપત્તિ વિનયચંદ્રની કન્યાની થશે; એ કરતાં વિશેષ આનંદજનક અને સુખજનક

પ્રકાર ખીજો કયો હોઈ શકે ? હે કૃષ્ણ ! જેવી તમારી ઇચ્છા ! છતાં ખીજ એક વાત—”

દુર્લભરાય વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો:—“ ખરું છે. આપે પરાપકાર-વ્રતમાં આત્મસમર્પણ કર્યું છે, તથા આપ ઉદારહૃદય પરમ સાધુ છો તે ખીજું કોઈ કદાચ નહિ જાણતું હોય કિન્તુ હું તો સારી રીતે જાણું છું ! આપ જે વાત વિનયચંદ્રને કહેવા ઇચ્છતા હો તે બેલાશક કહો.”

હરિદાસજીએ ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને કહ્યું:—“ હું શી વાત કહેવા ઇચ્છું છું તે તમે જાણો છો કે, દુર્લભરાય ? વિનયચંદ્રભાઈનું આ કાર્ય સત્વર પૂર્ણ કરવાને માટે મ્હારે એકાએક અહિં આવવું પડ્યું છે; તેથી હું તેમને આપવાના રૂપિયા મ્હારી સાથે લાવી શક્યો નથી; માટે હું એમ કહેવાને ઇચ્છતો હતો કે, ચારહજાર રૂપિયાની હૅન્ડનોટ લખી આપું તો નહિ ચાલે કે ? મુંબાઈ જતાંની સાથે જ હું બેન્કમાંથી ચારહજાર રૂપિયા આપીશ. ”

દુર્લભરાયે કહ્યું:—“ વિનયચંદ્રભાઈ માત્ર ચારહજાર રૂપિયા માટે આપના ઉપર અવિશ્વાસ રાખે એ બનવા જોગ છે કે ? છતાં રૂપિયા-ને માટે સાવધાન રહેવું ઉચિત છે. જો એમની ઇચ્છા હોય તો આપ એમને એક હૅન્ડનોટ લખી આપો. આદ્યારે વ્યવહારે જ સ્પષ્ટવક્તા સુધી મહેત ! ”

“ આપ બ્યારે મુંબાઈ જઈનેજ રૂપિયા આપવાના કહો છો ત્યારે માત્ર બે દિવસને માટે હૅન્ડનોટનું શું પ્રયોજન છે ! મ્હારે પણ હરિસન સાહેબ અને તેમના તારની તપાસ માટે મુંબાઈ આવવાનું જ છે. ” વિનયચંદ્રે વિશ્વાસ દર્શાવ્યો.

હરિદાસજીએ સ્મિત મુખે કહ્યું:—“ આપના જેવા સરળ સ્વભાવના અને વિશ્વાસુ સુહૃદ આમજ કહેશે એમ હું પ્રથમથી જાણતો હતો, ત્યારે હવે દુર્લભરાય ! તમે સત્વર રજીસ્ટર કરી નાખો, અને પછી મુંબાઈ જવાની તૈયારી કરો. ”

તેજ દિવસે વિનયચંદ્રના એ દસ્તાવેજને રજીસ્ટર કરાવવામાં આવ્યો. રજીસ્ટર કરાવતી વખતે પણ ઉપરની સનનો ઘોટાળો કિંવા પ્રપંચ વિનયચંદ્રના જાણવામાં આવ્યો નહિ.

તે દિવસે રાત્રે મેઈલ ટેનમાં હરિદાસજી ભ્રમત, દુર્લભરાય અને વિનયચંદ્ર મુંબાઈ તરફ રવાના થયા.

બીજે દિવસે ભરુચના સમજૂની કચેરીમાં વિનયચંદ્રના નામ ઉપર હરિદાસજી ભગતની ચારહજાર રૂપિયાની વ્યાજ સાથે રૂચિયાદ દાખલ થઈ; કિન્તુ આ ભયંકર પ્રપંચ યા તો વિશ્વાસઘાત વિનયચંદ્રના જાણવામાં આવ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

—:૦:—

નિર્દોષ પ્રેમિક પ્રેમિકા.

“ ઓ નિર્મળા ! જલદી એક વખત અહિં આવ અને જોઈ જા કે કોણ તારું દર્શન કરવાને આવ્યું છે ! એક વખત નીચે ન આવી જાય તો તને મહારા સમ છે ! ”

સ્થવારનો સમય હતો. વિનયચંદ્રના મકાનમાં મેડા ઉપરના બેઠકખાનામાં વસુમતી અને નિર્મળા બેઠાં હતાં. નીચે આંગણામાં જુની ચાકરડી પાર્વતી ઉફે ‘ પાર્વતી માશી ’ હાથમાં સાવરણી લઈ પૂંજે કાઢતી હતી. ‘ પાર્વતી ’ સારસ્વત શાંતિની બ્રાહ્મણી હતી. ઘણા કાળથી એટલે કે વિનયચંદ્રના પિતા હયાત હતા ત્યારથી તે તેમને ઘેર કામકાજ કરતી હતી. તેનાં સગાં બહાલાઓમાં કોઈ, કાળ-ચક્રની પ્રબળતાથી હયાત રહ્યું નહોતું. એ દાસી છે એમ ઘણાં માણસો તો જાણતાં પણ નહોતાં. તેને ચાકરડી કિંવા દાસી કહેવાનું સાહસ કોઈ કરી શકતું નહિ. સર્વે તેને ‘ પાર્વતી માશી ’ કહીનેજ બોલાવતાં હતાં. અજણ્યાં માણસો તો એમજ વિચારતાં કે, પાર્વતી વસુમતીના કોઈ અંગત સંબંધીના પુત્રી જ હોવી જોઈએ. જો કોઈ તેને ચાકરડી અગર તો દાસી કહેતું તો તે પાર્વતી તેને ધમકાવવામાં પાછી પ્હાની કરવી નહિ.

નિર્મળા તેની પાર્વતી માશીનાં ઉચ્ચ સંબોધનો સાંજળા છાન માં આવી, તથા તેણે પૂછ્યું:—“ શું થયું છે, પાર્વતી માશી ? તમે શા માટે મ્હને બોલાવો છો ? ”

“ જલદી અહિં આવ અને જો જોઈએ કે, કોણ તને શોધે છે ? ” પાર્વતીએ કહ્યું.

નિર્મળાએ જોયું કે, પાર્વતી રજનીકાન્તનો હાથ પ્રકડી તેને ઉપર લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. નિર્મળા મૃદુહાસ્ય કરી, વિશેષ કાંઈ બોલ્યા સિવાય ધરમાં દોડી ગઈ.

નિર્મળાએ કરી ઉત્તર આપ્યો નહિ તેથી વસુમતીએ છન્નમાં જઈને કહ્યું:—“ કેમ પાર્વતી માશી ! કેણુ રજનીકાન્ત આવ્યા છે કે ? ક્યારના આવ્યા છે ? તેમને અહિં લઈ આવે, માશી. ”

“ હું તો લાવવાનો ઘણાય પ્રયત્ન કરું છું; પણ તેઓ ક્યાં આવે છે ? અહિં ઓટલા સુધી આવી, નિર્મળા બેવામાં નહિ આવ્યાથી તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. મહેં તેમને પકડી રાખ્યા છે. ” પાર્વતીએ ખુલાસો કર્યો.

આ સમયે રજનીકાન્તે કહ્યું:—“ ના ના—હું વસુમતીબાને જ મળવા માટે આવ્યો છું. બા ! મહેને બાબીએ તમારી પાસે મોકલ્યો છે. ”

રજનીકાન્ત પોતાની બાલ્યાવસ્થાથીજ વસુમતીને બા કહીને બોલાવતો હતો. તેનાં વચનો સાંભળી વસુમતીએ કહ્યું:—“ ત્યાં શા માટે ઉભા રહ્યા છો ? ઉપર આવો. ”

રજનીકાન્ત પાર્વતીની સાથે ઉપર ગયો. વસુમતીએ કહ્યું:—“ કેમ છો ? તમારાં બાબી તો કુશળતામાં છે ને ? ”

રજનીકાન્તે કહ્યું:—“ બાબીએ મહેને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. તેમણે તમને મળવા માટે બોલાવ્યાં છે. ”

વસુમતીએ કહ્યું:—“ તમે તમારાં બાબીને કડે જો કે, એક બે દિવસમાં જ હું તેમને મળવા આવીશ. આજે તેઓ ભરુચથી કાર-ભારીની સાથે ઘેર પાછા આવવાનું કહી ગયા છે. તેઓ ઘેર આવશે એટલે હું તમારાં બાબી પાસે આવીશ. ”

આ વાક્યોના ઉત્તરમાં રજનીકાન્તે કહ્યું:—“ કારભારી હમણાં થોડા દિવસમાં અત્રે પાછા આવવાના હોય એમ લાગતું નથી. તેઓ ભરુચથી મુંબાઈ ગયા છે. મહેને પણ મુંબાઈ લઈ જવાને માટે ગઈ કાલે તેમણે એક માણસને અત્રે મોકલ્યો છે. ”

આ વચનો સાંભળવામાં આવતાં વસુમતીનું પદન-મંડળ મલિન બની ગયું. ચિંતાતુર બની જઈને તેણે પૂછ્યું:—“ તમને મુંબાઈ જવાનું ક્યારે જણાવ્યું છે ? ”

“ ત્રણ ચાર દિવસમાં જ મહેરે મુંબાઈ જવું પડશે. ” રજનીકાન્તે ઉત્તર આપ્યો.

“ આ વાર્તા તમારાં બાબી જાણે છે ? ”

“હા જાણે છે, અને એટલા માટે તો—”

રંજનીકાન્તનું વાક્ય પૂર્ણ થતાં પૂર્વે જ વસુમતીએ પૂછ્યું:—“કાર-
ભારી આ સમયે તમને મુંબાઇ કેમ તેડાવે છે?”

“તેમણે એમ જણાવ્યું છે કે, અહીંના વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓને
ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ મળી શકતું નથી; તેથી મુંબાઇના કોઇ સારા
વિદ્યાલયમાં મ્હને દાખલ કરવાની તેમની ઇચ્છા છે.” રંજનીકાન્તે
ઉત્તરમાં કહ્યું.

પાર્વતીમાશી બોલી ઉઠી:—“હવે આવતા માસમાં જ રંજનીકાન્ત
સાથે આપણી નિર્મળાનો વિવાહ થવાનો છે; છતાં કારભારીએ તેમને
મુંબાઇ કેમ તેડાવ્યા છે?”

“માશી! તમારી જીભ પણ ઠેકાણે રહેતી હોય એમ લાગતું
નથી. હજી વિવાહનું તો કાંઇ ઠેકાણું નથી, અને તે પહેલાં જ તમે
વિવાહ વિવાહ કરી રહ્યાં છો!” વસુમતીએ કાંઇક વિરક્તિસૂચક સ્વરે કહ્યું.

“વિવાહનું ઠેકાણું કેમ નથી? જે વાત છ વર્ષથી નક્કી થઇ છે
એ વાતને અટકાવનાર જગતમાં કોણ છે? જે એ કારભારી આવતા
માસમાં જ આ શુભ કાર્ય નહિ કરી નાખે તો હું તેને ઘેર જઇ એને
અકળાવીને ઠેકાણે લાવીશ. હું મ્હારા મિજબાનથી ગઈએટલે કોઇની નથી!”
પાર્વતીએ પોતાનું પ્રાપ્ત્ય પ્રદર્શિત કર્યું.

“વારું પણ મુંબાઇ જવા માટે તમારાં બાબી શું કહે છે?”
વસુમતીએ રંજનીકાન્તને પૂછ્યું.

“તેઓ તો મ્હને પોતાની પાસેથી એક પલને માટે પણ દૂર
કરવાની ના જ કહે છે. મ્હારા વિયોગે તેઓ રહી શકે તેમ નથી; છતાં
જે મ્હારે નિરુપાયે મુંબાઇ જવું પડશે તો તેઓ કદાચ દીવાનાં બની
જશે એવો મ્હારા અંતરમાં ભય રહે છે. આ વાત જાણવામાં આવી
છે ત્યારથી તેમનાં નેત્રોમાંનું અશ્રુજળ સુકાતું નથી; કિન્તુ તેમનું શું
ચાહે તેમ છે? હમણાં તો હરિદાસજી ભગતજી સર્વ પ્રકારના કર્તાહર્તા
ને ભાગ્યવિધાતા છે. આજકાલ તો એ કરે તેજ પૂર્વ દિશા!”
રંજનીકાન્તે કહ્યું.

આ વાક્યો સાંભળી પાર્વતીથી શાન્ત રહી શકાયું નહિ. તેણે
વિકૃત મ્હોં કરીને કહ્યું:—“બપ્પુ એ કારભારીનું મ્હોં! એના મ્હોંમાં
તો દેવતા મૂકી દેવો જોઇએ. એ ભક્તિનો ડાળ કરી સર્વની આગળ
ચાલાકી ચલાવવા જાય છે; પરંતુ આ ચંડિકાના આગળ તેની ચાલાકી

ચાલવાની નથી. ગમે તે રીતે, આવતા માસમાં તેણે વિવાહ કરવો જ જોઈએ; નહિ તો હું તેને મ્હારો સપાટો બરાબર બતાવીશ ! પહેલાં વિનયચંદ્રને ઘેર આવવા ઘો; પછી જ એ કારભારીની વાત છે ! અનંગ-મોહિની વહુએ જ્યારે આ વિવાહ કરી નાખવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે, ત્યારે પછી કારભારીની સંમતિની આપણને શી જરૂર છે ? ”

“પાર્વતીમાશી ! ગાંડા માણસની માફક મરજી પડે તેમ શા માટે બકો છો ? પહેલાં તેમને ઘેર આવવા ઘો; તેઓ શું કહે છે તે સાંભળો; ત્યાર પછી તેઓ જેમ વર્તવાનું કહે તેમ વર્તજો.” વસુમતીએ પાર્વતીને શાન્ત કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“વસુમતી બા ! ત્યારે હું મ્હારાં ભાભીને શું કહું ? ” રજની-કાન્તે પૂછ્યું.

“તેમને કહેજો કે, એક બે દિવસમાં હું જરૂર તેમને મળવા આવીશ. વળી મ્હારો મેળાપ થતા પહેલાં તેઓ કોઈ પણ રીતે તેમને સુખાદ્ય ન જવા દે એમ તેમને કહેજો.” વસુમતીએ શંકાશીલ હૃદયે ઉત્તર આપ્યો.

“હીક ત્યારે હવે હું જઈ છું.” રજનીકાન્તે ઉઠી ઉભા થઈને કહ્યું.

“જવાબ છે; ઉતાવળ શી છે ? ” આમ કહી રજનીકાન્તને પુનઃ બેસાડી પાર્વતી ત્યાંથી ઉઠી ઉભી થઈ, અને વસુમતીનો હાથ પકડી તે તેને ત્યાંથી બહાર લઈ ગઈ. એ રથજે માત્ર નિર્મળા અને રજની-કાન્ત રહ્યાં.

અત્યાર મધી નિર્મળા મૈત્રાન ધારણ કરી સઘળી વાતચિત સાંભળતી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં તે આખો દિવસ રજનીકાન્ત સાથે રમ્યા કરતી હતી—આનંદ વિનોદ કરતી હતી. રજનીકાન્ત જ્યારે તેને ત્યાં આવતો ત્યારે તે તેની પાસે દોડી જતી હતી; પરંતુ બે ત્રણ વર્ષથી પૂર્વેના તેનો સ્વભાવ બદલાઈ ગયો છે. એ જાણી શકી છે કે તેની સાથે રજનીનો વિવાહ થનાર છે. વિવાહ કેને કહેવાય છે એ પહેલાં તે સમજતી નહોતી—હવે સમજે છે. લજ્જાએ આવી હમણાં તેના હૃદય ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે. બાલ્યાવસ્થાની તેની ચપળતા અને સરળતા ઉપર શરમનું આવરણ પડ્યું છે. રજનીકાન્તને એકાન્તમાં બેસી રહેલાં જોઈ નિર્મળા ધીમે પગલે તેની પાછળ આવીને ઉભી રહી. થોડા સમય સુધી આવી રીતે ઉભી રહ્યા પછી તેણે પોતાનો એક હાથ રજનીના ખભા ઉપર મૂક્યો. આ સમયે રજનીકાન્તે સુખ ફેરવી તેના તરફ

બેઝન કહ્યું:—“નિર્મળા! તું શું કહેવાને ઇચ્છે છે?”

નિર્મળાએ શરમાઈ જઈ નીચું જોયું. ત્યાર પછી ઘણા ધીમા સ્વરે તેણે કહ્યું:—“તમે મુંબાઈ ન જશો એ જ કહેવાને ઇચ્છું છું.”

રજનીકાન્તે પણ નિર્મળાના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને પૂછ્યું:—“કેમ, શી હરકત છે?”

નિર્મળાએ મૃદુ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“જો તમે મુંબાઈ જશો તો હું ક્યાં સુધી તમારું દર્શન કરી શકીશ નહિ? તમારો વિયોગ થવાની આશંકાથી મહારું મન વ્યથિત થાય છે.”

એવામાં પાસેના ઓરડા તરફથી કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો. નિર્મળા ત્વરિત ગતિથી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સતીનો શુભાશીર્વાદ.

વસુમતીએ બીજા બે દિવસ સુધી પતિની રાહ જોઈ; પરંતુ વિનયચંદ્ર ઘેર નહિ આવ્યાથી તે અનંગમોહિનીને મળવા ગઈ. અનંગમોહિનીએ પૂછ્યું:—“તમારા પતિ ભરુચથી પાછા આવ્યા છે કે નહિ?”

“ના—તેમને ઘેર આવતાં વિલંબ શા કારણથી થાય છે એ હું સમજી શકતી નથી.” વસુમતીએ ચિંતાતુર વદને ઉત્તર આપ્યો.

“તેઓ ભરુચ કેમ ગયા છે?”

“તમારા કારભારી મહાશયે તેમને એમ કહ્યું હતું કે, ‘જો તમારે તમારી પુત્રી નિર્મળાનો રજનીકાન્ત સાથે વિવાહ કરવો હોય તો હમણાં તમે કોઈ પણ રીતે ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયાની વ્યવસ્થા કરો. એટલા બધા રૂપિયા ક્યાંથી મેળવી શકાય, ખ્હેન? અંતે કારભારીના કહેવાથી મારા પતિએ અમારા મકાન અને જમીન ઉપર ચાર હજાર રૂપિયા મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તથા એટલી મિલકત ઉપર કારભારીએ રૂપિયા અપાવવાનું પણ કહ્યું છે. એટલા માટે જ સધળું લખાણ કરવાને તેઓ કારભારીની સાથે ભરુચ ગયા છે.

રોષાવેશથી અનંગમોહિનીનું મુખમંડળ લાલચોળ બની ગયું. તેણે કહ્યું:—“ખ્હેન! તમે આ શું કહો છો? તમે કહો છો તેમાંનું

કાંઈ હું સમજી શકતી નથી. કારભારીએ તમને મકાન અને જમીન ગિરો મૂકી લઈ કરવાની સલાહ આપી છે? ધિક્કાર છે તેને! કેવી શર્મ ભરેલી વાત!”

વસુમતીએ એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“મહારા ભાગ્યમાં જેમ લખેલું હશે તેમ થશે; પરંતુ તમે રંજનીકાન્તને મુંબાઈ મોકલવાનાં છો કે શું?”

“હું મોકલવાની છું? હું કોણ છું? મહારી વાત કોણ સાંભળે છે? મહારા આ ઘોર અંધકારમય જીવનમાં રંજનીકાન્ત મહારા ધ્રુવતારા સમાન છે, એ વાત હું કોને કહું? મહારા અંતરમાં પૂર્વે જે ભય ઉપજ્યો હતો તે હવે સત્ય જ થયો. રંજનીકાન્તના લીધે જ મહારે પુનઃ સંસારના માયાબંધનમાં બંધાઈ રહેવું પડશે! મહારા આલોક અને પરલોકના ઇષ્ટદેવતાનું રાત્રિદિવસ ધ્યાન ધરવાની મહારી ઇચ્છા હતી; પરંતુ હવે એ ઇચ્છા સર્વાંશે સફળ થાય એમ હું ધારતી નથી.” અનંગમોહિનીએ સંજ્ઞાનયને અને ગદગદ કંઠે કહ્યું.

“મહેં તમને જે વિષયની શોધ કરવાનું કહ્યું હતું એ સંબંધી કાંઈ તમારા જાણવામાં આવ્યું છે? હવે એ વિષય તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવામાં કલ્યાણ નથી. પ્રયત્ન કરી જોવો એ આપણું કર્તવ્ય છે, અને સિદ્ધિદાતા ઇશ્વર છે.” વસુમતીએ પ્રથમની વાત પુનઃ યાદ કરી.

“મહા મહેનતે અપજાએ એક માણસને નક્કી કર્યો હતો. કુપ્પી રીતે સંધળા સમાચાર લઈ આવવા માટે તેને મુંબાઈ મોકલ્યો હતો. તેણે મુંબાઈ જઈ આવી એવા સમાચાર જણાવ્યા છે કે, મુંબાઈના મકાનમાં કોઈ પણ જુનો નોકર જેવામાં આવતો નથી. તેમને સર્વે કારભારીએ હાંકી કાઢ્યા છે. માત્ર એક જુના નોકરનો પત્તા લાગ્યો હતો. તેને અપજાનો એ માણસ અહીં સુધી લઈ આવ્યો હતો; પરંતુ પછીથી તે એકાએક ક્યાં પલાયન કરી ગયો તે કોઈ જાણી શક્યું નહિ.” અનંગમોહિનીએ ખુલાસો કર્યો.

“તમે તમારાં માતાપિતાને કેવા સમાચાર પહોંચાડ્યા હતા?”

“તેમને મહેં જતે જ કેટલાક પત્રો લખ્યા છે; કિન્તુ કોણ જાણે કે શાથી તેમણે મહારા એક પણ પત્રનો ઉત્તર લખ્યો નથી. હવે મહારા અંતરમાં એવો સંશય ઉપજ્યો છે કે, કદાચ તેમને મહારા પત્રો નહિ મળતા હોય. હમણાં તો હું રંજનીકાન્ત માટે ઘણી અસ્થિર બની ગઈ છું. શું કરવું તેનો કશો નિર્ણય હું કરી શકતી નથી.” અનંગમોહિનીએ એક નિશ્વાસ મૂકીને ઉત્તર આપ્યો.

“હવે આવી રીતે મૌન ધારણ કરીને બેસી રહેશો તો કાંઈ કલ્યાણ થશે નહિ. બીજા નોકર ચાકરો ઉપર તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે એવા આદેશ કરો.” વસુમતીએ યોગ્ય સલાહ આપી.

અનંગમોહિનીએ ચપળાને બોલાવીને કહ્યું:—“એક વખત મુનીમને બોલાવી લાવ બેઠાં.”

ચપળા મુનિમને બોલાવી લાવવા માટે ચાલી ગઈ. તેના ગયા પછી વસુમતીને ઉદ્દેશીને અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“બહેન! તમે જે વાત કહી છે એ વાતનો મહેં પણ ઘણો વિચાર કર્યો છે; પરંતુ હું ચોક્કસ જાણું છું કે, આપણા પ્રયત્નોનું કાંઈ સુફળ ફળનાર નથી. કારભારીએ સઘળા નોકર ચાકરોને વશીભૂત કર્યા છે એ વાત હજી સુધી તમે જાણતાં નથી. તેની આજ્ઞા વિરુદ્ધ વર્તવાનું સામર્થ્ય કોઈનામાં નથી. હમણાં જ એ વાતની તમને ખાત્રી થશે.” અનંગમોહિનીએ નિરાશા દર્શાવી.

વૃદ્ધ મુનીમ ચંદ્રશંકરે અનંગમોહિની પાસે આવીને નમ્રતાથી પૂછ્યું:—“કેમ, મહેન શી આજ્ઞા છે?”

“રજનીકાન્ત ભાઈને એકાએક શા માટે મુંબાઈ મોકલવાના છે એ હું જાણવા માગું છું.” અનંગમોહિનીએ સહજ રોષસૂચક સ્વરે કહ્યું.

ચંદ્રશંકરે ગોતાના બંને હાથ બેંડી નમ્રતાથી કહ્યું:—“મ્હોટાં બહેન! આપ મ્હારી પાસેથી જે હકીકત જાણવાને ઇચ્છો છો એથી હું પણ સર્વાંશે અજ્ઞાત છું. કારભારી મહાશયે માત્ર આવા પ્રકારના આદેશ કર્યો છે એટલુંજ હું જાણું છું.”

“મુનીમજી! કારભારીના આવા અનુચિત આદેશને તમે શા માટે માન્ય કરો છો? તમારે કોની આજ્ઞા પાળવાની છે. એનો પૂરતો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. અમારી સઘળી સંપત્તિના કારભારી મહાશય ટ્રસ્ટી છે તેથી શું તેઓજ સર્વ કાર્યોના કર્તાહર્તા અને ભાગ્ય-વિધાતા છે?” અનંગમોહિનીએ સવિશેષ રોષ પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું.

“બહેન! આપનાં વચનો યથાર્થ છે; પરંતુ હું જણાવવાને દિલગીર છું કે, કારભારીની આજ્ઞા મ્હારાથી તો શું; પણ બીજા એકે નોકરથી ઉથાપી શકાય તેમ નથી. મ્હારી કૃતમ્નતાની આપ મહેન ઉદારતાથી ક્ષમા આપો એટલી આપને મ્હારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.” ચંદ્રશંકરે કંપતા કંઠે કહ્યું.

“ત્યારે તમે કારભારી મહાશયને એવો સંદેશો પહોંચાડી દો કે, હું પોતે જ રજનીકાન્તભાઈને મુંબાઈ મોકલવાને ઇચ્છતી નથી. હમણાં

તેઓ અહીં મહારી પાસે જ રહેશે.” અનંગમોહિનીએ પોતાનો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો.

“આપ પોતે જ આવો સંદેશો પહોંચાડો તો ઘણું સારું. કાર-ભારીનો આદેશ ઉચિત હોય કિંવા અનુચિત હોય તો પણ મહારાથી તેમના આદેશ વિરુદ્ધ વર્તા શકાય એમ નથી. વળી આ કાર્ય માટે તો આપે મહને ઉદારતાથી ક્ષમા જ આપવી જોઈએ; કેમકે કારભારીજીએ પોતાના પત્રમાં એવું સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, ‘જો રંજનીકાન્ત ઇચ્છાપૂર્વક અહીં ન આવે તો તેને બળાત્કારપૂર્વક અત્રે મોકલજો. કોઈ પણ કારણથી મહારી આજ્ઞાનું પ્રતિપાલન થવું જ જોઈએ.’” મુનીમે કાર-ભારીની આજ્ઞાનો સ્ફોટ કર્યો.

“હું કદાપિ રંજનીકાન્તને મુંબાઈ મોકલીશ નહિ. શું મહારા ઉપર બળાત્કાર કરવાનું સોમર્થ્ય તમારામાં છે? જો તમે તમારું કલ્યાણ ઇચ્છતા હો તો મહારી ઇચ્છાનુસાર વર્તો. મહારા અંતરમાં ક્ષણે ક્ષણે એવી આશંકા થયા કરે છે કે, કારભારી કોઈ પણ હેતુથી બીપણ કાર-સ્થાનની રચના કરે છે. તેમની ભક્તિ માત્ર લોકોને ઠગવા માટે જ હોય એવો મહને ભાસ થાય છે. આમ હોવાથી જ હું રંજનીકાન્તભાઈને મહારા જીવમાં જીવ હશે ત્યાં સુધી તો મુંબાઈ મોકલનાર નથી—કાર-ભારીનો ઇચ્છા પ્રજિભૂત થનાર નથી.” અનંગમોહિનીએ શંકાનું સૂચન કર્યું.

“ત્યારે હું લાચારીથી આપનો હેતુ કારભારી મહારાજને લખી જણાવીશ પછીથી તેઓ તેમને જેમ હીક લાગશે તેમ કરશે.” મુનીમે મુક્ત થઈ જવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“વારું, ઉત્તમ વાત. તમે તેમને તેમજ લખી ઘા. વળી હું તમને બીજી એક વાર્તા કહેવાને ઇચ્છું છું. કનકપુરમાં મહારું પિયર છે. ત્યાં હું મહારા ભાઈ ઉપર એક પત્ર લખી મોકલવાને ઇચ્છું છું. કોઈ વિશ્વાસપાત્ર નોકર સાથે મહારો પત્ર મોકલવાની તમે સત્વર વ્યવસ્થા કરો. વળી મહારા પત્રનો દિતર મહને ત્રણ દિવસમાં જ અત્રે મળી જવો જોઈએ. કનકપુર અહીંથી વીસ ગાડિ દૂર થાય છે. ત્રણ દિવસમાં અનાયાસે પ્રત્યુત્તર આવી શકવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે.” અનંગ-મોહિનીએ આદેશ કર્યો.

આ આદેશ સાંભળવામાં આવતાં જ વૃદ્ધ મુનીમ અંદ્રશંકરનું સર્વાંગ કંપવા લાગ્યું ! પોતાના બન્ને હાથ જોડી ગદ્ગદ કંઠે તેણે

કહ્યું:—“ મહોટાં બહેન ! હમણાં મહારી સ્થિતિ સુડી વચ્ચેની સોપારીના જેવી બચંકર છે. હું કેવી રીતે એ સઘળી હકીકત આપને નિવેદન કરું ? વળી આપની આ સામાન્ય આજ્ઞાનું હું ઉલ્લંઘન પણ કરી શકું તેમ નથી ! સ્વર્ગીય સુદ્રનાથ મહાશયના સુવર્ણમય સંસારની આવી હૃદયવિદારક સ્થિતિનું દર્શન થતાં પહેલાં જ જો મહારું મૃત્યુ થયું હોત તો હું મહેને પોતાને ઘણો ભાગ્યશાળી સમજત. દયાની દેવિ ! આ દાસના ઉપર દયા કરો. ”

“ ભય પામવાનું બિલકુલ પ્રયોજન નથી—મહારાથી સઘળી સત્યવાર્તા છુપાવવાની જરૂર નથી. સત્વર તમે સઘળી હકીકત મહેને જણાવી દો ” અનંગમોહિનીએ અધીરતા દર્શાવી.

અંદ્રશંકરે કાણ સુધી શાન્ત રહી, એક વખત ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવ્યા પછી મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—“ મહોટાં બહેન ! મહારા ભાગ્યમાં જેટલું કષ્ટ ભોગવવાનું નિર્માણ થયેલું હશે એટલું હું ભોગવીશ; પરંતુ હવે જે સત્ય હકીકત છે તે તો આપનાથી નહિ જ છુપાવીશ; છતાં આ સેવક ઉપર દયા રાખી, હું આપને જે હકીકત નિવેદન કરું છું, તેનો પ્રકાશ આપ અન્ય કોઈના સમક્ષ કદાપિ કરશો નહિ. જુઓ મહારા બ્યાન તરફ કાન લગાવી ધ્યાનથી સાંભળો. થોડા દિવસથી કારભારી મહાશયે આપના સંબંધી કેટલીક ગુપ્ત આજ્ઞાઓનો પ્રચાર કર્યો છે. પ્રથમ આજ્ઞા એ છે કે, આપ કદાપિ અંતઃપુરમાંથી બહારના કોઈ પણ સ્થળે જઈ શકો નહિ. બીજી આજ્ઞા એ છે કે, જો કોઈ આપની સાથે મુલાકાત કરવા આવે તો તરત જ એ વર્તમાન પ્રથમ કારભારીજીને પહોંચાડવા. આપના ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે આ વિશાળ પ્રાસાદની આસપાસ કેટલાક માણસોને રાખવામાં આવ્યા છે. ત્રીજી આજ્ઞા એવી છે કે, કોઈ આપનો પત્ર કોઈ પણ સ્થળે લઈ જઈ શકે નહિ. અત્યાર પૂર્વે જે સઘળા કાગળ પત્રો આપે આપના પિત્રાલયમાં મોઢ્યા હતા એ સઘળા પત્રો કારભારીજીએ મેળવી બાળી નાખ્યા છે. આપનો પત્ર કારભારી સિવાય અન્ય કોઈને આપનારને તેમણે ઘણો ભય દર્શાવેલો છે. આ સઘળી તેમની ગુપ્ત આજ્ઞાઓ છે, અને હું ધારું છું કે, આમાંની સહજ પણ હકીકત આપ નહિ જાણતાં હો ! ”

અંદ્રશંકરે કારભારીની કુટિલતાનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું.

“ મહારા આટલા નોકરો, દાસ દાસીઓ, દરવાનો વગેરે છે તેઓ સઘળા શું પાષણ છે ? તેઓમાંથી કોઈનામાં પણ બિલકુલ સા-

હસ નથી કે શું ? તેમના અંતરમાંથી ધર્મજ્ઞાન અદ્રશ્ય થઈ ગયું છે કે શું ? ધર્મરતો ભય સુદ્ધાં તેમના અંતરમાં નથી કે શું ? ” અનંગ-મોહિનીએ કંપિત કંઠે કહ્યું.

“ મ્હોટાં બહેન ! વિના કારણ કોઈ કેમ ભરાઓ છો ? અમે સર્વે લાચાર તેમજ નિરુપાય છીએ. આપ આ દાસને ક્ષમા આપો. અંતરમાં શાન્તિને સ્થાપો. હું પાપણ્ડ પાપી તેમજ વિશ્વાસઘાતક છું; પરંતુ શું કરું ? સર્વ કોઈ પેટની ચિંતાના લીધે જ અન્યની સેવા સ્વીકારે છે. જે આવા પ્રસંગે હું કારભારી મહાશયથી વિરુદ્ધ વર્તન ચલાવું તો મ્હારી વૃદ્ધાવસ્થામાં મ્હારે મ્હારા આયુષ્યના અવશિષ્ટ દિવસો ઘણા દુઃખમાં પસાર કરવા પડે તેમ છે.” ચંદ્રશંકરે પોતાનો અપરાધ સ્વીકારી પોતાના મહાભયને પ્રદર્શિત કર્યો.

“ ત્યારે મ્હારા માટે તમે એક કાર્ય કરો. તમે જાતે પોસ્ટઓફીસમાં જઈને મ્હારો પત્ર રજીસ્ટર્ડ કરી આવો. ” અનંગમોહિનીએ આજ્ઞા કરી.

“ બહેન ! આપનું અંતર સરળ અને નિષ્પાપ હોવાથી જ આપ મ્હને આવી આજ્ઞા કરો છો. હું આપનો પત્ર રજીસ્ટર્ડ કરી આવીશ એટલે તે યથાસ્થાને પહોંચશે એવી આપની માન્યતા છે ? એવો વિચાર આપ સ્વાખે પણ કરશો નહિ. ” ચંદ્રશંકરે કિત્તરમાં કહ્યું.

“ તમે શું કહો છો એ હું સમજી શકતી નથી પોસ્ટઓફીસમાં રજીસ્ટર્ડ કરેલો પત્ર પોષ્ટખાતા માર્ગે યથાસ્થાને પહોંચી જશે; એમાં સંદેહનું સહજ પણ સ્થાન નથી. પોષ્ટખાતામાં કોઈનો પક્ષપાત ચાલી શકે તેમ નથી.” અનંગમોહિનીએ પોતાની સરળતા દર્શાવી.

“ હજી પણ આપ સમજી શકતાં નથી ? જે કારભારીએ આપના માટે આટલો બધો બંદોબસ્ત કર્યો છે એ કારભારી પોષ્ટખાતાના બે ચાર નોકરોને વશ કરી લે એમાં શું આપને આશ્ચર્ય લાગે છે ? સરકારી નોકરોના અંતરમાં નગદ કલદારની માયા નથી હોતી એમ આપ સમજો છો કે ? અત્યાર પૂર્વે આપે જે બે ચાર પત્રો આપના પિત્રાલયના શિરનામે પોષ્ટ કર્યા હતા તેના પ્રત્યુત્તર આપને મળ્યા છે કે ? બહેન ! જેમ જેમ જમાનો સુધરતો જાય છે તેમ તેમ ચોરીઓ પણ સુધરેલા પ્રકારની થતી જાય છે. આજકાલ પોષ્ટખાતાની પરિસ્થિતિ પણ એવી જ છે ! ”

આ ખુલાસો સાંભળવામાં આવતાં અનંગમોહિનીનો કંઠસ્વર રુંધાઇ ગયો. તેણે નિરાશાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ત્યારે તો હવે તમે જાઓ.”

અચ્ચુજળને સ્વચ્છ કરતો કરતો વૃદ્ધ અંદ્રશંકર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. અનંગ અને વસુમતી આશ્ચર્યચકિતા બનીને ત્યાં જ બેસી રહી. ઘણા સમય પશ્ચાત્ એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકીને તેણે કહ્યું:—ત્યારે હવે શું થશે?

એકાએક અનંગમોહિનીનું મ્હેં પુનઃ ઉઘડયું. તેણે કહ્યું:—“હે દીનદયાળ ભક્તવત્સલ ભગવાન! તમે ક્યાં છો? દયા લાવી એક વખત આ દાસી પાસે આવો. આ ધનધોર અંધકારમાં, એક વખત વિશ્વ-વિમોહન રૂપથી, રત્નકિરીટવિભૂષિત ઉન્નત મસ્તકથી આવી તમારી આ દાસીને—તમારી રાજરાજેશ્વરીને સાથે રાખીને ઉભા રહો! હે દીનાનાથ! માત્ર એક જ વખત આવો અને તમારી આ સેવિકાને જીવતાન રાક્ષસના ગર્વનો નાશ કરવાની આજ્ઞા આપો. બ્હેન વસુમતિ! ક્યાં પાપોની પ્રમળતાથી આ કાળસર્પિણી એ તેજોમય મણિ મેળવી આજે તેનાથી વંચિતા થઈ ગઈ છે?”

વસુમતીએ અનંગમોહિનીનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું:—“બ્હેન! નિરાશ શા માટે થાઓ છો? કૃપા કરી તમે મ્હારું કહેવું સાંભળો. આ જગતમાંથી ધર્મનો કાંઈ સદંતર નાશ થઇ ગયો નથી. જે ધર્મનું રક્ષણ કરે છે તેનું રક્ષણ ધર્મ પોતે કરે છે. ધર્મરાજ આ જગતમાંના સર્વ પ્રકારોનું દર્શન કરે છે. હું જ આ સઘળાનો પ્રતિધાર કરીશ. મ્હારા પતિદેવતાને કાર્યવ્યવસાયથી નિવૃત્ત થઇ ધેર પાછા આવવા ઘેા. હું તેમને જ તમારા પિત્રાલયમાં મોકલીશ. તેઓ હરિદાસજી ભગતનો બિલ્કુલ ભય રાખતા નથી. મ્હારા પતિ દેશવિદેશમાં ફરી, પહાડો અને જંગલોમાં તપાસ કરી તમારા પતિને શોધી કાઢી તમારી પાસે લઇ આવશે. બ્હેન! હું સત્ય જ કહું છું કે, વારંવાર હું જાણે કે દૈવવાણી સાંભળી શકું છું—તમારા પતિ અદ્યાપિ જીવતા જ છે! તેમની સાથે સત્વર તમારું મિલન થશે—અને તમારાં આ હૃદયવિદારક દુઃખોનો વિનાશ થઇ જશે. તમે ચિંતાને પરહરો અને હૃદયમાં શાન્તિ ધારણ કરો.”

અનંગમોહિનીએ વસુમતીને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કરીને ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“બ્હેન! તમે પતિવ્રતા સતી સાધ્વી છો. મ્હેં એવું સાંભળ્યું છે કે, સતીનો શુભાશીર્વાદ કદાપિ મિથ્યા થતો નથી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

સાધ્વી સતીના સ્વર્ગવાસ.

વિચારોમાં ને વિચારોમાં બીજું પણ એક અઠવાડીઉં વીતિ ગયું; છતાં વિનયચંદ્ર પાછો ઘેર આવી પહોંચ્યો નાહ, તેમજ તેના કશા સમાચાર પણ જાણવામાં આવ્યા નહિ. વસુમતીની ચિંતાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે હરિદાસ ભગતની પાસે પોતાના પતિના સમાચાર જાણવા માટે માણસ મોકલ્યું. હરિદાસે ઉત્તર આપ્યો કે, “કેવું આશ્ચર્ય? અદ્યાપિ તેઓ ઘેર પાછા આવ્યા નથી? તેઓ તો ન્હારી પાસેથી ચાર હજાર રૂપિયા લઈ મુંબાઈ ગયા હતા. હજી સૂધી તેઓ મુંબાઈમાં સું કરે છે એ હું સમજી શકતો નથી.”

ત્યાર પછી વસુમતીએ દુર્લભરાય પાસે માણસ મોકલી પોતાના પતિના વર્તમાન પૂછાવ્યા તો તેણે પણ બરાબર હરિદાસજીના જેવો જ ઉત્તર આપ્યો; આથી વસુમતી અને નિર્મળા અગાધ શોકસાગરમાં ડૂબી ગયાં. પાર્વતી માશીએ તો હરિદાસજી ભગતને ઇચ્છામાં આવે એવી ગાળો દઈ પોતાના અંતરમાં ઉપજેલા ક્રોધને શાન્ત કરવા માંડ્યો. અંતે કોઈ માણસને વિનયચંદ્રના સમાચાર લઈ આવવા માટે મુંબાઈ મોકલવાનો નિર્ણય થયો; પરંતુ મુંબાઈ જેવા વિશાળ શહેરમાં જઈ વિનયચંદ્રના સમાચાર લઈ આવી શકે એવો માણસ સમસ્ત રામપુર ગામમાં મળી શકવો મુશ્કેલ હતો. વિશેષતઃ વિનયચંદ્ર મુંબાઈ જઈ ક્યા સ્થળે રહેતો હતો એ કોઈ જાણતું નહોતું, હરિદાસજી તથા દુર્લભરાયદ્વારા એ સંબંધીની કશી માહિતી મળે નહિ.

અંતે પાર્વતીએ ઘણી તપાસ કરી કલ્યાણપુર ગામમાં રહેતા સીતારામ નામના માણસને વિનયચંદ્રની મુંબાઈ તપાસ કરવા જવાનો આગ્રહ કર્યો. કલ્યાણપુર ગામ રામપુરથી માત્ર એક દોઢ ગાઉના અંતરે આવેલું હતું, તથા સીતારામ ચતુર અને બહુદર્શી પુરુષ તરીકે આજીવનનાં ગામોમાં પ્રખ્યાત થયેલો હતો. મુંબાઈ પણ તે અનેક વખત જઈ આવ્યો હતો. પ્રથમ તો વિનયચંદ્રની તપાસ કરવા મુંબાઈ જવા માટે તે અસંમત થયો; પરંતુ પાર્વતી કાંઈ છોડે એવી નહોતી, તેણે કહ્યું:—“જો તમે આટલું કાર્ય નહિ કરો તો તમારા શિરપર સ્ત્રી-

હત્યાનું મહાપાપ બેસશે. તમારા જેવો ચાલાક અને ચતુર પુરુષ આ સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં બીજો એક પણ નથી!!”

અંતે સીતારામ મુંબાઈ જવાને કબૂલ થયો. તેણે વસુમતી પાસે આવી મુસાફરી માટેના ખર્ચની માગણી કરી. વસુમતીએ તેને થોડા રૂપિયા આપીને સજ્જન નયને કહ્યું:—“ભાઈ! તમને પાછા આવતાં વિલંબ ન થાય એ લક્ષ્યમાં રાખજો. આજકાલ અમારી ચિંતાનો પાર નથી. આશા છે કે, અમારું આટલું કાર્ય કરી તમે અમારા ઉપર મહદુપકાર કરશો જ. ભાઈ! તમારી પરોપકારપ્રીતિ માટે હું તમને આંતરિક ધન્યવાદ આપું છું.”

સીતારામ શર્માએ કહ્યું:—“બહેન જ્યારે તમે મ્હારો આશ્રય સ્વીકાર્યો છે ત્યારે હવે તમારે બિલકુલ ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. તમે સર્વ પ્રકારે નિશ્ચિંત રહેજો. વિનયચંદ્રભાઈને હું સાથે લઈ સત્વર તમારી પાસે આવી પહોંચીશ.”

પછીથી સીતારામ શર્માએ ઘેર જઈ પોતાના દાદાના વખતના પુરાતન બેડા પહેરી, કેટલાંક પુરાતન જર્ણલ્સો પહેર્યાં. પછી હાથમાં એક મજબુત લાકડી લઈ તે મુંબાઈ તરફ જવાને રવાના થયો, સીતારામ શર્માનાં આશ્વાસનસૂચક વચનો સાંભળી વસુમતી સહજ નિશ્ચિંત થઈ હતી. તે પતિના આગમનની રાહ બેવા લાગી; કિન્તુ પાંચ દિવસને બદલે પાંચ અઠવાડીયાં પસાર થઈ ગયાં તો પણ સી-તારામ પાછો આવ્યો નહિ અને વિનયચંદ્રના પણ કશા વર્તમાન આવ્યા નહિ.

એક દિવસે પાર્વતી અને વસુમતી મકાનનું પ્રવેશદ્વાર બંધ કરી ઘરમાં બેઠાં હતાં. એક તૈલશૂન્ય નિર્વાણ ચામવાની તૈયારી કરતો દીપક પોતાના સામાન્ય પ્રકાશનો વિસ્તાર કરી રહ્યો હતો. આખો દિવસ રુદન કરી કરીને નિર્મળા હમણાં માતાની પાસે જ શેતરંજ પાથરી સૂઈ ગઈ હતી.

વસુમતીએ કેટલીક વાતચિતના અંતે કહ્યું:—“પાર્વતીમાશી! હવે શું કરવું? બીજા એક માણસને આપણે મુંબાઈ મોકલીશું? નહિ તો ચાલો, આપણે જ ઘરખાર બંધ કરી મુંબાઈ જઈએ. જેમ જેમ તેમના આવવામાં વિલંબ થતો જાય છે તેમ તેમ મ્હારા અંતરમાં સંશયપિશાચિનીનો પ્રવેશ થતો જાય છે. હવે હું સ્થિરતા કે ધૈર્ય ધારણ કરી શકતી નથી.”

“ખરું છે. હું આજ સૂધી સીતારામને ચતુર પુરુષ સમજતી હતી; પરંતુ તેની ચતુરાઈ ચુલામાં જતી રહી છે. એ અભાગીઓ પાંચ દિવસમાં પાછો આવવાનું કહેતો હતો છતાં હજી સૂધી તે ત્યાં કેમ પડ્યો રહ્યો છે. એક પગ લખવાની સામાન્ય બુદ્ધિનો પણ તેણે ઉપયોગ કર્યો હોત તો આપણને ઘણી શાન્તિ વળત ! અક્કલના હુશ્મનને એટલી બુદ્ધિ પણ ન સૂઝી !” પાર્વતીએ સીતારામ શર્મા પ્રત્યે વિરક્તિ દર્શાવી, અંતરનો ક્રોધ તેના નામપર ઉતાર્યો.

બરાબર આ સમયે જ કોઈએ બારણું ખખડાવ્યાં. પાર્વતીએ પૂછ્યું:—“કોણ છે ?”

કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ફરીથી પ્રથમની માફક જ બારણું ખખડ્યાં; તેથી પાર્વતીએ વિશેષ વિરક્ત બની જઈને કહ્યું:—“કોણ છે તું ? કેમ કાંઈ બોલતો નથી ?”

હારની પાછળથી કોઈએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“હું છું.”

પાર્વતીની વિરક્તિનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે રોષદર્શકસ્વરે કહ્યું:—“હું છું એટલે કોણ છે એ બસી મરતાં શું ચુંક આવે છે કે ?”

પુનઃ પૂર્વવત્ સ્વરે ઉત્તર મળ્યો:—“હું છું.”

ક્રોધાવેશમાંજ પાર્વતી ઉઠી બારણું પાસે ગઈ, તથા બારણું ઉઘાડતાં તેણે કહ્યું:—“ઉભો રહે જે હોય તે. હમણાં હું બારણું ઉઘાડીને તારું માથું જ ભાગી નાંખું છું.”

આમ કહી પાર્વતીએ દાર ઉઘાડી આશ્ચર્ય પામીને જોયું તો એ માણસ ખીનું કોઈ નહિ; પરંતુ સીતારામ હતો ! પાર્વતીએ અધીરતાસૂચક સ્વરે પૂછ્યું:—“આ શું ? તમે એકલા કેમ આવ્યા છો ? વિનયચંદ્ર ક્યાં છે ?”

સીતારામે ઘણા મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“ચૂપ કરો—બરાડા પાડશો નહિ. મ્હારે તમને ઘણી ગુપ્ત અને હૃદયવિદારક વાર્તા કહેવાની છે. વસુમતી બહેન ક્યાં છે ?”

“તેઓ ઘરમાં છે.” પાર્વતીએ ભયની ભાવનાથી નમ્ર બની જઈને કહ્યું.

“ત્યારે તમે બારણું ખંધ કરી મ્હારી સાથે બહાર આવો !”

પાર્વતીએ બહાર જઈને કહ્યું:—“શા સમાચાર છે તે સત્વર કહેતા કેમ નથી ?”

વસુમતી પોતાના અંતરમાં સંશય ઉપજવાથી બારણું પાસે

આવીને ઉભી રહી. તે સીતારામ શર્માને 'જોઈ શકી. તેણે મૃદુસ્વરે પાર્વતીને જે હૃદયવિદારક વાર્તા કહેવાનું જણાવ્યું એ પણ તે સાંભળી શકી. તેનું સર્વાંગ કંપવા લાગ્યું. હૃદય જોશથી ઉછળવા લાગ્યું. તેની અધીરતા સહસ્રધા વૃદ્ધિગત થઈ ગઈ.

સીતારામે પાર્વતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“હજી થોડે દૂર આવો. પછી જે વાર્તા મ્હારે કહેવાની છે તે હું કહું.”

સીતારામની સાથે થોડે દૂર જઈ પાર્વતીએ જણાસાથી પૂછ્યું:—“શી વાત છે તે હવે સત્વર કહી દો મ્હારા અંતરની અધીરતા પ્રત્યેક ક્ષણે વધતી જ જાય છે.”

સીતારામ દૂર જઈને શી વાર્તા કહે છે તે સાંભળવાને માટે વસુમતી સહજ આગળ વધી કાન માંડીને ઉભી રહી.

પાર્વતી હવે વિશ્વંમ વેડી શક્તી નહોતી. તેણે પુનઃ કહ્યું:—“શી વાર્તા છે ? વિનયચંદ્ર ક્યાં છે ? તેમનું શું થયું છે ?”

“હમણાં હું જે ભીષણ વાર્તા કહું તે તમે વસુમતી જ્ઞેનને કહેશો નહિ; નહિ તો તેમના મસ્તક ઉપર વજ્રાઘાતની વેદના થશે અને તેથી તેમના જીવનનું સંરક્ષણ કરવાનું કાર્ય પણ મુશ્કિલ થઈ પડશે ! એક બનાવટી અસત્ય કેસમાં વિનયચંદ્રભાઈને સાતવર્ષ સુધીની કાળા પાણીની અર્થાત્ દેશનિકાલની બચંકર શિક્ષા થઈ છે.” સીતારામે સત્ય વાર્તા કહી સંભળાવી.

બરાબર આ સમયે જ “હાય મ્હારા ભાગ્યમાં આવું દારુણ દુઃખ ભોગવવાનુંજ નિર્માણ થયું હતું કે શું ?” આ વાંચ્યોચ્ચારની સાથે કોઈની પૃથિવી ઉપર પડી ગયાનો ગંભીર અવાજ સાંભળી, સીતારામ અને પાર્વતીએ ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. ધરમાં જતાં જ તેમણે જોયું કે, વસુમતી બેશુદ્ધાવસ્થામાં પૃથિવી ઉપર પટકાઈ પડી હતી ! તેના મસ્તકમાં એક પથ્થર વાગેલો હોવાથી તેમાંથી શોણિતધારા પ્રબળવેગથી વહી જતી હતી. માતાનો પૃથિવી ઉપર ઢળી પડયાનો ગંભીર અવાજ સાંભળી, નિર્મળા પણ નિદ્રામાંથી એકાએક ચમકીને જાગ્રત થઈ. તે ત્વરિતગતિથી માતા પાસે ગઈ. માતાને બેશુદ્ધાવસ્થામાં પડી ગયેલી જોઈ તથા તેના મસ્તકમાંથી સતત શોણિતધારાને પ્રબળ વેગથી વહેતી જોઈ કોમળપ્રાણા પુત્રીનું હૃદય વીંધાઈ ગયું. તે પણ માતાના ચરણોમાં ઢળી પડી ઉચ્ચસ્વરે પાપાણુને પણ ભેદી નાખે એવી રીતે હૃદયવિદારક આક્રંદ કરવા લાગી. અલ્પકાળમાં તે

પણ બેશુદ્ધ બની ગઇ. પાર્વતી જલદીથી જળ લઈ આવી વસુમતીના મુખ તેમજ મસ્તક પર છાંટવા લાગી. સીતારામ ગામના ડોક્ટરને બોલાવી લાવવા દોડી ગયો. થોડા સમયમાં જ તે ડોક્ટરને બોલાવી લાવ્યો. ડોક્ટર આઘાતનું કારણ પૂછી વસુમતીના અચેતન દેહની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. તેણે વસુમતીના મસ્તકમાં થયેલો આઘાત તપાસ્યો. તેની નાસિકાને સ્પર્શ કરી તેના નિશ્વાસ પ્રશ્વાસનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. થોડા સમય સુધી હૃદય તપાસી, નાડીની પણ પરીક્ષા કરી. અંતે તેણે ચિંતાતુર મુખે પાર્વતીના તરફ બોલ્યું:- “હવે સઘળા માનુષિક પ્રયત્નોનું કશું ફળ ફળનાર નથી-આ અખળાનું જીવન કોઇ પણ પ્રકારે ટકનાર નથી. અત્યાર સૂઝીમાં તો એનો આત્મા આ માયાની સંસારનો ત્યાગ કરી કિરતારના દરબારમાં ચાલ્યો ગયો છે. હવે તમે આ કુસુમ સમાન કોમળ કિશોરીની સેવા સુક્રુપા કરો.”

આમ કહી ડોક્ટર નિર્મળાને શુદ્ધિમાં લાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

વિષપ્રયોગ.

ઉદ્યાન પાસે આવેલા સરોવર નજીક ઉભા રહીને હરિદાસજીએ ગોપાળદાસને કહ્યું:- “તું ત્હારા હાથેજ ટેલિગ્રામ આપી આવ્યો હતો ને? આમ છતાં દુર્લભરાયને આવતાં વિલંબ કેમ થાય છે? તું એક વખત તેમને ત્યાં જઈને જોઈ આવ કે, તેઓ આવ્યા છે કે નહિ? જો આવ્યા હોય તો તેમની સાથે જ તું અત્રે આવજો. હું ત્યાં સૂઝી મહારા યોગમંદિરમાં જઈ યોગસાધનામાં પ્રવૃત્ત થઈ છું.”

ગોપાળદાસ દુર્લભરાયને બોલાવવા ચાલ્યો ગયો. હરિદાસજીએ પોતાના વિષ્ણુમંદિરમાં જઈ દુર્લભરાયની એકાન્તમાં બેસી રાહ જોવા માંડી. થોડા સમયમાં જ દુર્લભરાયે આવી દર્શન દીધું.

હરિદાસજીએ અતિ આનંદિત થઈને કહ્યું:- “પધારો ભાઈ! આટલા દિવસના તમારા વિયોગથી હું ઘણો વ્યાકુળ બની ગયો હતો.”

“આપનો ટેલિગ્રામ મળતાં જ હું રવાના થઈ ગયો હતો. હવે કહો જોઈએ કે, અહીંના શા નવીન વર્તમાન છે? રજનીકાન્ત સં-

નંયાં શો નિશ્ચય કર્યો છે ?” દુર્લભરાયે મહાત્માના યુદ્ધિદૌશલથી વિશેષ પરિચિત થવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

“ મહેં એ વિષયનો નિર્ણય કરવામાં મહારા યુદ્ધિજનનો પૂર્ણ ઉપયોગ કર્યો છે. એ હકીકત હું હમણાં તમને કહી સંભળાવીશ એ-ટલે તમારા આશ્ચર્યનો પણ પાર રહેશે નહિ. તમે તો બાણુતા હતા કે, તે કોઈ પણ પ્રકારે મુંબાઈ જવાને રાજી નહોતો. વળી અનંગ-મોહિનીએ પણ ઘણા દિવસ પછી પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. અતે ઘણી જખરદસ્તી કરીને, છળના પ્રવચના કરીને મહેં રજ-નીકાન્તને તો મુંબાઈ તેડાવી લીધો. ત્યાં આવીને એ છોકરાએ ઘણો ક્રોધાત કરવા માંડ્યો. તેણે પ્રત્યેક ક્ષણે એવો દુરાગ્રહ જ કરવા માંડ્યો કે, ‘ હમણાં ને હમણાં મહને રામપુર મોકલી દો! જે તમે મહને બ-ગાત્કારપૂર્વક અહીં રાખશો તો હું આત્મહત્યા કરીશ!’ આવી રીતના પ્રલાપનો તે બકવાદ કરવા લાગ્યો; આથી નિરુપાયે મહેં એક ખીમ જ દૌશલનું અવલંબન કર્યું. વિવિધ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી, ઘણા માણસોને દ્રવ્યથી વશ કરી, અપાર દ્રવ્યનો વ્યય કરીને, બે ઇંગ્રેજ ડોક્ટરોનાં સર્ટિફિકેટ મેળવી મહેં રજનીકાન્તને ગાંડાની હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરી દીધો છે. દુર્લભરાય ! ધીમે ધીમે આપણો માગ નિષ્કંટક થતો જાય છે, ચમકતા આપણા ભાગ્યાદાશમાં અપાર સુખનું અત્યા-રથી જ દર્શન થાય છે.”

“ આપ આ શું કહો છો ? આપ એને ‘ મેડલાકિસ ’માં રાખી આવ્યા છો ? હજી પણ એ ત્યાં જ રહ્યો છે ?” દુર્લભરાયે આશ્ચર્યસૂચક પ્રશ્ન કર્યો.

“ ત્યાં ન રહે તો ક્યાં જહનમમાં જાય ? જીવનપર્યંત તેને ‘ મેડ લાકિસ ’માં જ રહેવું પડશે; પરંતુ દુર્લભરાયભાઈ ! આ કાર્ય સાધવામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચવું પડ્યું છે.” હરિદાસજીએ ઉત્તરમાં કહ્યું.

“ ત્યારે તો આ વાર્તા કદાચ સર્વના બાણુવામાં આવી ગઈ હશે. અનંગમોહિનીએ પણ આ સમાચાર જાણ્યા હશે !” દુર્લભરાયે સહજ ભય દર્શાવ્યો.

“ આ વાર્તા અઘાપિ ઘણાં થોડાં માણસો જ જાણે છે. ભાઈ ! આ કાર્ય મહેં ઘણી સાવધાનતાથી શુભ રીતે સંપન્ન કર્યું છે. વળી તમે અનંગમોહિનીની વાર્તા કરો છો ? એના સંબંધી મહેં જે નૂતન ઉપાયનું અવલંબન કર્યું છે એ જ્યારે તમે સાંભળશો ત્યારે તો ત-

મારા આશ્ચર્યની સીમા જ નહિ રહે.' ગર્વમૂલકસ્વરે હરિદાસજીએ પોતાના કપટનાટકનો સ્કેટ કરવા માંડ્યો.

“આપે શા ઉપાયનું અવલંબન કર્યું છે તેનું ખ્યાન કૃપાભાવે કરશો?” દુર્લભરાયે ઉત્સુકતા દર્શાવી.

“અનંગમોહિનીએ અત્યાર સૂધી મૈત્ર ધારણ કરી રાખી અંતે બ્યારે નિજસ્વરૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે મ્હારા ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. શું એક સામાન્ય અબળા આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્નકારિણી થાય એ આપણા જેવી મહા બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓથી જોઈ શકાય? અનેક પ્રકારનો વિચાર કરી મ્હેં મુખાધના એક હોશિયાર ડાક્ટર પાસેથી, તેને પુષ્કળ પૈસા આપીને એક ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ ખરીદ્યું. ઇંગ્લેન્ડમાં તેને ‘Slow poison’-(મૃદુ લવણ) કહે છે. એ ઔષધમાં એવો અમ્લદંશિક ગુણ છે કે, તેનું સેવન કરવામાં આવતાં સેવન કરનારને પ્રથમ તો કોઈ પણ પ્રકારની વિક્રિયા થતી જણાતી નથી. એ ઔષધનું સેવન પાંચ છ દિવસ સૂધી કરવામાં આવે છે એટલે ઉન્માદરોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્યાર પછી એ અઠવાડીયાના તેના સેવનથી શરીર અવસન્ન બની જાય છે, અને અંતે મૃત્યુની મુલાકાત થાય છે. કેમ બાઈ! આ વ્યવસ્થા તમને ઉત્તમ નથી લાગતી?”

“આના કરતાં ખીજી ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા ખીજી-શી હોઈ શકે? એ ઔષધનું સેવન અનંગમોહિનીને કરાવવા માંડ્યું છે ને?” દુર્લભરાયે ગંભીરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“આજે ત્રણ દિવસથી તેને એ ઔષધનું સેવન કરાવવામાં આવે છે. દુર્લભરાય ! હવે માત્ર એક દોઢ માસમાં જ અનંગમોહિનીનું મૃત્યુ થઈ જશે એટલે થોડાં વર્ષને માટે આપણી ચિંતાનો અંત આવી જશે. આ જગતમાં ધર્મનું પૂછડું પકડી રહેવાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ કદાપિ થતી નથી, અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થયા સિવાય સંસારમાં સ્વર્ગીય સુખ અનુભવી શકાતું નથી. ચતુર પુરુષોનો સિદ્ધાંત એવો જ હોય છે કે, દુનિયા ઝુકતી હય, ઝુકાનેવાલા ચાહિએ.”

“એ તો સત્ય છે; કિન્તુ અનંગમોહિની એ ઔષધનું સેવન કરવાને સંમતતા કેમ થઈ એ હું સમજી શકતો નથી.” દુર્લભરાયે શંકા દર્શાવી.

દુર્યહાસ્ય કરીને હરિદાસજીએ કહ્યું:—“દુર્લભરાઈ બાઈ ! તમે આ કેવા પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછો છો? એ વિષ ખાવાને કબૂલ છે કે નહિ એવો તેને પ્રશ્ન પૂછીને તેને વિષ ખવડાવવામાં આવે છે એમ તમે ધારો.

છો ? જે ગોવાળણુ હમ્મેશાં તેના માટે દૂધ લઈ આવે છે, તેને છુપી રીતે ખોલાવી મંગાવી, થોડું ધનામ આપીને મહેં કહ્યું:—“ જો તું તો જોઈ શકે છે કે, બહેનની તબિયત દિન પ્રતિદિન ખરાબ થતી જાય છે. જો તેમનું શરીર સુધરે એવું ઔષધ તેમને નહિ આપવામાં આવે તો થોડા જ દિવસમાં તેમનું મૃત્યુ થઈ જશે, અને વળી આ વૃદ્ધાવસ્થામાં સંસારવ્યવહારથી મુક્ત થઈ જવાની હું જે આશા રાખું છું તે આશા પણ વ્યર્થ થઈ પડશે તથા મ્હારે માયાબંધનમાં બંધાઈ રહેવું પડશે; છતાં તેઓ શોકની પ્રબળતાથી ઔષધનું સેવન કરવાની સ્પષ્ટ ના પાડે છે. તેઓ ના પાડે એમાં પણ કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આવી યુવાવસ્થામાં દારુણ વૈધવ્યનું ભયંકર દુઃખ તેમના શિરપર આવી પડ્યું છે તેથી જીવન પ્રત્યે તેમના અંતરમાં વિરક્તિ ઉપજે એ સર્વ પ્રકારે સંભવિત છે; પરંતુ આપણાથી કાંઈ જાણી જોઈને સ્વીકૃતિ થવા દેવાય છે. હે કૃષ્ણ ! હે દામોદર ! હું કેટલો બધો દયાળુ પુરુષ છું એ માત્ર તું એકલો જ જાણે છે. મ્હારા મનમાં પ્રભુનો ડર છે. બહેનના જીવનનું રક્ષણ મ્હારે કરવું જ જોઈએ, નહિ તો હું મહા અધર્મી ગણાઉં, અને નરકમાં પણ મ્હને સ્થાન ન મળે. મહેં બહેનને માટે એક ઉત્તમ પુષ્ટિકર ઔષધ આણ્યું છે. જો તું હમ્મેશાં છુપી રીતે થોડું થોડું ઔષધ મ્હારી પાસેથી લઈ જઈને, તેમના દૂધમાં એ ઔષધ મેળવી, એ દૂધ તેમને આપી આવે તો જ તેઓ આ ભયંકર પ્રસંગમાંથી બચી શકે તેમ છે; પરંતુ આ વાર્તા બહેનના કે અન્ય કોઈ પણ માણસના જાણવામાં આવવી જોઈએ નહિ. ગોવાળણે પ્રસન્નતાથી મ્હારાં વચનો માન્ય કર્યા. તેણે મ્હારી ધર્મયુક્ત પ્રાર્થનાને આનંદપૂર્વક સ્વીકારી. તેની સહાયતાથી જ હું ત્રણ દિવસથી એ ઔષધનું અનંગમોહિનીને સેવન કરાવું છું. બાઈ ! મૌન ધારણ કરીને શું સાંભળ્યા કરે છે ? આ વ્યવસ્થા ઉત્તમ થઈ છે ને ? ”

“ મહાશય ! આપના યુદ્ધિગળનું જેમ જેમ હું વિશેષ દર્શન કરતો જઉં છું તેમ તેમ આપના વિચારપ્રાપ્ત્ય અને વિશાળ યુદ્ધિ-કૌશલ માટે મ્હારા અંતરમાં અપાર માન ઉપજે છે. આપના મસ્તિષ્ક પ્રદેશમાં ઉપજતી કલ્પનાઓ, મ્હોટા મ્હોટા વકીલો અને બેરિસ્ટરોની કલ્પનાઓથી પણ ચઢી જાય એવી છે. આપનામાં હું એક સર્વશ્રેષ્ઠ કવિના જેટલી વિચારશક્તિ અને એક ઉત્તમ ધારાશાસ્ત્રીના જેટલું યુક્તિબળ જોઈ આશ્ચર્યમગ્ન બની જઉં છું. હીક, આપે મ્હને આ આ સઘળા સમાચાર જણાવવાને માટે ટેલિગ્રામ કર્યો હતો કે શું ?

હવે વિશેષ કાંઈ હકીકત કહેવાની અવશિષ્ટ તો નથી રહી જતી ને ?”
હર્લેભરાયે હરિદાસજીની પ્રશંસા કરીને પૂછ્યું.

“ જો કારણથી મહેં તમને અહીં બોલાવ્યા છે એ કારણનું વર્ણન અઘાપિ હું તમારી સમક્ષ કરી શક્યો નથી. લગભગ સર્વ વિષયોની સુવ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે; તો પણ એક ને એક ઉપાધી તો વળગેલી જ રહે છે.” હરિદાસજીએ નૂતન વિષયની પ્રસ્તાવના કરતાં કહ્યું.
“ વળી ખીજ એક નવી ઉપાધી ઉત્પન્ન થઈ છે. તમે તો ભરુચ જામને વિનયચંદ્ર ઉપર શિપિયાની વ્યાજસહિત ડિકી કરાવી લીધી. તે પછી વિનયચંદ્રની સ્થાવર જંગમ સઘળી મિલકત સ્વાધીન કરી લીધી છે; કિન્તુ તેનું મકાન સ્વાધીન કરવા જતાં ગંભીર સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ છે ! વિનયચંદ્રની સ્ત્રીનું આકસ્મિક મૃત્યુ થયેલું તો તમે જોઈ ગયા હતા. હવે તેના મકાનમાં પેલી છોકરી અને એક જુની દાસી છે. જો દિવસે હું એ મકાન ઉપર કળજો મેળવવા સરકારી બોલદ, મહારા સઘળા માણસો વગેરે સાથે ગયો તે દિવસે એ જુની દાસી પાર્વતી લયંકરી ચંડીમૂર્તિ ધારણ કરી હાથમાં સાવરણી લઈ, બારણાં વચ્ચે આવીને ઉભી રહી, તથા ઉચ્ચરવરે કોથથી કંપતી કંપતી કહેવા લાગી:-
“ હું જોઉં છું કે કોણ આ મકાનને કળજો કરે છે ! ” આ સમયે તેના મોંમાં રહામે ઉભા રહેવાનું સામર્થ્ય કોઈનામાં નહોતું. તેની ગગનભેદક ખૂસો, ગિલ્તસ ગાજો વગેરેનું દર્શન અને શ્રવણ કરી સર્વ માણસો પાછા નાશી આવ્યા, અને આ સઘળા સમાચાર તેમણે વિસ્તારથી મહેને કહી સંભળાવ્યા. મહારા માણસોની પાછળ પાછળ એ પાર્વતી પણ મહારી પાસે આવી પહોંચી, તથા મંડાંમાં આવે એવા શબ્દોના ઉપયોગ કરી, ગાજો દમ તે મહારાં લયંકર અપમાન કરવા લાગી. મહારાં દરવાનોએ કહ્યું, આપ આજા આપો. અમે એ રંડાનું ખૂન કરી નાખીએ; પરંતુ મહેં એમ વિચાર્યું કે, “ જો તેનું ખૂન કરવામાં આવશે તો આ માગલો ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરશે. આ સમયે, સાવધાનતાથી જ કામ લેવામાં કસ્યાણુ છે.” એ દિવસથી જ એ રંડાએ આખા ગામમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો છે. તે સર્વને એમ જ કહે છે કે, મહેં જ હુઆઈથી વિનયચંદ્રની સઘળી મિલકત પડારી લીધી છે, અને વિનયચંદ્રને દેશનિકાલની સજા કરાવી છે ! એણે મુંબઈ જઈ ગવરનર જનરલના ચરણોમાં નમી પડી સઘળી સત્ય હકીકત તેમને નિવેદન કરવાનો વિચાર કર્યો છે ! બાઈ ! આટલા માટે જ કાંઈ ઉપાય યોજવાના હેતુથી મહેં તમને અત્રે આવવા જણાવ્યું હતું. મહારો

મત એવો છે કે, તમે છુપી રીતે એક વખત એ રાક્ષસી સ્ત્રીને મળો. તેને ઉંધું છતું સમજાવી, થોડી ઘણી રકમ આંપી પેલી છોકરીની સાથે દૂર દેશમાં રવાના કરી દો. નહિ તો કદાચ તે આપણા કપટતંત્રને જગજગદિર કરી દેશે એવો મહારા અંતરમાં પ્રત્યેક ક્ષણે ભય રહે છે.”

“ ખરું છે. આ સંકટ પણ કાંઈ સામાન્ય કહેવાય એવું નથી ! હું આજે સંધ્યાકાળના અસ્સામાં વિનયચંદ્રને ત્યાં જઈ એ રંડાની સાથે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી વાતચિત કરી જોઈશ, અને ત્યાર પછી આપની પાસે આવીશ, એટલે ભવિષ્યમાં શું કરવું તેનો નિર્ણય થઈ જશે. ”

આમ કહી હરિદાસજીની રજા લઈ દુર્લભરાય વિદાય થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પાપીયસી પ્રમદા.

નૈતા રૂપં પરીક્ષન્તે નાસાં વયસિ સંસ્થિતિઃ ।

સુરૂપં વા વિરૂપં વા પુમાનિત્યેવ મુંજતે ॥૧૪॥

પૌંચલ્યાચ્છલચિત્તાચ્ચ નૈઃસ્નેહ્યાચ્ચસ્વભાવતઃ ।

રક્ષિતા યત્નતાંડપીહ મર્તૃષ્વેતા વિકુર્વતે ॥૧૫॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૯ મો.

હવે આપણે હરિદાસજી ભગતના સાંસારિક જીવનનું અવલોકન કરીએ. હમણા હરિદાસજી ભગતની ઉમ્મર લગભગ સાઠ વર્ષની છે એ વાર્તા વાચકગંધુઓ જાણે છે. તેમની ધનતૃષ્ણા પણ કેટલી બધી પ્રબળ છે, તથા કપટતંત્રમાં તેઓ કેવા કાર્યકુશળ છે એ હકીકત પણ હવે સુસ્ત પાડકોથી અજ્ઞાત રહી નથી.

હરિદાસજી ભગતની પ્રથમની બે સ્ત્રીઓ નિઃસંતાન સ્થિતિમાં જ પરલોકવાસિની થઈ હતી. આથી શુરઆતમાં તો હરિદાસજીનો નવીન પત્ની સ્વીકારવાનો વિચાર નહોતો; પરંતુ તેમના કેટલાક રનેહી-ઓના અત્યાગ્રહથી તેમણે સંતાનપ્રાપ્તિની મહત્વકાક્ષાથી ત્રીજી વખત એક સૌંદર્યસંપન્ન સુંદરીની સાથે સંબંધ સાંધી તેને પોતાના સંસાર-રાજ્યની અધીશ્વરી બનાવી હતી; પરંતુ આમ કરતાં હરિદાસજીને પોતાના વહેવાઈને બે હજાર રૂપિયા નગદ આપવા પડ્યા હતા. દ્રવ્ય-લોભી પિતાએ સ્વાર્થવશ થઈ ઘરડાધુવડ જેવા હરિદાસજી ભગતના હાથમાં પોતાની નવયુવતી કન્યા સમર્પણ કરી તેનો ભવ બગાડ્યો હતો.

આપણા આર્યસંસારમાં આવા પ્રકારનો કન્યાવિક્રય ધર્મધોષકાર ચાલ્યા કરે છે. કન્યાવિક્રયના અતિશય પ્રાબલ્યને લીધે અનેક નવયુવતાઓનું સાંસારિક જીવન શોકના દારુણ અગ્નિમાં બળીને ખાકસાર થઈ જાય છે, અને પોતાની ઈદ્રિયોને સ્વાધીન રાખવાનું સામર્થ્ય દૂર થતાં તેઓ વ્યભિચાર જેવા મહાપાપમાં પ્રવૃત્ત થઈ તેમનાં માતાપિતાના કીર્તિને સંપૂર્ણ કલંકિત કરે છે. વાસ્તવિક રીતે આ મહાપાપની જવાબદારી તેમનાં અધર્મ-પરાયણ માબાપોના ઉપર જ છે; પરંતુ અશ્વસોસ એ છે કે દ્રવ્યની રાક્ષસી મહત્વાકાંક્ષા સમક્ષ પાપપુણ્યની ચિંતા તેમના અંતરમાં ઉત્પન્ન થતી નથી.

હરિદાસજી ભગતની તૃતીય પત્ની જ્યારે તેમના સંસારમાં આવી ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર પંદર સોળ વર્ષની હતી તેના પિતાએ પુત્રીને વેચી પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષાથી જ આટલી મોટી ઉંમર થતાં સૂધી તેને કુમારિકા રાખી હતી. અંતે હરિદાસજી જેવો સદ્ધર શિકાર પકડી એ નિષ્કુર પિતાએ પોતાના સ્વાર્થને સિદ્ધ કર્યો હતો ત્યારે ખીજી તરફ આવી સૌંદર્યમયી, લાવણ્યમયી અને સુધડ પત્ની મળી આવ્યાથી હરિદાસજીનો અંતરાત્મા પણ અતિ આનંદિત થતો હતો. જો કે પતિ પત્નીની ઉંમરમાં આસ્માન અને અવરી જેટલું અંતર હતું; પરંતુ હરિદાસજીના અંતરમાં એ માટે વિશેષ ચિંતા નથી.

આ સંસારમાં મુખ્યત્વે કરીને એવો નિયમ જેવામાં આવે છે કે, પુરુષ જ્યારે પચાસ વર્ષની ઉંમર વીતાડી વનમાં જાય છે ત્યારે તેના શારીરક અવયવો શિથિલ થતા જાય છે, અને તેથી પ્રજેત્પત્તિ કરવાનાં કાર્યમાં તે સર્વાંશે નાલાયક થાય છે; આમ છતાં હરિદાસજીના અંતરમાં સંતાનપ્રાપ્તિની મહત્વાકાંક્ષા ધનપ્રાપ્તિની મહત્વાકાંક્ષા જેટલી જ પ્રબળ હતી; પરંતુ પુરુષ પ્રયત્ન કરવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં નહોતું તેથી તેમની હમણાં લગભગ સાઠ વર્ષની ઉંમર થયેલી હોવા છતાં તેઓ સંતાન મુખ્યત્વે દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી થયા નથી.

હરિદાસજીની નૂતન પત્નીનું નામ તારામુંદરી હતું. તેણે કન્યા-શાળામાં ગુજરાતી પાંચ ચોપડીઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. લગ્ન થયા પછી તેણે અભ્યાસને મૂકી દીધો હતો; પરંતુ બાલ્યાવસ્થાથી જ તેને નાટકો નૌવેદ્યો વાંચવાનો અને સરખી ઉંમરની બાળિકાઓ સાથે શૃંગારિક વાર્તાવિનોદ કરવાનો ચસ્કો પડી ગયો હતો. આથી ધર્મ કિંવા નીતિ તરફ તેનું વિશેષ લક્ષ્ય ન હોય એ બનવા જોગ હતું. રોજ સારાં સારાં કપડાં પહેરવાં, માસ્તિષ્કમાં સુગંધિત તેલ નાખી કૃષ્ણકેશ-કલાપને સુધરેલી સીસ્ટમથી ઓળી પોતાના મુખમંડળની મોહકતામાં

વધારે કરવો, થયેજી આહાર વિહાર કરવો, કામોત્પાદક વિષયો પ્રત્યે સવિશેષ લક્ષ્ય આપવું આદિ તેનું નિત્યકર્મ હતું. વળી બ્રહ્માએ તેને શારીરિક સુંદરતા સમર્પણ કરવામાં કાંઈ કમીના રાખેલી નહિ હોવાથી આ કૃત્રિમ સૌન્દર્યવર્ધક ઉપાયો તેની પ્રાકૃતિક સુંદરતામાં વૃદ્ધિ કરતા હતા. રામપુર ગામના કેટલાક સ્વેચ્છાચારી યુવકોએ તો આ તેજોમયી તારાને 'રંભા' 'મેનકા' આદિ ઉપનામો આપ્યાં હતાં.

શાસ્ત્રકારોનું એવું કથન છે કે, સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપવાથી તેમ જ તેમને ધર્મનીતિની કેળવણીથી વિમુખ રાખવાથી અતિ કષ્ટ દાયક અને કલંક લાગે એવું પરિણામ આવે છે. મનુષ્યે માત્ર સ્ત્રીઓ માટે જ શય્યા, આસન, અલંકાર, કામક્રોધ, કુટિલતા, દ્રોહભાવ અને કુત્સિત આચારની કલ્પના કરેલી છે, અને તેથી સ્ત્રીઓ આ વિષયમાં ઘણા થોડા વિશ્વાસને પાત્ર છે. જ્યારે સઘળી સ્ત્રીઓના સ્વભાવને ધૃશ્વિરે આવો બનાવ્યો છે ત્યારે પછી તારાસુંદરીનો સ્વભાવ આ નિયમથી વિરુદ્ધ ક્યાંથી હોઈ શકે? તે પોતાની ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખવા સર્વથા અસમર્થ હતી. તે પોતાને ચોખ્ખ થઈ પડે એવા કોઈ પ્રિયકર સાથે સ્નેહસંભોગ ભોગવવાની પ્રયત્ન મહત્વાકાંક્ષા રાખતી હતી.

એવામાં એક દિવસે કેશવકાન્ત નામનો એક યુવક હરિદાસજી ભગત પાસે આવી ચઢ્યો. આ કેશવકાન્તનો આપણી નવલકથા સાથે વિશેષ સંબંધ હોવાથી અત્રે તેના પૂર્વચરિત્ર અને વર્તમાન ચરિત્રનો ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા છે.

પરમપવિત્ર ડાકોર નામક તીર્થક્ષેત્રથી બેત્રણ માઈલ દૂર આવેલું ઉમરેઠ ગામ (ઉમાક્ષેત્ર) કેશવકાન્તની જન્મભૂમિ હતી. ઉમરેઠની સરકારી ગુજરાતી નિશાળમાં તેણે છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા આપી હતી; પરંતુ ભાગ્યદેવી અનુકૂળ નહિ હોવાથી અંતે પરીક્ષામાં નાસિપાસ થઈ આપણા કેશવકાન્તને વિદ્યાલયનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો.

કેશવકાન્ત જ્યારે સાતવર્ષની ઉમ્મરનો હતો ત્યારે તેના પિતા કોલેરાના ભયંકર રોગનો ભોગ થઈ પડી પરલોકવાસી થઈ ગયા હતા. ત્યારથી અનાથિની વિધવાનો ભાવિ આધાર માત્ર આપણો કેશવકાન્ત હતો. પિતાના મૃત્યુ પાછળ શાંતિભોજન અને બ્રહ્મભોજન કરાવવામાં અવશિષ્ટ રહેલી ઘણી ખરી સંપત્તિ ખરચાઈ ગઈ હતી અને તેથી જ વિધવા માતા યશોદાએ પુત્રને અભ્યાસ પડતો મૂકી નોકરીએ વળગી જવાની સલાહ આપી હતી. કેશવકાન્તે જ્યારે વિદ્યાભ્યાસનો ત્યાગ

કર્ચો ત્યારે તેની ઉમ્મર અઢાર ઓગણીસ વર્ષની હતી; આથી માત્ર સાત ચોપડી બણેલા એક અજ્ઞાન બાળકને ઉમરેઠ જેવા ન્હાના ગામમાં નોકરી મળવાનું કાર્ય મુશ્કેલ હતું. અતે પોતાના મન સાથે કેટલોક વિચાર કરી કેશવકાન્તે નોકરી મેળવવાને ભરુચ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ સમયે ભરુચમાં તેના પિતાના એક મિત્ર કૃપાશંકર નામના રહેતા હતા. એ કૃપાશંકર ભરુચમાંથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘ ગુજરાત ગૌરવ ’ નામના એક સાપ્તાહિક વર્તમાન પત્રની ઓફીસમાં નામું લખવાનું કાર્ય કરી માસિક પચીસ રૂપિયાનો પગાર મેળવતા હતા. કેશવકાન્ત માતા પાસેથી પાંચ રૂપિયા લઈ ભરુચ ગયો તથા કૃપાશંકરને મળ્યો. કૃપાશંકરે પોતાની ઓફિસના અધિપતિને બલામણુ કરી કેશવકાન્તને માસિક આઠ રૂપિયાની નોકરી અપાવી. આ સમયે કેશવકાન્ત સ્થાનિક ગ્રાહકોને ત્યાં પેપર પહોંચાડી આવવાનું તથા ઓફિસ સાફસુફ રાખવાનું કાર્ય કરતો હતો.

નોકરી આવી દુઃખદાયક હોય છે; પરંતુ મનુષ્યમાત્રને સ્થિતિ તેમજ સંયોગોને માન આપવું પડે છે. આ ઓફિસમાં બળદેવપ્રસાદ ગણપતિપ્રસાદ ઠાકોર નામનો એક રિપોર્ટર નોકરી કરતો હતો. તે મેટ્રિક થાસ થયેલો હોવાથી તેને માસિક અઢાર રૂપિયા પગાર મળતો હતો. મુધરેલા લોકોનું પ્રત્યેક પ્રકારમાં અનુકરણ કરવાનો બળદેવપ્રસાદને શોખ લાગ્યો હતો. તે પોતાને મળતા માસિક અઢાર રૂપિયા મોજશોખમાં અને વિલાયતી વિલાસ ભોગવવામાં ઉડાવી દેતો. તેના પિતાની કમાણી સારી હોવાથી તેઓ આવા મુધરેલા પુત્રની કમાણીની આશા રાખતા નહોતા !

બળદેવપ્રસાદને વિલાયતી વિલાસનો અને શિષ્ટાચારનો એટલો બધો મોહ લાગ્યો હતો કે, જે તેને કોઈ તેનું નામ પૂછતું તો તે ‘ મિ. બી. જી. ઠાકોર ’ શબ્દો ઉચ્ચારીને જ પોતાનો પરિચય આપતો હતો. સ્વદેશી પોષાકનો પણ ત્યાગ કરી તેણે આંગલવેષથી પોતાના સ્વદેશી અંગનો વિલાયતીનો ઓપ આપવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો હતો. અમે પણ હવેથી બળદેવપ્રસાદને તેમના વિલાયતી પોઝીશનનું સંરક્ષણ કરવાના હેતુથી ‘ મિ. જી. ઠાકોર ’ નામથી જ સંબોધીશું; આમ છતાં સત્યતાનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી અમારે એટલું તો કહેવું પડશે કે, ‘ મિ. જી. ઠાકોરને પુસ્તકો વાંચવાનો ઘણો શોખ હતો. આ પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ પણ ધીમે ધીમે ઘણો વધી ગયેલો હોવાથી તે કોઈ કોઈ સમયે પોતાના વર્તમાનપત્રમાં લેખાદિ લખતો હતો; પરંતુ આનું

પરિણામ એ આવ્યું હતું કે, તે પોતાને મહા વિદ્વાન અને પંડિત-શિરોમણિ સમજતો હતો. ખીજાઓની ટીકામાં પણ માથું મારીને ચેન-કેન પ્રકારેણ એક સાક્ષર મહાશય તરીકે પ્રકાશમાં આવી કીર્તિદેવીને વરવાની તેની પ્રયત્નેચ્છા હતી. અસ્તુ.

ધીમે ધીમે કેશવકાન્તનું હૃદય પણ ઠાકોર તરફ આકર્ષાયું. અવ-કાશના સમયે તે ઠાકોરને ત્યાં જતો, તથા તેની પાસેથી પુસ્તકો લઈ આવી વાંચતો હતો. આથી પરિણામ એ આવ્યું કે, અલ્પકાળમાં જ વર્તમાનપત્રના અધિપતિએ તેનો પગાર વધારી, માસિક રૂપિયા પંદર કરી તેને ખર્ચો કાઢવાનું કાર્ય સોંપ્યું.

સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રો માટે ખર્ચો કાઢવાનું કાર્ય એટલું બધું સરળ સહેલું અને શ્રમશૂન્ય સમજવામાં આવે છે કે, અમુક ગણ્યાં ગાડ્યાં વર્તમાનપત્રો સિવાય એ જવાબદારી ભાગ્યે જ ખીજાઓના જ-ણવામાં હશે. કેશવકાન્તને એકાએક ખર્ચો કાઢવાનું કામ મળ્યું તેથી તે પોતાની ઓફિસમાં આવતાં ખીજાં ગુજરાતી દૈનિક અને સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રોમાંથી જ ખર્ચો કાઢી પોતાના પત્ર માટે તૈયાર કરતો હતો; આમ છતાં બહાર તે 'હું ગુજરાત ગૌરવ સંગ એડિટર છું-મહાને માસિક પચીસ રૂપિયાનો પગાર મળે છે' એવું અસત્ય કથન કરી અગ્નિ માણસો સમક્ષ પોતાની મહત્તા વધારવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો હતો. જો ભૂલમાં કોઈ સામાન્ય વક્તા, અંચકાર કે કવિનું ભા-પણ થતું તો તે તેને મળવા જઈ પોતાના વર્તમાનપત્રમાં તેને કીર્તિના સર્વોચ્ચ શિખરે ચઢાવી દઈ પ્રકાશમાં લાવતો હતો, તેથી આવા પ્રકા-રના કેટલાક કીર્તિલોભી મનુષ્યોની કૃપાને તે પ્રાપ્ત થતો હતો.

ત્યાર પછી કેશવકાન્તના અંતરમાં એક શિદ્ધ કવિવર તેમજ પ્રતિભાશાળી અંચકાર થવાની મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે આપણા આધુનિક કવિઓનાં કાવ્યવિષયક પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં એ પુસ્તકો-માંના શબ્દો ચોરી તે પણ પ્રાપ્ત અને માત્રા શૂન્ય કાવ્યો બનાવી ચીંથરે હાલ માસિકો અને વર્તમાનપત્રોના ઘોળકાના ઝાંપા સૂધીનું જ્ઞાન ધરાવનારા અધિપતિઓને મોકલી આપવા લાગ્યો. તેમણે લખા-ણની ખોટ હોવાથી આ નૂતન કવિનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા અને ધીમે ધીમે કેશવકાન્તના કવિજીવનનો આરંભ થઈ ગયો !

પોતાનો પગાર વધીને પંદર રૂપિયા થયેલો હોવાથી કેશવકાન્તે પોતાની માતા ચરોદાને પણ ભૂલ્ય બોલાવી લીધી. વિધવા અગ્નિ

માતાને પોતાના પુત્રને એક કવિ થયેલો જોઇ કેટલો કાલ્પનિક આનંદ થતો હશે તેની કલ્પના સુઝવાયકોએ જ કરી લેવી.

આવી સ્થિતિમાં એ વર્ષ પસાર થઇ ગયાં. એવામાં કેશવકાન્તે એક ઐતિહાસિક મૂળ હિન્દી ગ્રંથનું કપોળકલ્પિત ભાષાંતર કર્યું. આ પુસ્તક લગભગ છ માસ સુધી વેચાયું નહિ; તેથી કેશવકાન્તે કોઈ શ્રીમંત ગૃહસ્થનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમાં છાપી, તેના ઉદાર આશ્રયથી, પોતાની પ્રચંડ વિદ્યાબુદ્ધિના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો.

રામપુરના કારભારી મહાશય હરિદાસજી ભગતનું નામ કેટલીક વખત કેશવકાન્તના સાંભળવામાં આવ્યું હતું તેમજ તેમની ધર્મપ્રીતિ અને ઉદારતાની લોકવાયકા પણ સાંભળવામાં આવી હતી તેથી આદિસમાંથી ચાર દિવસની રજા લઈ તે હરિદાસજી ભગત પાસે આવી પહોંચ્યો.

જ્યારે કેશવકાન્તનું આગમન થયું ત્યારે હરિદાસજી પોતાના યોગાભ્યાસમાં નિમગ્ન થઈ ગયેલા હતા. સંધ્યાકાળનો સમય થયો હતો. ખંડારના ઝોરડામાં હરિદાસજીની નૂતન ગૃહિણી ગાદી તકીએ બેસી એક નવલકથાનું પુસ્તક વાંચતી હતી. તેના મસ્તક ઉપરનું વસ્ત્ર ખસી ગયું હતું. જમણી બાજુના સ્તનપરનું વસ્ત્ર પણ સહજ સરકી ગયું હતું.

કેશવકાન્તે મકાનમાં પ્રવેશ કરી આ નવયુવતીનું દર્શન કરી, સહજ લગ્નિગ્ત બની જઇને પૂછ્યું:—“ અત્યારે કારભારી મહાશયની મુલાકાત થશે કે ? ”

કેશવલાલના હાથમાં પોટલી જોઇને તારાએ ગાદી તકીઆ ઉપર પડી રહીને જ કહ્યું:—“ હા અડધા કલાક પછી તેમની મુલાકાત થશે. હમણાં તેઓ યોગસાધના કર છે. તમે ખંડારગામથી આવ્યા હો એમ લાગે છે. અડી બેસો. હું તમારે માટે શીતળ જળ મંગાવું છું; જેથી તમારી તૃણ શાન્ત થશે. ”

તારાનાં આ વચનો મામિક હોઈ તેમાં મોહકતા બરેલી હતી. કેશવકાન્ત હજી સુધી કુંવારો હતો. શ્રૃંગારિક વિષયો હજી સુધી તેણે માત્ર પુસ્તકમાં જ વાંચ્યા હતા. વળી તે એમ પણ જાણતો હતો કે, કોઈ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ પાસે સહાયતા મેળવવા જતાં પ્રથમ તેની સકંધમિણીની કૃપા સંપાદન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે; તેથી તેણે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:—“ હું ભરુચથી આવું છું. એક ગ્રંથકાર અને કવિ તરીકે મ્હારું નામ દેશ વિદેશમાં વિખ્યાત છે. આપને પણ સાહિત્યનો ધણ જ શાખ હોય એમ આપના હાથમાં પુસ્તક જોઇને હું ધારું છું. ”

“ વાહ ! આપ અંધકાર તેમ જ કવિ છો, ત્યારે તો આપનાં દર્શનથી હું અતિ આનંદિતા થઈ છું. આપ જેવા જ્ઞાની પુરુષના સહ-વાસથી અલ્પકાળમાં જ ધણું જ્ઞાન મેળવી શકાશે એવી મહારી નમ્ર માન્યતા છે. કવિરાજ ! બિરાજો-જળપાન કરી સ્વસ્થ થાઓ, અને પછી શાન્તિથી આપના આગમનનું પ્રયોજન પ્રદર્શિત કરો. ”

એક સામાન્ય સ્થિતિના પુરુષનો એક નવયુવતીદ્વારા આવો આદર સત્કાર થાય છે ત્યારે પુરુષના અંતરમાં કેવો અવર્ણનીય આનંદ ઉપજે છે એ અનુભવી સિવાય અન્ય સમજી શકે તેમ નથી. કેશવકાન્તના આનંદની પણ સીમા રહી નહિ. તેણે પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:- “ આપ એક વિદુષી રમણી છો તેથી જ્ઞાન મેળવવાની આપની જાણસા બળવતી હોય એ સર્વથા સાહજિક છે. વળી મહારું અત્રે આગમન થયું છે તેનું પ્રયોજન એ છે કે, હાલમાં મહેં એક હિન્દી ઉત્તમોત્તમ ઐતિહાસિક નવલકથાનું ભાષાંતર કર્યું છે. આ ભાષાંતરમાં પણ મહેં મૂળ અંધકારની કેટલીક મહાન ભૂલો સુધારી કેટલાક સ્વકપોલકલ્પિત વિષયોનો સમાવેશ કરેલો છે. એ પુસ્તક મહારી દરિદ્રતાના કારણે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી શકવા હું અસમર્થ છું; તેથી તેની કારભારી મહાશયનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર છાપી ઉત્તેજન મેળવવાની મહારી ઇચ્છા છે. શ્રી અને સરસ્વતીનો યોગ ભાગ્યે જ કોઈ સ્થળે થાય છે. વળી આજકાલ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યની પરિસ્થિતિ એવી છે કે, પ્રસિદ્ધકર્તાઓ અમારા જેવા વિદ્વાન અંધકારોને બિલકુલ ઉત્તેજન કે આશ્રય આપતા નથી. તેઓ પ્રખ્યાતિમાં આવેલા અંધકારોના જ અંધોને પ્રસિદ્ધ કરે છે તેથી અમારા જેવાને અંધકારમાં જ રહેવું પડે છે. આમાં કોઈનો દોષ નથી. આજથી ચારસો વર્ષ પૂર્વે, વર્તમાનકાળમાં સમૃદ્ધ થઈ ગયેલા આંગ્લસાહિત્યની પરિસ્થિતિ પણ આવી જ હતી. અસ્તોદયનું ચક્ર આવી રીતે વિશ્વમાં સદા સર્વદા ફરતું જ રહે છે. હું આશા રાખું છું કે, આપ આ સેવકના ઉપર કૃપા કરી કારભારી મહાશયને મહારા માટે ઉચિત ભલામણ કરશો. ” કેશવકાન્તે વિસ્તારથી પોતાના ઉદ્દેશને નિવેદન કર્યો.

“ પડિત મહાશય ! આપનો ઉદ્દેશ સફળ થાય એ માટે હું મહારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ. કોણ જાણે કે, શાથી આપનું દર્શન થયું છે ત્યારથી આપ મહારા આત્મીય હો એમજ મહારા મનમાં થયા કરે છે. આપે ન્હાની ઉમ્મરમાં વિશાળ જ્ઞાન મેળવ્યું છે એ જોઈ મહારા અંતરમાં આપના માટે અપાર માન ઉપજે છે ! વારું, આપ

પરણેલા છો કે હજી સુધી કૌભાર્યવ્રતનું પ્રતિપાલન કરો છો ? ” કામાતુર! તારાએ કેશવકાન્તને માયાના બંધનમાં બાંધવા માંડ્યો.

“ વિદુષિ ! કંગાલ સ્થિતિના લીધે જ હજી સુધી હું કુંવારો રહેલો છું. આજકાલ કન્યાનાં માયાપો પાત્રની યોગ્યા યોગ્યતાનો વિચાર નહિ કરતાં લક્ષ્મીદેવીનો જ વિચાર કરે છે; તેથી જ આજકાલના જમાનામાં મહારા જેવા વિદ્વાન્ યુવકો પણ સાંસારિક સુખ ભોગવવાને કમનસીબ રહે છે. ઇશ્વિરેચ્છા હશે તો હવે થોડા જ કાળમાં હું લગ્ન કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવી શકીશ. ” કેશવકાન્તે પોતાનું દુઃખ દર્શાવ્યું.

“ આપનું કહેવું યથાર્થ છે. આપ જેવા વિદ્વાન્ યુવાનનો યુવાવસ્થાનો સુખ ભોગવવાનો સમય વ્યર્થ ચાલ્યો જતો જોઈ મહારા મનમાં આપના માટે ઘણી સહાનુભૂતિ ઉપજે છે. જે દરિદ્રતાનું દુઃખ ન હોત તો આટલી ઉમ્મરે તો આપ સંતાનસુખ ભોગવવાને પણ કદાચ ભાગ્યશાળી થયા હોત. ” તારાએ મોહનાસ્ત્ર સંધાન કરવા માંડ્યું.

આટલી વાતચિત થયા પછી બંને જણાંએ થોડા સમય માટે મૌન ધારણ કર્યું. હરિદાસજી મહાત્માની યોગસાધનાનો સમય વીતિ ગયેલો હોવાથી તારાસુંદરી ઉઠી, કેશવકાન્તને ત્યાં જ બેસવાની સૂચના કરી ઘરમાં ચાલી ગઇ.

તારાસુંદરીના ત્યાંથી વિદાય થઇ ગયા પછી અલ્પકાળમાં જ કેશવકાન્ત કારભારી મહાશય હરિદાસજીની મુલાકાત કરી શક્યો. હરિદાસજી કૃષ્ણનો નામોચ્ચાર કરતા ગાદી તકીએ બેઠા એટલે કેશવકાન્તે નમ્રતાથી તેમને પ્રણામ કર્યા, તથા હરિદાસજીએ તેના આગમનનું પ્રયોજન પૂછ્યું એટલે તેણે સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. એ હકીકત સાંભળી હરિદાસજી મહાત્માએ કહ્યું:—“ મહાશય ! તમે મહારું જીવનચરિત્ર ઢાપવા ઇચ્છો છો એ મતથી હું સર્વથા વિરુદ્ધ છું. હું કેવો નિષ્કામ છું એ માત્ર જગન્નિયંતા નારાયણ જ જાણે છે. વળી હું તો તૃણાદપિ તૃણ છું તેથી જાહિરમાં આવવા જેટલી યોગ્યતા મહારામાં ન હોય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે; છતાં તમે બ્યારે ઠેક ભરુચથી આ કાર્ય માટે આશામાં ને આશામાં અત્રે આવ્યા છો ત્યારે હું તમને નિરાશ કરવાને ઇચ્છતો નથી. રાત્રે હું આ બાબતનો પૂરતો વિચાર કરી આવતી કાલે તમને યોગ્ય ખુલાસો કરીશ. તમે પણ શ્રમિત થઇ ગયા હશે એટલે ભોજનાદિથી નિવૃત્ત થઇ વિશ્રાંતિ લ્યો. ”

“ જેવી આજ્ઞા. ” કેશવકાન્તે કહ્યું.

ત્યાર પછી હરિદાસજી સાથે કેશવકાન્ત ભોજન કરવા ગયો. આ સમયે તારા પરિવેશન કરવા લાગી રહી હતી. બન્ને જણા જમવા બેઠા. હરિદાસજી જાણે નાહે તેવી રીતે કવચિત્ કવચિત્ તારાનાં નયનયુગલનું કેશવકાન્તનાં નયનયુગલ સાથે મિલન થઈ જતું હતું. ઉભંચના અંતરમાં જાણે કે એક પ્રકારનો નૂતન ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. હરિદાસજીના તરફ દષ્ટિ કરતા કેશવકાન્તના અંતરમાં વારંવાર એ જ વાક્યોનું સ્મરણ થયા કરતું હતું કે.

“ લંગડી ઘોડી ને લાલ લગામ,
મીંઆ જઈએ જૌર બીબી જવાન. ”

પ્રકરણ ૧૭ મું

અબળાનું અધઃપતન.

રાત્રે ભોજનાદિ કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ હરિદાસજીએ ઘણા સમય સૂઈ દુર્લભરાયની રાહ જોઈ; પરંતુ દુર્લભરાય આવી પહોંચ્યો નહિ તેથી તેઓ પોતાના શયનગૃહમાં જઈને સૂઈ રહ્યા. શય્યાવશ થયા પછી પણ તેઓ આકાશ પાતાળના વિચારો કરવા લાગ્યા. પાપી મનુષ્યને આ સંસારમાં ક્ષણકાળના માટે પણ શાન્તિ મળતી નથી એ નિયમને હરિદાસજી ભગત પણ કાંઈ અપવાદરૂપ નહોતા. આજે પણ તેઓ શય્યાનો આશ્રય સ્વીકારીને સ્વગત વિચાર્યા કરતા હતા કે, “ ધીમે ધીમે હું મહારી પ્રપંચબળનો પૂર્ણ વિસ્તાર કરી મહારા ભાવિ સુખના માર્ગને સ્વસ્થ બનાવતો જઈ છું; છતાં ઈશ્વરે મને એક પણ સંતાન આપ્યું નથી. સંતાન પ્રાપ્તિની મહત્વાકાંક્ષાથી જ મહેં પુનર્લગ્ન કર્યું; છતાં હજી સૂઝી મહારી મહત્વાકાંક્ષા ફળિભૂત થઈ નથી. આવી પ્રેતાવસ્થામાં હવે જો ઈશ્વર એક પુત્રનું સુખ આપે તો મહારી સકળ ચિંતાનો નાશ થઈ જાય અને મહારા આયુષ્યના અવશિષ્ટ દિવસો આનંદમાં પસાર થાય. સંતાન વિનાનાં માતાપિતાની મૃત્યુપશ્ચાત્ સહ-ગતિ થતી નથી એવું હિન્દુશાસ્ત્રોનું કથન છે; માટે જ્યાં સૂઝી પુત્રની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સૂઝી તો આ સઘળું સુખ અને ઐશ્વર્ય અપૂર્ણ જ ગણાય.”

આવા પ્રકારની ચિંતા કરતા કરતા હુરિદાસજી ભગત મધ્યરાત્રિનો સમય થવા આવતાં નિદ્રાધીન થઈ ગયા. પ્રાદ્યાવસ્થામાં કુદરતી રીતે જ નિદ્રાનું પ્રાપ્ત્ય વિશેષ રહે છે, અને હુરિદાસજી જેવા ચિંતાતુર માણસને મધ્યરાત્રિ પછી અલ્પકાળના માટે ગાઢ નિદ્રા આવે એ સર્વથા સંભવિત હતું. અલ્પકાળમાં જ તેઓ નિદ્રાધીન થઈ ગયા અને તેમની નાસિકાનો ગંભીર ધ્વનિ થવા લાગ્યો.

હવે આપણે તારાસુંદરીનો વિચાર કરીએ. તે પતિની પાસે જ એક બાળુએ પાસું ફેરવીને સૂઈ રહી હતી. તેણે પોતાનાં નેત્રો સૂઈ રહેતાંની સાથે જ મીંચી દીધાં હતાં; પરંતુ સત્યતાનું રક્ષણ કરવા માટે અમારે કહેવું જોઈએ કે હજી સૂઈ તે જાગૃત સ્થિતિમાં જ હતી.

તારા પોતાના અંતરમાં એટલું તો ચોક્કસ જાણતી હતી કે, પોતાના પતિ કોઈ ગંભીર કાર્યવ્યવસાયની ચિંતામાં ગુંથાયા હતા; છતાં હુરિદાસજી પત્ની સમક્ષ પોતાના અંતરની વાર્તા કદાપિ નિવેદન કરતા નહિ. તેઓ એમ જ માનતા હતા કે, શાસ્ત્રકારોના મતાનુસાર સ્ત્રીની યુદ્ધિ પ્રલયકરી કિંવા સર્વસ્વનો વિનાશ કરનારી હોય છે. સુર મનુષ્યે કદાપિ અંતરની ગુપ્તવાર્તાનો પત્ની સમક્ષ રોકાઈ કરવો જોઈએ નહિ. જો બિલાડીના ઉદરમાં ખીર ટકી શકે તો જ સ્ત્રીજાતિના અંતરમાં કોઈ ગુપ્તવાર્તા ટકી શકે છે. હુરિદાસજીના વિચારો આવા સંકુચિત હોવાથી તેમજ ઉમ્મરમાં પણ ધણું અંતરાય હોવાથી પતિ પત્નીના આત્માનો જે યોગ થવો જોઈએ—એક બીજાનાં અંતરમાં જે આકર્ષણ થવું જોઈએ તે થયું નહોતું. તેઓ ઉભય માત્ર દૈહિક લગ્નસંબંધથી સંધાયલા સ્ત્રી પુરુષ હતાં એમ જ કહીશું તો તે વિશેષ ઉચિત લેખાશે. કન્યાવિક્રય કરનાર માળાપોની કન્યાનું સંસારસુખ આવા પ્રકારનું જ હોય છે. કન્યાવિક્રયથી કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આવવાની સંભાવના રહે છે એ તારાના ચિત્રચારિત્રના પૂર્ણ દિગ્દર્શનથી સુર પાઠકબંધુઓ સમજી શકશે.

હુરિદાસજી નિદ્રાધીન થઈ ગયા તો પણ તારા જાગૃત સ્થિતિમાં જ સૂઈ રહી હતી. તે પણ પોતાનાં અંતરમાં અનેકવિધ વિચારો કર્યા કરતી હતી. કેશવકાન્તની મુદ્દાકાત થયા પછી તેના અંતરમાં એક પ્રકારની પ્રબળ વાસના ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી. ધર્મશિક્ષણના અભાવે તારા એ વાસનાને સંયમમાં રાખવા સર્વથા અશક્ત હતી. ઉદામ લાલસાના અગ્નિમાં બળી મરવાનો તેના મનમાં પ્રતિ ક્ષણે મોહ ઉપજતો હતો. આ સમયે ભાત્રિનો વિચાર કરવાનું સામર્થ્ય કિંવા યુદ્ધિબળ

તેનામાં બિલ્કુલ નહોતું. તે વિચાર્યા કરતી હતી કે, “જગતનાં સધળાં સ્ત્રી પુરુષો યુવાવસ્થામાં સંસારસુખનો સ્વર્ગીય અનુભવ મેળવે છે ત્યારે હું અભાગિની મહારાં નિષ્કુર માતાપિતાના સ્વાર્થનું બળિદાન થઈ પડી અસહ્ય યાતના ભોગવું છું. વૃદ્ધપતિ મહારા વિકારોની પરિત્રાપ્તિ કરી શકવા અસમર્થ છે તેથી હું કોઈ સુયોગ્ય યુવક પાસેથી સંસારસુખ મેળવું એ શું પાપ છે? જો એ પાપ જ હોય તો તેની જવાબદારી મહારાં સ્વાર્થપરાયણ માતાપિતા અને મૂર્ખ પતિના ઉપર જ છે. જ્યારથી મહેં આ કવિની મુખમુદ્રા જોઈ છે ત્યારથી મહારી વિકારવૃત્તિ અતિ પ્રબળ બની ગઈ છે. વળી આ યુવક દીનદરિદ્ર હોવાથી તેમજ એ રસિક હોવાથી મહારી ધમ્જાને પરિત્રાપ્ત કરશે જ એવો મહને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે; છતાં જો એ મહારી પ્રાર્થના નહિ સ્વીકારે તો હું કોઈ પણ ઉપાયે તેને તે સ્વીકારવાની શ્રેજ પાડીશ. અત્યારે મહને જે ઉત્તમ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે તેને વ્યર્થ નહિ જવા દઈશ-અસ એ રસિક યુવકની સાથે કામક્રીડા કરી હું મહારા અંગમાં જગત થયેલી અનંગની આગને બુઝાવીશ.” પોતાના અંતર સાથે આવો દૃઢ નિશ્ચય કરી પાપિષ્ઠા તારા શય્યામાંથી સાવધાનતાથી ઉઠી જે એકાન્ત ઓરડામાં કેશવકાન્ત સૂઈ ગયો હતો એ ઓરડા તરફ જવા લાગી. અત્યારે વિકારની વ્યાકુળતાથી તારાનું સર્વાંગ કંપતું હતું, તેના ચરણુદય લથડતા હતા. વદનમંડળ પર હાસ્યવિષાદની એકત્ર થયેલી છાયા જોવામાં આવતી હતી. ‘કામાતુરાણાં ન ભયં ન લજ્જા’ એ સૂત્રાનુસાર સાહસનો સંચય કરી તારા પોતાના સ્ત્રીજીવનને કલંકિત કરવાની કામનાથી કેશવકાન્તના શયનગૃહ તરફ જતી હતી.

જે શયનગૃહમાં કેશવકાન્ત સૂઈ ગયો હતો તે શયનગૃહ નીચેના ભાગમાં આવેલું હતું. પ્રથમથી જ તારાએ કેશવકાન્તના બિછાનાની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની કરાવી હતી. શયનગૃહમાં એક દીપક સળગતો હતો. એ દીપકના પ્રકાશની સહાયતાથી કેશવકાન્ત એક ગુજરાતી કાવ્યગ્રંથ વાંચતો શય્યામાં સૂતો હતો. શયનગૃહનાં દાર અડધાં ઉઘાડાં હતાં; પરંતુ કેશવકાન્તનું લક્ષ્ય તે તરફ નહોતું.

ધીમે ધીમે તારાએ દાંદર ઉતરી, શયનગૃહ પાસે જઈ અંદર પ્રવેશ કરી શયનગૃહનાં દાર બંધ કરી અંદરથી સાંકળ વાસી દીધી. આ સમયે સાંકળનો ખડખડાટ થતાં કેશવકાન્તે દાર તરફ દૃષ્ટિ કરી. દૃષ્ટિ કરતાં જ તે ચમકી ઉઠ્યો; કિન્તુ સમયનો અને સ્થાનનો વિચાર કરી તેણે આત્મસંવરણ કર્યું. તારા કંપિત સ્થિતિમાં કેશવકાન્તની

શય્યા પાસે જઈ શરમથી નીચું જોઈ ઉભી રહી. એથી કેશવકાન્તે નિરુપાયે પ્રશ્ન કર્યો:—“શ્રીમતિ ! આવી મધ્યરાત્રે મહારી પાસે આપ શા ઉદ્દેશથી આવ્યાં છો ? જો મહારા આ પ્રશ્નમાં આપને અસહ્યતા જણાતી હોય તો તે માટે હું પ્રથમથી જ આપની પાસે ક્ષમાની યાચના કરું છું.”

“વિદ્વાન્ પુરુષ ! તમે એક સુચતુર કવિ તેમજ બાહોશ ગ્રંથ-કાર છો; છતાં મહારા જેવી એક સામાન્ય અબળાના અંતરનો હેતુ સમજી શકતા નથી ? તમારી વિદ્વતા અને રસિકતાનું દર્શન કરી હું મુગ્ધ બની ગઈ છું. આપના જેવા રસિક અને સરસ્વતીસેવકની સાથેના ક્ષણકાળના સહવાસથી હું મહારા સ્ત્રીજીવનની સાર્થકતા કરી શકીશ એવો મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.” તારાએ માર્મિક વચનો ઉચ્ચાર્યા.

“આપ મહારા માટે જે માન ધરાવો છો એ માટે હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું; કિન્તુ હું જગતની દૃષ્ટિથી એક પર-પુરુષ છું. આવી મધ્યરાત્રે આપ મહારી પાસે મહારા એકાન્ત શયન-ગૃહમાં આવ્યાં છો એ વાર્તા કર્મધર્મસંયોગે જો આપના પતિના જાણ-વામાં આવે તો મહારી કેવી દુર્દશા થઈ જાય એનો આપ પંડિતા હોવાથી સહેલાઈથી વિચાર કરી શકો તેમ છો !” કેશવકાન્તે બચ દર્શાવ્યો.

“એ માટે આપ નિશ્ચિંત રહો. મહારા પતિ હમણાં ગાઢ નિદ્રાને આધીન થઈ ગયા છે. તેમની નિદ્રાનો પ્રભાતકાળ થયા સિવાય બંગ થાય તેમ નથી. પ્રભાતકાળપર્યંત આપણે નિર્વિદ્ને અરસ્પરસના સહ-વાસનું સ્વર્ગીય સુખ અનુભવી શકીએ તેમ છીએ. વળી આપ વિચાર કરી જુઓ કે હમણાં આપ મહારી આધીનતામાં છો. મહારી ઇચ્છાને આપે માન્ય કરવી જ પડશે. એક યુવતી પ્રણયિનીની પ્રેમપ્રાર્થનાનો આપ અસ્વીકાર કરો એવા મૂર્ખ નહિ જ હો એમ ધારી અત્યારે મહેં આપની પાસે આવવાનું સાહસ કર્યું છે.” તારાએ ધામે ધામે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવા માંડી.

“શ્રીમતિ ! મને ક્ષમા આપો. અઘાપિપર્યંત મહેં મહારું જીવન કલંકિત કર્યું નથી. આપ પરસ્ત્રી છો તેથી હું આપની વાસના શાન્ત કરી શકવા લાચાર છું. શા માટે આપ આવા અધર્મી વિચારોને આપના અંતરમાં સ્થાન આપો છો ?” કેશવકાન્તે તારાનાં વચનોનો અસ્વીકાર કર્યો.

“મહાશય ! વિચાર કરી જુઓ કે, મહારી પ્રાર્થના અમાન્ય

કરવાથી આપનો હેતુ સફળ થનાર નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ હું આપના જ ઉપર સઘળો આરોપ મૂકી દઈ, આપના જીવનનો નાશ અને પ્રતિષ્ઠાની પાયમાલી કરીશ. એક પ્રેમપિપાસુ પ્રમદાની પ્રણયનિરાશા કેવી પ્રાણહારક હોય છે તેનો હું આપને અનુભવ કરાવીશ; માટે ભાવિનો વિચાર કરી આ પ્રણયિનીની પ્રેમપ્રાર્થના સ્વીકારો અને રતિરસની વૃષ્ટિ કરી મહારા અંગમાં જાગેલી પ્રચંડ કામજ્વાળા યુગ્મવો. તેથી આપને અપાર સુખની પ્રાપ્તિ થશે. હું આપની દરિદ્રતાના દુઃખને દૂર કરીશ—આપની સફળ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરીશ.” તારાએ લોભ દર્શાવ્યો.

અલ્પકાળ સૂઢી કેશવકાન્તે પોતાના મન સાથે કાંઈ વિચાર કર્યા કર્યો, પછીથી તેણે કહ્યું:—“આપની ઇચ્છા જો કે હું પૂર્ણ કરું ખરો; કિન્તુ આપ હમ્મેશાંને માટે મહારા સહવાસસુખને ભોગવી શકો તેમ નથી; કેમકે મહારું કાર્ય થઈ ગયા પછી હું અહીંથી ચાલ્યો જવાનો છું. માટે મહારી સાથે વલાસ ભોગવવાની વાસના દૂર કરી અન્ય કોઈ સુ-યોગ્ય યુવકને આપ આપના આશક તરીકે પસંદ કરો. જો કે હું આપને આવો ઉપદેશ આપું છું એ એક પ્રકારનું અનુચિત કાર્ય કરું છું; કેમ કે આર્યનારીએ પોતાના પતિ સિવાય પરપુરુષનો વિચાર સુદ્ધાં કરવો જોઈએ નહિ એવું હિન્દુશાસ્ત્રોનું કથન છે.” કેશવકાન્તે શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત સંભળાવ્યો.

“મહાશય ! ત્યારે માળાપોએ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે કન્યાવિક્રયના નીચ અને તિરસ્કારપાત્ર માર્ગને સ્વીકારવો એ શું હિન્દુશાસ્ત્રોનું કથન છે ? મહારાં માળાપોએ જો મહારા માટે કોઈ શ્રીમાન, ગુણવાન, વિદ્વાન, જાળવાન તથા સૌંદર્યવાન પતિની પસંદગી કરી હોત તો મહારા મનમાં હું કાળાંતરે પણ પરપુરુષના વિચારને સ્થાન આપત નહિ; પરંતુ મહારાં દયાશૂન્ય માતાપિતાએ જ દ્રવ્યલોભને વશ થઈ મહારા સાંસારિક જીવનને વિષમય બનાવી દીધું છે. મહારા વૃદ્ધ સ્વામી વાસ્તવિક રીતે મહારા સ્વામી જ નથી. જો દેહ-લગ્નને વાસ્તવિક લગ્ન ગણવામાં આવતું હોય તો જ તેઓ મહારા સ્વામી છે.” તારાએ અંતરોદ્ગાર કાઢ્યા.

“આપનું કહેવું સત્ય છે. કન્યાવિક્રયની કૂરતાના લીધે જ આજ-કાલનાં માળાપો પોતાની ન્હાની ઉમ્મરની પુત્રીઓને, દ્રવ્યલોભને આધીન થઈ પ્રૌઢ કિંવા વૃદ્ધ પુરુષો સાથે પરણાવે છે, અને તેમના જીવનની પાયમાલી કરી નાખે છે. આ બચંકર અનિષ્ટકારક કન્યાવિક્ર-

યના રિવાજને લીધે જ દિન પ્રતિદિન આર્યવિધવાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. તેઓ અકાળે જ સંસારના સકળ સુખથી વંચિતા થાય છે. આવી સ્થિતિમાં ધર્મ અને નીતિનું સંરક્ષણ તેમના દ્વારા થાય એ સર્વથા અસંભવિત જણાય છે, કેમકે આર્યનારીઓને વર્તમાનકાળમાં પણ પૂરતું ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. ” કેશવકાન્તે કન્યાવિક્રયનું પરિણામ નિવેદન કર્યું.

કેશવકાન્તનાં વચનો સાંભળી તારાએ અંતરમાં વિશેષ ઉત્સાહિત થઈને કહ્યું:—“કેશવકાન્ત ! આ અભાગિનીપર કૃપા કરો. મહારા અંતરની વ્યથા હવે હું વેઠી શકતી નથી. વિચારી જુઓ કે, હમણાં જ સમય પસાર થાય છે તે ઘણો મૂલ્યવાન છે. મહારી પ્રાથનાનો સ્વીકાર કરવાથી આપના ભાગ્યાકાશમાં આપ અપાર સુખનું દર્શન કરી શકશો. આજકાલ કરતાં ઘણા કાળથી મહેં મહારી વાસનાઓને સંયમમાં રાખી હતી; પરંતુ હવે હું લાચાર છું. પ્રિયતમ ! એક વખત આ અભાગિનીને પ્રિયા કહીને બોલાવો. હવે આ તૃષાતુર ચાતકિનીને વિશેષ ન તલસાવો. આવો આવો મહારા પ્રિયતમ ! મહેને આલિંગન કરવા આવો, અને આ રતિસ્વરૂપિણી સુંદરીના કામદેવ થઈ સ્નેહસુધા વર્ષાવો. ”

આમ કહેતી તારા અગ્રેસર થઈ તથા તેણે કેશવકાન્ત પાસે જઈ તેને પોતાના બાહુપ્રદેશમાં દબાવ્યો. કેશવકાન્તે પણ માયાની પ્રબળતા સમક્ષ પરાજિત થઈ, તારાને આત્મસમર્પણ કર્યું. માયાવી સંસારમાં પાપનાટકનો આ પ્રથમ પ્રવેશ ભજવાયો. આ નાટકનું અંતિમ પરિણામ કેવું હૃદયવિદારક અને અતુકપાજનક આવ્યું એ આગળ ઉપર વાચકપ્રધુઓ જાણી શકશે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

આત્મોત્સર્ગ.

“ અહો હો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા !
 અરે ! તેમાં ક્યાંથી હૃદય તમ શીખ્યાં અજડતા ?
 તુમારે માટે કેા હૃદય ભગવું જે કરી રહે,
 અરે ! તેને ચીરો ! તમ હૃદય તો ચીરીશ હવે ! ”
 કલાપી.

‘ સોખતે અસર અને તોખમે તાસીર ’ એ સૂત્રાનુસાર દુર્લભરાય હરિદાસજી જેવા બગભગતના સહવાસથી પાપપરાયણ થયો હતો; કેટલીક વખતે દુર્લભરાયના અંતરમાં એવો વિચાર ઉપજતો હતો કે, હવે હરિદાસજીના કોઈ પણ પાપકાર્યમાં સહાયતા કરવી નહિ; પરંતુ દ્રવ્યનો લોભ તેના આ વિચારને અલ્પકાળમાં શાન્ત કરી દેતો હતો. આત્મા અને ચંચળ મનના યુદ્ધમાં મનનો જ અત્યાર સૂધી વિજય થતો હતો; આમ છતાં આજે તેણે હરિદાસજીના મુખે જે બયંકર વાર્તા સાંભળી તેથી તેનું કાળજી કંપી ઉઠ્યું હતું; કિન્તુ તેણે તેમના સમક્ષ પોતાના અંતરના ભાવને પ્રદર્શિત કર્યો નહોતો. આજની હકીકત સાંભળવામાં આવતાં તેનું અંતર ખિન્ન થઈ ગયું હતું એમાં બિલકુલ સંદેહ નહોતો. અંતે તેણે આજે વિનયચંદ્રને ત્યાં જઈ કોઈ પણ પ્રકારે હરિદાસજીના સહવાસમાંથી મુક્ત થઈ જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

સંધ્યાકાળ થયો હતો. સૂર્યદેવ પશ્ચિમાકાશમાં ઉતરી પડ્યા હતા. સંધ્યાસુંદરી રંગબેરંગી વસ્ત્રોથી વિભૂષિતા થઈ તેમનું સ્વાગત કરતી હતી. પશુ પંખીઓ મધુર અને કર્ણપ્રિય કહરવ કરતાં યથાસ્થાને જતાં જેવામાં આવતાં હતાં. રસ્તા ઉપર મનુષ્યોનો અવરજવર ઓછો થઈ ગયો હતો. આવા સમયે વિનયચંદ્રને ત્યાં પાર્વતીના ખોળામાં મસ્તક ઝાઝવી નિર્મળા હૃદયવિદારક આકંદ કરી રહી હતી. દેવી સ્વશપણી માતાનું તે એક ક્ષણ માટે પણ વિસ્મરણ કરી શકતી નહોતી.

પાર્વતીએ નિર્મળાનું સાંત્વન કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું:—“ બહેન ! તું આવી રીતે રડી રડીને મરી જઈશ તો પણ માતાજી પાછાં મળવાનું છે કે? આમ કરવાથી તો ઉલટો ત્હારો જીવ જોખમમાં આવી પડશે.”

“ પાર્વતીમાશી, હવે મહેને મહારા જીવની શી ચિંતા છે ? હવે તો જો આ અભાગિનીનું મૃત્યુ થાય તો સારું. અરેરે ! મહારા અંતરમાં જે વ્યથા થાય છે તેનું વર્ણન હું કરી શકું તેમ નથી. આ જ સૂધીમાં હું કદાપિ એક દિવસના માટે પણ મહારી માતાથી દૂર થઈ નહોતી. હું આજે મહારી એ મમતામયી માતાનું મ્હોં કેવી રીતે ભૂલી જઉં ? પાર્વતીમાશી, મહેને આશીર્વાદ આપો કે, સત્વર હું મહારી માતા પાસે જઈ શકું. મહારી માતા જગજગનની અંબિકાદેવીના જેવી જ હતી તથા મહારા પિતા મહાદેવસ્વરૂપ હતા; પરંતુ આ અભાગિની પુત્રીના લીધેજ તેમની આવી દુર્દશા થઈ છે. મહારી ચિંતાના પરિણામે તેઓ પોતાનો એક પણ દિવસ સુખમાં પસાર કરી શક્યાં નહોતાં ! ”

“ બહેન ! આપણા કમનસીબ કિસ્મતમાં નિર્માણ થયેલું કષ્ટ ભોગવ્યા સિવાય કાંઈ આપણો છુટકારો થાય છે ? હવે તો ત્હારા પિતાજી અત્રે આવી પહોંચે એવો કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ. ” પાર્વતીએ કહ્યું.

નિર્મળાએ ઉઠી બેઠી થઈને કહ્યું:—“ પાર્વતીમાશી, આ જીવનમાં હવે હું મ્હારા પિતાશ્રીનું દર્શન કરી શકીશ કે ? કયા ઉપાયનો પ્રયોગ કરવાથી હું મ્હારા પિતાને પ્રાપ્ત કરી શકીશ—તેમના દર્શનથી મ્હારા હૃદયભારને હલકો કરી શકીશ ? માશી, જે ઉપાય હોય તે મ્હને સત્વર કહો. ”

“ સીતારામ શર્માએ કહ્યું છે કે, હાઈકોર્ટમાં તે દરખાસ્ત દાખલ કરી આવ્યો છે એ દરખાસ્તનો વિચાર થતાં ત્હારા પિતાશ્રી મુક્ત થઈ જશે. ” પાર્વતીએ આશ્વાસન આપ્યું.

“ જોત જોતાંમાં ત્રણ માસ તો વીતિ ગયા છે. પુનઃ એ સંબંધીના તપાસ કરવા માટે તમે સીતારામ શર્માને મુંબાઈ કેમ મોકલતાં નથી ? જો તમે કહેતાં હો તો તેમની સાથે હું પણ—”

નિર્મળાનું વાક્ય પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ બ્હારથી કોઈનો અવાજ આવ્યો કે, “ ઘરમાં કોણ છે ? એક વખત અહીં આવી મ્હારી વાર્તા સાંભળી જાઓ. ”

પાર્વતીએ દાર પાસે જઈને જોયું કે, દારની પાસે જ એક લગભગ ચાળીસેક વર્ષની ઉંમરનો બળવાન પુરુષ ઉભો રહ્યો હતો. તેનું શરીર સ્થામવર્ણનું હતું. આગંતુક તરફ પ્રખર દાષ્ટપાત કરીને પાર્વતીએ કઠોર સ્વરે પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? તમારે શું જોઈએ છીએ ? ”

દુર્લભરાયે પૂછ્યું:—“ તમારું નામ જ પાર્વતી છે કે ? ”

“ હા કેમ શું છે ? જે વાર્તા કહેવાની હોય તે સત્વર કહા નાખો. ” પાર્વતીએ પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું.

“ હું તમને જે વાર્તા કહેવા આવ્યો છું તે વાર્તા એ જ છે કે, કચેરીની આજ્ઞા કાંઈ રદ થાય તેમ નથી, એ તમે સારી રીતે જાણો છો. કારભારી મહાશયના માથુસો આ મકાનને સ્વાધીન કરવાને તે દિવસે સરકારી પરવાનો લઈ—”

દુર્લભરાયનું વાક્ય પૂર્ણ થતાં પૂર્વે જ રણચણ્ડીનું ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને પાર્વતીએ કહ્યું:—“ રહેવા ઘો રહેવા ઘો તમારા સરકારને તેમ જ પરવાનાને! તમે પણ એ લુચ્ચા કારભારીના જ માથુસ હો એમ

મહેને લાગે છે. સહજ ધરમાં તો આવી જુઓ એટલે તમને માલૂમ પડશે કે, પારકાનું મકાન કેવી રીતે સ્વાધીન કરી શકાય છે.?? આ તમારા બાપનું જ મકાન હશે, કેમ ? ”

“ તમે પ્રયોજન સિવાય આટલો બધો ક્રોધ શા માટે કરો છો ? પ્રથમ મહારી વાર્તા તો સાંભળો.” દુર્લભરાયે નમ્રતાથી કહ્યું.

પાર્વતી ધરમાં દૃષ્ટિ કરી બોલી ઉઠી:—“ ઓ નિર્મળા ! દીવાસળીની પેટી લઈ આવ જોઈએ, જોઈને ! હું આ બદમાશનું મ્હોં બાળી નાખીશ ત્યારે જ મહારો જીવ શાન્ત થશે.”

નિર્મળાએ પાર્વતી પાસે આવીને વ્યાકુળતાથી પૂછ્યું:—“ શું થયું છે ? પાર્વતીમાશી, તમે કોની સાથે તકરાર કરો છો ? આ કોણ છે ? ”

દુર્લભરાયે કોમળપ્રાણા નિર્મળાનું દર્શન કર્યું. તે થોડા સમય સૂંધી આ વિપન્ના માતૃશોકવિવહલા પિતૃવિયોગવિધુરા બાળિકાના સરળ સુંદર શુષ્ક વિવર્ણુ મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. તેણે તેનાં શિશિરમથિતા જલનલિનીનાં જેવાં પવિત્ર અને વિશાળ લોચન પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કર્યો. તેણે તેનો વીણાના તાન જેવો સુમધુર હૃદયસ્પર્શી કંઠસ્વર સાંભળ્યો. દુર્લભરાયે એક વખત નેત્રો મીંચી ફરીથી નિર્મળાના નિર્દોષ મુખમંડળનું દર્શન કર્યું. એ જાણે કે સરળતા અને પવિત્રતાની સાક્ષાત પ્રતિમા જ હતી. ચંદ્રના શુભ્ર પ્રકાશ, વસન્તના મૃદુ મારુત, વિહંગના લલિત કુજન, બાળકના મધુર હાસ્ય આદિ સર્વનો જાણે કે આ મૂર્તિમાં સમાવેશ થયેલો હતો. જેવી રીતે માર્ગ ભૂલો પડેલો પથિક ધનધોર અધકારમાં, જવાના માર્ગનો નિર્ણય કરવાની આશામાં નિરાશ થઈ, એકાએક પોતાની સ્થાને પ્રકાશમય, હાસ્યમય, કોલાહલમય લોકાલય જોતાં વિસ્મયથી અને ઉલ્લાસથી ચમકી ઉઠે, જેવી રીતે અંધ મનુષ્ય ઘણા કાળ પછી દર્શનશક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચમકિત પ્રાણથી અને સ્તબ્ધ હૃદયથી સૌન્દર્યમયી વસુધા તરફ જોઈ રહે તેવી જ રીતે એક વખત દુર્લભરાયે નિર્મળાના તરફ જોયું. તેના અંગ પ્રત્યંગની પ્રત્યેક નસમાં પ્રબળવેગથી શોણિતપ્રવાહ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો. તે પોતાના લલાટપર હસ્તપ્રહાર કરી પૃથિવીપર બેસી ગયો.

દુર્લભરાયને આવી રીતે પૃથિવીપર બેસી ગયેલો જોઈને પાર્વતી આશ્ચર્યચકિતા બની ગઈ. તેણે કહ્યું:—“ આ માણસ આવા ઢોંગ શા માટે કરતો હશે ? ”

દુર્લભરાય થોડા સમય પછી ઉઠી ઉભો થયો. નિર્મળાના મ્હોં

તરફ સજળ નયને જોઈ રહીને તેણે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ દેવિ ! થોડા કાળ પૂર્વે જ આ દાસને કેમ દર્શન દીધું નહિ ? આપની આ જીવન-મોહિની વીણાપાણી મૂર્તિથી ચાર વર્ષ પૂર્વે એક વખત આ સેવકના સમક્ષ કેમ ઉપસ્થિત થયાં નહિ ? ”

નિર્મળાએ પણ આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું:—“ આપ કોણ છો ? મ્હને શું કહો છો ? ”

દુર્લભરાયે પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:—“ પરમ પૂજનીયા દેવિ ! હું આપનો દાસાનુદાસ છું. હું મહા પાપજ્ઞ અને પાપિષ્ઠ છું ”

“ આપ શા માટે અત્રે આવ્યા છો ? ”

“ દેવિ ! મ્હેં આપના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે, અને આજે પણ હું આપને વિશેષ દુઃખ દેવાના વિચારથી જ અત્રે આવ્યો હતો. અરેરે ! આપને દુઃખી કરી હું મહાપાપી-અધમાધમ બન્યો છું. ”

“ હું આપનાં વચનોનું તારતમ્ય સમજી શકતી નથી. ”

“ નિર્મળા ! શું તું સમજી શકતી નથી કે, આ માયાવી, મારીય રાક્ષસ છે! બાપુ ! તું કૃપા કરીને અહીંથી ચાલ્યો જ-અહીં ત્હારા રંગ ઢંગ બિલકુલ ચાલવાના નથી. તું ત્હારા કારભારીને જમને કહે કે, આ સ્થળે વિનયચંદ્ર નહિ; પરંતુ રણુચણ્ડી પાર્વતી છે. તમે એક વખત મકાનને કબજે કરવા આવો તો ખરા ! ” પાર્વતીએ વચ્ચે કહ્યું.

“ પાર્વતીમાશી, તમે આમ અકળાર્ધ શા માટે જાઓ છો ? પ્રથમ એ શું કહે છે તે સાંભળો તો ખરાં. ” આમ કહીને નિર્મળાએ દુર્લભરાયને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું:—“ આપ મ્હને ઓળખો છો કે શું ? ”

“ દેવિ ! કૃપા કરીને આ સેવકની વાર્તા લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળો. બાહ્યાવસ્થામાં હું એક વખતે બિમાર થઈ ગયો હતો. મ્હારા જીવનની બિલકુલ આશા નહોતી. એ સમયે મ્હારી જનની જીવિતા હતી. તેણે મ્હારા જીવનનું રક્ષણ થાય એ માટે ‘ સતી માતા ’ની પૂજા માની. એક દિવસે રાત્રે રોગની અસાધારણ યાતનાથી અસ્થિર બની જઈ અગ્નિ અવસ્થામાં હું શય્યામાં સૂઈ રહ્યો હતો. એવી અવસ્થામાં સતી માતાએ સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતરી આવી, મ્હારી રોગશય્યા પાસે ઉભાં રહી, પોતાના પદ્મહસ્તથી તેમણે મ્હારા મસ્તિષ્કને સ્પર્શ કર્યો. ત્યાર પછી વિના વિલંબે મ્હારું સંધનું દુઃખ દૂર થઈ ગયું. મ્હને સંપૂર્ણ આરામ થઈ ગયો. મ્હને એમ લાગે છે કે આપ મ્હારાં એ જ ‘ સતીમાતા ’ છો ! બાહ્યાવસ્થામાં આપનું દર્શન કર્યું હતું તે પાછું આજે

કરું છું. એ દિવસની માફક આજે પુનઃ આપના દર્શનથી મહારા હૃદય-
નો સકળ વ્યાધિ દૂર થઈ ગયો છે. આપના દર્શનથી આજે મહારો
પ્રાણુ પવિત્ર થયો છે. આજે મહેં આપની અપાર કૃપાથી નવજીવન
મેળવ્યું છે. માતાજી ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે—મહેં આપના
સર્વસ્વનો વિનાશ કર્યો છે—કિન્તુ હવે આપ ભય રાખશો નહિ. આ
પૃથિવીમાં પરમાત્માનું અસ્તિત્વ અવશ્ય છે ! પામર હરિદાસજી કહે
છે કે, ‘પરમાત્મા નથી ! પરલોક નથી !’ ખરેખર, પાપની પ્રત્યક્ષતાના
પરિણામે જ તે પ્રભુને માનતો નથી; કિન્તુ એક વખત જો એ અહીં
આવે તો એ સઘળું હું તેને ક્ષણ માત્રમાં જ મનાવું. અહીં આ-
વીને તે કહે જોઈએ કે, મહારાં આ ભુવનમોહની સતી માતાને કોણે
ઉત્પન્ન કર્યો છે ? આ વૈકુંઠનાં રમા સુરલોકમાંથી આ પાપતાપપૂર્ણ
પૃથિવીમાં કેમ અવતીર્ણ થયાં છે ? માતાજી ! આપ હવે સહજ પણ
ભય રાખશો નહિ. આપનો આ અધમાધમ તનય આજથી જ પોતાનું
જીવન આપની સેવામાં સમર્પણ કરશે. ”

“ આજ સૂધીમાં તમે શું શું કર્યું છે તે કહો, અને હવે પછી
શું કરશો તે પણ કહો ? ” પાર્વતીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

હર્લભરાયે કહ્યું:—“ તમે મહારાં વચનોપર વિશ્વાસ મૂકશો કે ?
પ્રથમ તમે મહારી સાથે કાળિકાદેવીના મંદિરમાં ચાલો. ત્યાં હું દેવીના
ચરણોને સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા કરી, સકળ સત્ય હકીકત તમને કહી સંભ-
ળાવીશ. વળી હું જે કાંઈ કહું તે અન્ય કોઈને નહિ કહેવાની તમારે
પણ પ્રતિજ્ઞા કરવી પડશે. સત્વર મહારી સાથે ચાલો. મહેં પરમ પૂજ-
નીયા દેવીના કાર્યમાં આત્મસમર્પણ કર્યું છે. હું વિના કારણ સમય નહિ
ગૂમાવતાં દેવીના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશ. ચાલો, વિલંબ ન કરો. ”

પાર્વતીએ સંશયાધીન થઈને કહ્યું:—“ ત્યારે તમારે જે હકીકત
કહેવાની છે તે તમે અત્રે કેમ કહેતા નથી ? ”

“ મહારાં વચનો ઉપર અહીં તમે વિશ્વાસ કેવી રીતે મૂકી શકશો ?
અહીં હું દેવીના ચરણોને સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે કરું ? તેમજ
તમારી પાસે પણ કેવી રીતે પ્રતિજ્ઞા કરાવું ? કાળિકાદેવીનું મંદિર અહીં
પાસે જ છે; છતાં તમે આટલો બધો સકાચ શા માટે રાખો છો ? ”
હર્લભરાયે પાર્વતીના બાવને કળી જઈને કહ્યું.

“ બાઈ ! તમે પ્રપંચપરાયણ મહાપાપી હરિદાસજીના માણસ
છો. જે કદાચ કાળિકાદેવીના નિર્જન મંદિરમાં લઈ જઈ તમે અમારું

બન્નેનું ખૂન કરે તો અમે શું કરીએ? પછી મ્હારી નિર્મળાની કેવી દુર્દશા થઈ જાય? ” પાર્વતાએ સંકાયનું સત્ય કારણ દર્શાવ્યું.

“ તમે વિના કારણ ભય રાખો છો. જો કે હું એ પાપિષ્ઠ અધમાધમ કારભારીનો અનુચર હતો એ વાર્તા સત્ય છે; કિન્તુ હવે હું તેનો કદો શત્રુ છું! પરમપૂજનીયા દેવી તો સધળું જાણે છે. માતાજી! એક વખત આ વૃદ્ધા સ્ત્રીને અભય આપી. તેમને મ્હારી સાથે કાળિકા-દેવીના મંદિરમાં મોકલેા. તેઓ અલ્પકાળમાં જ પાછાં આપની પાસે આવી પહોંચશે. ” દુર્લભરાયે કહ્યું.

આ વચનો સાંભળી પાર્વતીએ કહ્યું:- “ તમારાં વચનો સાંભળતાં મ્હારા અંતરમાં તમારા માટે વિશ્વાસ ઉપજ્યો છે; પરંતુ સુગ મનુષ્ય જે કાર્ય કરે છે તે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને જ કરે છે; એ સૂત્રાનુસાર હું મ્હારી પાડોસમાં રહેતા રામચંદ્ર શાસ્ત્રીને આપણી સાથે લઈ લઉં છું. તેઓ મંદિરની બહાર ઉભા રહેશે, અને આપણી સાથે પાછા અત્રે આવશે. તમે થોડો સમય ડિભા રહો. હું અલ્પકાળમાં જ તેમને બોલાવી લાવું છું. ”

“ તેથી મ્હને કાંઈ નુકસાન નથી. તમે ભલે તેમને આપણી સાથે લઈ લ્યો. ” દુર્લભરાયે સમતિ દર્શાવી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

—:૦:—

પ્રપંચનો સ્ફોટ.

વિનયચંદ્રના મકાનથી થોડે દૂર કાળિકાદેવીનું મંદિર આવેલું હતું. પ્રત્યેક વર્ષે આશ્વિન માસની કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીના દિવસે ગ્રામવાસીઓ ધણા સમારોહથી દેવીની પૂજા કરવાને એ સ્થળે એકત્ર થતાં હતાં; પરંતુ અન્ય સમયે એ મંદિરમાં કોઈ રહેતું નહિ. એ એકાંત મંદિરની ચોતરફ નિખિડ જંગલ આવેલું હતું. મંદિરમાં એક દીપકે પોતાની ક્ષીણ બ્યોતિનો સામાન્ય વિસ્તાર કર્યો હતો. બીમવદના, લોલ રસના, નૃમુણ્ડધારિણી, અસુરોનો નાશ કરવામાં ઉન્માદિની કાળિકાદેવીની મૂર્તિ પાસે દુર્લભરાય અને પાર્વતી પોતાના હાથ જોડી ઉભાં રહ્યાં હતાં. બહાર મંદિરના દ્વાર પાસે રામચંદ્ર શાસ્ત્રી બેઠે હાથથી આંખો દબાવીને ઉભો રહ્યો હતો.

“ માતાજીના ચરણોને સ્પર્શ કરી તમારી વાર્તા અન્યને નહિ કહેવાની મહેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હવે કહો જોઈએ કે, વિનયચંદ્રને કેટલા દિવસમાં મુક્ત કરી તમે અત્રે લઈ આવશો ? ” પાર્વતીએ પૂછ્યું.

“ હમણાં મહેને આવો પ્રશ્ન પૂછવો વૃથા છે. મહેં પણ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે દેવી નિર્મળા માટે હું મ્હારું સમસ્ત જીવન ઉત્સર્ગ કરીશ.”

“ તમે વિનયચંદ્રને નિરપરાધી ઠરાવી કેટલા દિવસમાં મુક્ત કરી શકશો તે પ્રથમ કહો; બીજી વાત પછી થશે.” પાર્વતીએ ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પુનઃ કર્યો.

“ હું તેમના માટે મ્હારાથી બની શકશે એટલા પ્રયત્ન સત્વર કરીશ. હું તમને બીજા એક સમાચાર કહું છું, તે કોઈ પણ અન્ય-વ્યક્તિને નહિ કહેવાની તમે પ્રતિજ્ઞા કરો ” દુર્લભરાયે કહ્યું.

“ એક વખત તો હું પ્રતિજ્ઞા કરી ચુકી છું. તમારે જે હકીકત કહેવાની હોય તે નિર્ભયતાથી કહો ! ” પાર્વતીએ કહ્યું.

“ પ્રિયકાન્તભાઈ અઘાપિ જીવતા છે ” દુર્લભરાયે સત્વ હકીકતનાં સ્ફોટ કરવા માંડ્યો.

“ આ તમે શું કહો છો ? બ્યારે પ્રિયકાન્તભાઈ જીવતા છે ત્યારે પછી અનંગમોહિની વિધવા કેવી રીતે થયાં ? તેઓ તો આજ કાલ કરતાં લગભગ ચાર વર્ષથી વિધવા થયાં છે. ” પાર્વતીએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“ પાપિષ્ઠ હરિદાસજીએ સર્વત્ર અસત્ય વર્તમાન ફેલાવ્યા હતા. એ સઘળી હકીકત પછીથી હું તમને કહીશ. એ વાર્તા ધણી વિસ્તૃત છે; પરંતુ હમણાં—”

પાર્વતી રોષાવેશમાં જ વચ્ચે બોલી ઉઠી:—“ દુર્લભરાય ! તમારી વાત સાંભળી હું અવાક બની ગઈ છું ! એ હુઆએ આટલો બધો પ્રપંચ કર્યો છે ? શું તમે એ પાપણું આ કાળિકાદેવી સમક્ષ બળિદાન ન આપી શકો કે ?”

“ કાળિકાદેવી પોતે જ એ નરાધમને તેનાં પાપોની ભયંકર શિક્ષા આપશે. વળી હજી બ્યારે તમે મ્હારી સઘળી વાર્તા સાંભળશે ત્યારે તમારા અંતરમાં ઉપજેલું આશ્ચર્ય સહસ્રધા વૃદ્ધિગત થઈ જશે. ક્રમે ક્રમે તમે સઘળી વાર્તા જાણી શકશો. હમણાં તો તમારે જેમ બને તેમ જલદીથી એક કાર્ય કરવાનું છે. તમે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એક

વખત અનંગમોહિનીની દાસી ચપળાને મળે. ચપળાની સાથે તો તમારો ઘણો સહભાવ છે, કેમ ખરું ને ?” દુર્લભરાયે કહ્યું.

“ હા, હું તેની દૂરની સગી કાકી થઉં છું. મ્હારો તેની સાથે હમ્મેશાં મેળાપ થાય છે. મ્હારે તેને મળીને શું કરવાનું છે એ કૃપા કરીને તમે મ્હને જણાવો ?” પાર્વતીએ પૂછ્યું.

“ એક ઔષધ છે. તેનું જો ચાર પાંચ દિવસ સૂધી સેવન કરવામાં આવે છે તો મનુષ્ય પાગલ બની જાય છે. તદુપરાંત એ ઔષધને બીજા સાત આઠ દિવસ સૂધી ખાવામાં આવે છે તો ખાનાર મનુષ્યનું અકાળે મૃત્યુ થાય છે. આજકાલ કરતાં થોડા દિવસથી એ ઔષધ, હરિદાસજી ગોવાળજી, માર્કેટ દૂધમાં ભેળવી અનંગમોહિનીને ખવડાવે છે. તમે સત્વર એક વખત ચપળાને મળી તેને આ મંદિરમાં તેડી લાવી, દેવીના સમક્ષ તેની પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા કરાવો કે, તો આ વાર્તા અન્ય કોઈને કહે નહિ. પછીથી તેને કહી દેજો કે, ગોવાળજી પાસેથી આવેલું વિષમિશ્રિત દૂધ હવેથી અનંગમોહિનીને ખવડાવવામાં આવે નહિ. ” દુર્લભરાયે સૂચના કરી.

“ અરેરે ! દેવી ભયંકર અને હૃદયવિદારક વાર્તા ! કેટલા દિવસથી અનંગમોહિનીને આ ઔષધ ખવડાવવામાં આવે છે ? જો ત્રણ ચાર દિવસથી ખવડાવવામાં આવતું હશે તો તેઓ કદાચ ઉન્માદિની બની ગયાં હશે. કારભારીની કુટિલતા આટલી સીમા સૂધી પહોંચેલી હશે એવી મ્હારા અંતરમાં કદાપિ કલ્પના સુદ્ધાં ઉપજી નહોતી. હે માતા કાળીકા ! હું મ્હારું હૃદય ચીરી લોહી રેડીશ. તમે એ અધમાધમ હરિદાસનું તમારા ખડગથી મસ્તક કાપી, તમારા મંદિરની સીડી પાસે લટકતું રાખો. જ્યાં સૂધી તમે એમ નહિ કરો ત્યાં સૂધી તે ભોળા જનોને ભભાવી તેમની પાયમાલી કર્યાં સિવાય રહેશે નહિ.” પાર્વતીએ અત્યંત ક્રોધવશ થઈને કહ્યું.

“ જો અધાપિપર્યંત પ્રિયકાન્તનાં સહધર્મિણી ઉન્માદિની ન બની ગયાં હોય તો ચપળા તેમને આ સઘળી હકીકત ન કહેતાં માત્ર ઓટલુંજ કહે કે,—કાળિકા દેવીએ તેને સ્વપ્ન આપ્યું છે કે, પ્રિયકાન્તભાઈ જીવતા છે. તેઓ સત્વર પાછા આવશે. તમે તો સઘળી હકીકત સમજી શક્યાં ને ? હવે જ્યાં સૂધી વિનયચંદ્ર ગામમાં પાછા ન આવે, અને પ્રિયકાન્તભાઈને સાથે લઈને હું અત્રે પાછો ન આવું ત્યાં સૂધી તમે નિરાશ્રય અવસ્થામાં અહીં નિવાસ કરો એ યોગ્ય છે કે ?

નિર્મળા તથા તમને અત્રે રાખવાનું સાહસ કરવું હું કોઈ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ સમજતો નથી. હરિદાસજી ક્યો ક્ષણે શું કરશે એ કોણ જાણે છે ?” દુર્લભરાયે આશંકા દર્શાવી.

“ પ્રિયકાન્તભાઈ કેટલા દિવસમાં અહીં પાછા આવશે ? હમણાં તેઓ ક્યાં છે ? તમે ક્યારે તેમને અત્રે તેડી લાવશો ? વિનયચંદ્રની મુક્તિ ક્યારે થશે ? ” પાર્વતીએ ઉપરા ઉપરી પત્રો પૂછ્યા.

“ મહેને લાગે છે કે, ચાર પાંચ માસમાં જ હું આ સઘળું કાર્ય કરી શકીશ. એટલા સમય સૂધી નિર્મળા સાથે તમે નિશ્ચિંત જીવે તમે તમારા દિવસો પસાર કરી શકો એવા કોઈ આત્મીયનું સ્થાન નથી કે ? ” દુર્લભરાયે ઉત્તર આપીને પૂછ્યું.

થોડા સમય સૂધી કાંઈ વિચાર કરીને પાર્વતીએ કહ્યું:—“ આણ-દમાં નિર્મળાની એક દૂરની સગી કાકી રહે છે. એ વાર્તા હું નિર્મળાને પૂછ્યા પછી તમને કહીશ; પરંતુ અમારી પાસે તો—”

પાર્વતીનું વાક્ય પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ તેનો ભાવાર્થ સમજી જ મહેને દુર્લભરાયે કહ્યું:—“ તમારી પાસે પૈસા નથી એમ જ તમે કહો છો ને ? પૈસા માટે તમારે સહજ પણ ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. મહેં દેવી નિર્મળાના સર્વસ્વનો તથા પ્રિયકાન્તભાઈના સર્વસ્વનો વિનાશ કરી પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે ! દ્રવ્યપ્રાપ્તિના માટે મહેં ઘણાં ભયંકર પાપકર્મો કર્યા છે ! તમારે જેટલું દ્રવ્ય જોઈતું હશે તેટલું આપવાને હું તૈયાર છું. નિર્મળાદેવીનું કાર્ય કરવામાં જેટલા રૂપિયાની જરૂર પડશે તેટલા રૂપિયા હું ખરચવાને તૈયાર છું. લ્યો, હવે હું જમને કાર્યસિદ્ધિના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થઈ છું. તમે એક વખત સત્વર અપ-જાને મળજો; કિન્તુ સાવધાન ! કોઈ આ સઘળી હકીકત પ્રાણાન્તે પણ જાણી શકે નહિ. ”

આવા પ્રકારની સૂચના કરીને દુર્લભરાય આલ્યો ગયો. પાર્વતી પણ રામચંદ્રને સાથે લઈ વર તરફ જવા લાગી.

ખીજ દિવસે સહવારે દુર્લભરાય હરિદાસજી પાસે ગયો. હરિદા-સજીએ કહ્યું:—“ આવો આવો ભાઈ ! આપણું કાર્ય સફળ કરી આવ્યા કે ? ”

દુર્લભરાયે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ આ સેવક કદાપિ પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળ થયો છે કે ? આપ એ માટે નિશ્ચિંત રહો. તેઓ એક બે દિવસમાં જ આ ગામનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર પલાયન કરી જશે. ”

“ એમ કે ? આ કાર્ય આટલી બધી સહેલાઈથી સંપન્ન થઈ જશે એવી મ્હારી ધારણા નહોતી; કિન્તુ આજે તમારું મુખમંડળ મલિન તથા ગંભીર કેમ દેખાય છે ? તમારો કંઠસ્વર પણ ભારે થઈ ગયો હોય એવો મ્હને ભાસ થાય છે. તમને કાંઈ દર્દ તો નથી થયું ને ? ”

“ ના-કાંઈ થયું નથી ! તો પણે ગઈ રાત્રે એક વાર્તાનો મ્હારા અંતરમાં વારંવાર વિચાર ઉપજ્યો છે. તેના પરિણામે રાત્રે નિદ્રા નહિ આવેલી હોવાથી આપને મ્હારું મ્હોં મ્હાન જણાય છે. ” દુર્લભરાયે સર્વથા અસત્ય શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ એવી તે શી વાર્તા છે તે જણાવો એટલે તે સંબંધી ઉચિત માર્ગ સ્વીકારીશું. ” હરિદાસજીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ મ્હને એવો વિચાર ઉપજ્યો હતો કે, આ તરફ તો આપણા ભાવિ સુખનો માર્ગ સર્વાંશે નિષ્કંટક થઈ જવા આવ્યો છે; કિન્તુ કંટકને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા સિવાય આપણે નિશ્ચિંત થઈ શકીએ તેમ નથી જ. પ્રિયકાન્ત હમણાં ક્યાં છે એ વાર્તા આપના જાણવામાં આવી છે કે ? હવે એ સંબંધી ચોખ્ખી વ્યવસ્થા કરવામાં હાલુ માત્રનો પણ વિલંબ કરવો એ શ્રેયસ્કર નથી. ” દુર્લભરાયે કહ્યું.

“ તેનો પત્તો તો મળ્યો છે; પરંતુ કયા રથજે કાર્ય સંપન્ન કરી નાખવું એ ત્રણ ચાર દિવસમાં જાણી શકાશે. આપણે જે માણસને ગુરુદેવ પાસે મોકલ્યો હતો તે આજે પાછો આવ્યો છે. તેણે એમ જણાવ્યું છે કે, ત્રણ દિવસમાં જ અર્થાત્ આગામી શુક્રવારની સંધ્યા પછી ગુરુદેવ મ્હને એકાન્તમાં મળશે. મ્હને તેમની ગુરુદક્ષિણા તૈયાર રાખી છે. ” દુર્લભરાયનાં વચનોના ઉત્તરમાં હરિદાસજીએ કહ્યું.

“ કાર્ય પાર ઉતારવા માટે જે માણસોને મોકલવાના છે તેમને નક્કી કરી રાખ્યા છે ને ? ” દુર્લભરાયે ખીજે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ એ તો ઘણા દિવસથી નક્કી કરી રાખ્યું છે. તમે પણ એ માણસોને ક્યાં નથી જાણતા ? કાળીદાસ, કપટશંકર અને કરીમ-અલ્લી પઠાણ એ ત્રણ માણસોને હમણાં તો નક્કી કરી રાખ્યા છે. ”

“ તમારે મ્હારે પણ તેમની સાથે જવું પડશે કે ? ” દુર્લભરાયે પૂછ્યું.

“ તમારા ગયા સિવાય આવા ગંભીર કાર્યનો ભાર માત્ર મને કેવો ઉપર મૂકીને જ હું નિશ્ચિંત થઈ શકું તેમ નથી. ” ઉત્તર મળ્યો.

“ ઠીક છે, ત્યારે હું પણ તેમની સાથે આપની આજ્ઞાનુસાર જઈશ. ” દુર્લભરાયે સંમતિ દર્શાવી.

ઉપર પ્રમાણે વાતાવ્યત કરી હરિદાસજી દુર્લભરાયને ખહારના દિવાનખાનામાં લઈ ગયા. ત્યાં કેશવકાન્ત એક તકીઆને અઢેડીને વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં બેઠો હતો. રાત્રિના જગરણથી અઘાપિ તેનાં નેત્રોમાં ઘેન જણાતું હતું. હરિદાસજીને આવેલા જોઈ કેશવકાન્ત તકીઆનો ત્યાગ કરી સહજ ખસીને બેઠો.

હરિદાસજીએ કેશવકાન્તનો દુર્લભરાયને પરિચય કરાવતાં કહ્યું:—
“ દુર્લભરાયભાઈ ! આ એક વિદ્વાન ગ્રંથકાર અને કવિ છે. ગઈ કાલે રાત્રે તેઓ અત્રે આવેલા છે. ”

દુર્લભરાયે કેશવકાન્તના સર્વાંગનું સૂક્ષ્મદષ્ટિથી અવલોકન કરતાં પૂછ્યું:—“ મહાશય ! શા ઉદ્દેશથી આપનું અત્રે આગમન થયું છે ? ”

“ મહેં એક પુસ્તક લખ્યું છે તેને પ્રસિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં કારભારી મહાશય પાસેથી સહાયતા મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષાથી જ હું અત્રે આવ્યો છું. મહાશયના સદ્ગુણોની કીર્ત્તિકથા સાંભળી આશાન્વિત હૃદયે હું અહીં આવ્યો છું. ” કેશવકાન્તે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“ વાહ, ધણો ઉત્તમ ઉદ્દેશ છે. કારભારી મહાશયના સદ્ગુણોની જોટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી થોડી છે. તેઓ નિષ્કામ મહાત્મા છે. તેમની પરાપકારપ્રીતિનું દર્શન કરવામાં આવતાં તેમના માટે અંતરમાં માન દિપ્ત થયા સિવાય રહેતું નથી. આવા મહાત્માની નામના આપના પુસ્તક સાથે જાડાયાથી આપના પુસ્તકનું મહત્વ સહસ્ત્રધા વૃદ્ધિગત થઈ જશે; પરંતુ એ પુસ્તક તમે છપાવો છો કે ? ” દુર્લભરાયે હરિદાસજીની તદ્દન અસત્ય પ્રશંસા કરીને પૂછ્યું.

“ જી હા. આજકાલ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ ધણી શોચનીય છે. ગુજરાતી સાહિત્યસેવકોને સાહિત્યસેવાથી આવશ્યક દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માત્ર ગુજરાતી સાહિત્યની જ આવી સ્થિતિ છે એમ આ સેવકનું કહેવું નથી. જે જે ભાષાઓ વર્તમાનકાળમાં ગ્રંથસંપત્તિથી વિશેષ સમૃદ્ધિશાળી થઈ છે તે તે ભાષાઓને પણ એક પ્રસંગે આવી જ વિકટ સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. સોળમા સદ્કામાં ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યની પણ આવી જ સ્થિતિ હતી. જગપ્રસિદ્ધ થયેલા શેક્ષ્પીઅરનો પ્રથમ કોઈ આવ સુધ્ધાં પૂછતું નહોતું; પરંતુ પ-

છીથી તેને સરકારનો, અમીર ઉમરાવોનો આશ્રય મળ્યો તેથી જ તેની કિમ્મત અંકાવા લાગી. તત્પશ્ચાત્ આંગ્લસાહિત્યની ક્રમશઃ ઉન્નતિ થવા લાગી. અપાર અથસંપત્તિ ધરાવતું ઇંગ્લેન્ડ અદ્યાપિ પર્યન્ત ટેનિસન અને કેપ્લિંગ જેવાને મ્હોટા મ્હોટા ઉમરાવોની પદવી આપીને જાતીય સાહિત્યનો જયજયકાર કરે છે. આશ્રયના અભાવે જ આપણા સાહિત્યની અધોગતિ જેવામાં આવે છે. વળી આધુનિક ગુર્જર અંથપ્રકાશકો જાણીતા અને પ્રખ્યાત થયેલા અંથકારોને જ ઉચિત પુરસ્કાર આપી તેમના અંથો છપાવે છે, અને મ્હારા જેવા પ્રકાશમાં નહિ આવેલા વિદ્વાન અંથકારોના અંથો અપ્રસિદ્ધ જ રહે છે. આમ હોવાથી કારભારી મહાશય મ્હને મ્હારા પુસ્તકની છપામણી જેટલું ઉત્તેજન આપશે જ એવી હું દૃઢ આશા રાખું છું.” કેશવકાન્તે અંતરની વ્યથા નિવેદન કરી પોતાની માગણી દર્શાવી.

દુર્લભરાયે અલ્પકાળ સૂઢી કાંઈ વિચાર કર્યા પછી પૂછ્યું:—“કેશવકાન્તભાઈ! આપ કાવ્ય પણ રચી શકો છો કે? હું ધારું છું કે પીંગળશાસ્ત્રનું આપને સારું જ્ઞાન હશે!”

“આધુનિક કવિઓને પીંગળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય તો જ કાવ્યરચના થઈ શકે એવો કાંઈ નિયમ નથી. હમણાં તો આપણા કાવ્યસાહિત્યની દિશા આંગ્લભાવ તરફ આકર્ષાઈ છે. મ્હારા પોતાના શબ્દોમાં કહું તો ‘ભાવ સારા જોઈએ, કાવ્યત્વ સારું જોઈએ, ભાવના ભૂતકાળને અનુસરતી નહિ પણ ભવિષ્યકાળને અનુસરીને હોવી જોઈએ’ આટલું લક્ષ્યમાં રાખી ગદ્ય લખાણની માફક કાવ્યરચના કરવામાં આવે તો પણ તે પ્રશંસાપાત્ર થયા સિવાય રહે નહિ. હું હમણાંનાં ઘણાંખરાં માસિકપત્રો જેવાં કે ‘પ્રજાજ્યોતિ’ ‘ચંદ્રપ્રભા’ આદિમાં કાવ્યો લખું છું. સામાન્ય વિષયો પણ મ્હારી કાવ્યશક્તિથી ઘણા રસિક થઈ જાય છે. મ્હારાં રચેલાં ‘હુંગળી માફાતન્ય’ ‘દૂતરાની ફરિયાદ’ વગેરે કાવ્યોએ જનસમાજનાં મન ઘણાં રંજન કર્યાં હતાં.” કેશવકાન્તે પોતાની ભયંકર વિદ્વતાનું દર્શન કરાવ્યું.

તત્પશ્ચાત્ થોડા સમય સૂઢી બેસીને અતે દુર્લભરાય હરિદાસજીની રજા લઈ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ગૃહત્યાગ.

ખીજે દિવસે સંધ્યાકાળ થતાં દુર્લભરાયે પુનઃ વિનયચંદ્રને ત્યાં જઈ પાર્વતીને પૂછ્યું:—“ શા સમાચાર છે તે સત્વર કહો? ચપળાની સાથે તમારી મુલાકાત થઈ હતી કે ? ”

પાર્વતીએ કહ્યું:—“ દુર્લભરાયભાઈ ! સર્વસ્વનો વિનાશ થઈ ગયો છે. પાપાત્મા હરિદાસજીના ઔષધની ભયંકર અસર માત્ર ત્રણ દિવસના જ સેવનથી અનંગમોહિનીના અંગમાં થઈ ચુકી છે.

પાર્વતીનું વાક્ય પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ દુર્લભરાયે અધીરતાથી પૂછ્યું:—“ પ્રિયકાન્તભાઈનાં સહધર્મિણી ઔષધ ખાધને ઉન્માદિની બની ગયાં છે કે શું ? ”

“ અद्याપિ ઉન્માદિની તો બની ગયાં નથી; પરંતુ એવી સ્થિતિ અલ્પકાળમાં થઈ જશે એવાં ચિ ન જણાય છે. આજે પ્રભાતકાળે ચપળાને મળી મહેં તમે કહ્યું હતું તેમ કયું છે. તેને કાળિકાદેવીના મંદિરમાં લઈ જઈ દેવી સમક્ષ પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ત્યાર પછી જ મહેં તેને ઔષધની વાર્તા કહી. ચપળા મ્હને પોતાની સાથે અનંગમોહિની પાસે લઈ ગઈ. પહેલાં અનંગમોહિની કોઈની પણ મુલાકાત કરતાં નહોતાં. મહેં ત્યાં જઈને જોયું કે, તેઓ પોતાના બન્ને હાથ જોડી સ્વમત કાંઈ બોધ્યા કરતાં હતાં. તેઓ મ્હને ઓળખી શક્યાં નહિ. ચપળાએ તેમને કહ્યું:—“ બહેન ! આમને ઓળખી શકો છો કે ? આ પાર્વતી માશી છે ! ” અનંગમોહિની મ્હારા તરફ જોઈ હસી પડ્યાં. પછીથી તેમણે કહ્યું:—“ હું એમને ન ઓળખું એમ તે હોય કે ? એ તો ચુનીલાલ ઝવેરીનાં બહેન છે. તેમણે મ્હને અનેક વખતે ઘરેણાં પહેરાવ્યાં છે ! પરંતુ ચપળા ! આજે એમને તું મ્હારી પાસે કેમ તેડી લાવી છે ? હવે હું ઘરેણાં પહેરી શકું તેમ છું કે ? હું તો વિધવા થઈ છું ! જે મ્હારાં વચનોપર વિશ્વાસ બેસતો ન હોય તો તું જરૂર કરભારીને પૂછી આવ. ” અનંગમોહિનીનાં આવાં વચનો સાંભળી મ્હારી છાતી ફાટી જવા લાગી. મ્હારાં નયનોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. મ્હારી આવી સ્થિતિનું દર્શન કરી અનંગમોહિની પુનઃ કહેવા લાગ્યાં:—“ બહેન ! તમે આમ રુદન શા માટે કરો છો ? હું

પુનઃ જ્યારે મહારા પતિદેવતા પાસે જઈશ ત્યારે તમારાં ધરેણાં ખરીદ કરીશ. હું તેમની પાસે જઈને પુનઃ રાજરાણી થઈશ. ” આ સમયે ચપળાએ મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“ જ્ઞેન ! કાળિકાદેવીએ સ્વપ્નમાં મ્હને દર્શન આપીને એવું કહ્યું છે કે, તમારા પતિદેવતા અઘાપિ જીવતા છે. તેઓ પુનઃ સત્વર તમારી પાસે આવશે. ” ચપળાનાં આ વચનો સાંભળી તેઓ હસી પડ્યાં. ત્યાર પછી તેમણે કહ્યું:—“ હતભાગિનિ ! દૂર જન. તું આવી વાત શા માટે બોલે છે ? મહારા પતિદેવતા તો આ માયાવી મૃત્યુલોકથી ધણે દૂર ગયેલા છે. એટલા અંતરેથી તેઓ અહીં કેવી રીતે આવી શકે ? ” પછીથી હું તેમની પાસે રહી શકી નહિ. હું ત્યાંથી ચાલી આવી. હું જ્યારે એ કર્મચણ્ડાલ કારભારીના લોહીથી માતા કાળિકાની પૂજા કરી શકીશ ત્યારે જ મહારા અંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલી ક્રોધની પ્રચંડ જ્વાળા શાન્ત થશે. મ્હને લાગે છે કે, જો હજી પણ મુયોગ્ય ચિકિત્સકદ્વારા અનંગમોહિનીની ચિકિત્સા કરાવવામાં આવશે તો તેમને આરામ થઈ જશે. શું એ મંત્રથી કંઈ વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ નથી ? ”

“ હમણાં એ સધળા હકીકતને આપણાથી પ્રકાશમાં મૂકી શકામે તેમ નથી. હમણાં તેમની ચિકિત્સા પણ કેવી રીતે કરાવી શકાય ? મહારી પાસે એક પ્રકારનું ઉત્કૃષ્ટ તેલ છે. તેના મર્દનથી મસ્તિષ્ક શીતળ થાય તેમ છે. હું તમને એ તેલની શીશી આપી જઈશ. તમે ચપળાને કહેજો કે, તે હૃદયમાં અનંગમોહિનીના મસ્તકપર એ તેલનું માલિસ કરે. તેનાથી થોડો ધણો ફાયદો થવાની સંભાવના છે. હવે તમારું અહીંથી અન્ય સ્થળે જવાનું ચોક્કસ થયું છે કે ? ” દુર્લભરાયે પૂછ્યું.

“ મ્હું નિર્મળાને એ વાર્તા કહી હતી. તેણે એમ કહ્યું છે કે, “ માશી, જ્યારે તમારી એવી જ ઈચ્છા છે ત્યારે મહારા પિતાશ્રી પાછા ન આવે ત્યાં સુધી આપણે આણેદક્ષેત્રમાં મહારી એ કાકીને ત્યાં જઈને જ રહીશું. ” પાર્વતીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ ત્યારે હવે અહીં વિશેષ સમય સુધી રોકાવાની બિલકુલ જરૂર નથી. હમણાં તમે જન્મે જન્માં આણેદ જાઓ. હું થોડે સુધી તમને પહોંચાડવા આવીશ, તમા એક વિશ્વાસુ માણસને તમારી સાથે મોકલીશ. તે તમને આણેદ પહોંચાડી પાછો આવશે. ” દુર્લભરાયે કહ્યું.

“ જ્યારે તમે એવી જ સલાહ આપો છો ત્યારે આજે રાત્રે અમે નૌકાદ્વારા અહીંથી વિદાય થઈશું. ” પાર્વતીએ દુર્લભરાયના વિચારને સંભતિ દર્શાવી.

દુર્લભરાયે જે ન્હાની થેલીઓ હાથમાં લઈને કહ્યું:—“ આમાંની એક થેલીમાં સો રૂપિયા છે, તથા બીજી એક થેલીમાં ૨૫ સોના મહોરો છે. તમે આ બન્ને થેલીઓ તમારા વ્યયનિર્વાહના માટે તમારી સાથે લઈ જાઓ. ”

પાર્વતીએ કહ્યું:—“ ઉભા રહો, મહને મહારી નિર્મળાને પૂછી જોવા દો. ઓ નિર્મળા ! એક વખત અહીં આવ જોઈએ બહેન ! ”

નિર્મળા બહાર આવી. પાર્વતીએ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ બહેન ! આપણે આણંદ જવાનું ચોક્કસ થઈ ગયું છે. ત્યારા પિતાશ્રી અત્રે પાછા આવશે એટલે આપણે પણ ત્યાંથી અહીં આવીશું. વળી દુર્લભરાયભાઈ આપણા ખરચ માટે સો રૂપિયા રોકડા અને પચીસ સોના મહોરો આપે છે. ”

નિર્મળાનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું. તેણે સજળનયને તેમજ ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ એમના પૈસા આપણે શા માટે લઈએ ? પિતાશ્રી તો કદાપિ કોઈના રૂપિયા લેતા નહોતા. ”

દુર્લભરાયે કહ્યું:—“ માતાજી ! હું તમારો સેવક છું. સેવકના રૂપિયા લેવામાં શો દોષ છે ? ”

પાર્વતીએ કહ્યું:—“ નિર્મળા ! આપણી પાસે એક પણ પૈસો નથી. આણંદ જવાનું અને લાં રહેવાનું ખરચ આપણે ક્યાંથી લાવીશું ? કાળિકા માતા પુનઃ જો શુભ દિવસનું દર્શન કરાવશે, અને વિનયચંદ્ર પુનઃ ઘેર આવી પહોંચશે તો આપણે દુર્લભરાયભાઈના રૂપિયા તેમને પાછા આપી દઈશું. ”

“ પાર્વતીમાશી, હજી મહારા હાથમાં આ સોનાની બંગડીઓ છે. તમે મહારી આ બન્ને બંગડીઓ શા માટે વેચી નાખતાં નથી ? ” નિર્મળાએ વ્યયનિર્વાહનો ઉપાય બતાવ્યો.

“ માતાજી, તમે આ શું કહો છો ? શું હજી પણ તમે મહને પારકો માણસ સમજો છો ? ” દુર્લભરાયે પોતાના આગ્રહને ત્યાગ ન જ કર્યો.

“ આટલા બધા રૂપિયાની અમને શી જરૂર છે. અમારા ખર-

ચના માટે અમને માત્ર પચીસ રૂપિયાની જ જરૂર છે. જે ઇશ્વરના અનુગ્રહથી મહારા પિતાજી પુનઃ અત્રે આવી શકશે તો અમે તમારું ઋણપરિશોધ કરીશું. ” નિર્મળાએ ઉત્તર આપતાં કહ્યું.

દુર્લભરાયે નિર્મળાને અનેક પ્રકારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; કિન્તુ તે પચીસ રૂપિયાથી વિશેષ રકમ લેવાને કબૂલ થઈ નહિ. અંતે દુર્લભરાયે નિર્મળાના વિચારને સંમત થઈને કહ્યું:—“ ભલે ત્યારે પચીસ રૂપિયા રાખો. રાત્રે હું પાછો નૌકા વગેરેની ગુપ્તવ્યવસ્થા કરી તમારી પાસે આવીશ. મહારો વિશ્વાસુ માણસ તમને ઠેઠ આણેદ સૂધી પહોંચાડીને અત્રે પાછો આવશે. તમે સર્વ પ્રકારે નિશ્ચિંત રહેજો. હું અલ્પકાળમાં જ સઘળું કાર્ય સંપન્ન કરી આણેદમાં તમને તેડવા આવીશ.”

એજ રાત્રે નિર્મળા અને પાર્વતી નૌકામાં બેઠાં. નિર્મળા પોતાની પરલોકગતા જનનીના પ્રીતિમય પવિત્રતામય મુખનું સ્મરણ કરી રુદન કરતી કરતી, તથા કૈલાસપતિના જેવા પ્રેમમય પિતાના પ્રેમમય સંભાષણની આશાથી અશ્રુજળને સાફ કરતી કરતી રામપુરનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

વિચારપરિવર્તન.

જે દિવસે નિર્મળા અને પાર્વતી રામપુર ગામનો ત્યાગ કરી હિન્દુઓના પરમ પવિત્ર પુણ્યક્ષેત્ર આણેદ તરફ ચાલ્યાં ગયાં તે દિવસથી બે મહિના પછી એક દિવસે સહવારે ચાર માણસો એક ભીષણ અરણ્યમાંથી વહી જતી સરિતાના કિનારા ઉપર બેઠા હતા.

એ ચાર માણસોમાંના એકે પૂછ્યું:—“ દુર્લભરાયભાઈ ! એ સ્થાન અહીંથી કેટલું દૂર છે ? ”

“ તમે કયા સ્થાનની વાત પૂછો છો ? ” દુર્લભરાયે પૂછ્યું.

“ જે સ્થાને તમે અમને લઈ જાઓ છો એ સ્થાનની વાત હું પૂછું છું. ”

“ હું તમને લઈ જઉં છું કે, તમે મ્હને લઈ જાઓ છો ? ”

“ એ તો તમે જેમ માનો તેમ; પરંતુ કહો તો ખરા કે એ સ્થાન અહીંથી કેટલું દૂર છે ? ” પૂર્વોક્ત માણસે પુનઃ એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ તમે ક્યાં જવાના છો ? ” દુર્લભરાયે સ્હામો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ તમે આમ કેમ બોલો છો ? શું તમે કાંઈ જાણતા જ નથી ? ”

“ હું જે કાંઈ જાણું છું તે તમને પછીથી કહીશ. હમણાં તો હું તમને જે પૂછું તેનો ઉત્તર આપો. તમે ક્યાં જવાના છો ? ”

“ આ બીજા અરણ્યમાં એક યોગી મહાત્મા રહે છે તેમની પાસે.”

“ ક્યા યોગી મહાત્મા ? તેઓ કોણ છે ? ”

“ વાહ, તમે તો અમારો બરાબર તમારો કરો છો. આટલે દૂર આવ્યા પછી તમારી બુદ્ધિ શુદ્ધિનો લોપ થઈ ગયો કે શું ? તમે આ શું કહો છો ? એ યોગી મહાત્માને તમે નથી ઓળખતા કે ? ”

દુર્લભરાયે કહ્યું:—“ તમારી માન્યતા સત્ય છે. આટલે દૂર આવ્યા પછી મહારી બુદ્ધિ શુદ્ધિનો સર્વાંશ લોપ થઈ ગયો છે. તમે જે કાંઈ જાણો છો તે મ્હને કહેવામાં શું નુકસાન છે ? તમે મહારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો. કહો જોઈએ કે એ યોગી કોણ છે ? એના નામનો ઉચ્ચાર કરવાનું સાહસ સુધ્ધાં તમે નથી કરી શકતા કે ? ”

“ આ તે શું કહેવાય ? દુર્લભરાય સર્વ બિના જાણે છે; છતાં આવા પ્રશ્નો કેમ પૂછે છે ? કપટશંકર ! તમે તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તર શા માટે નથી આપતા ? ” કાળીદાસે કહ્યું.

“ સર્વેને એ હકીકત કહેતાં બય ઉપજતો હોય તો હું દુર્લભરાય મહાશયના સકળ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાને તૈયાર છું. મહાશય ! તમારે જે પૂછવું હોય તે પૂછો. અમે સ્વર્ગીય જમીનદાર મહાશય સ્નેહનાથના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિયકાંત પાસે જઈએ છીએ.” કપટશંકરે કહ્યું.

દુર્લભરાયે પૂછ્યું:—“ શા ઉદ્દેશથી તમે પ્રિયકાંત પાસે જાઓ છો ? ”

“ તેનું ખૂન કરવાના ઉદ્દેશથી. ” કપટશંકરે નિર્ભયતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“ કરીમઅલ્લા કાકા ! તમે પણ પ્રિયકાંતનું ખૂન કરવાના ઉદ્દેશથી જ જાઓ છો કે શું ? કાળીદાસભાઈ ! તમારો ઉદ્દેશ તમે જાણાવશો કે ? ” દુર્લભરાયે સર્વેના અંતરની વાત જાણવાના હેતુથી પૂછ્યું.

કરીમઅલ્લીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ યહી કામકે લિયે મંય સમકી સાથ જતા હું.”

દુર્લભરાયે કહ્યું:—“ ભાઈઓ ! નિર્દોષ પ્રિયકાંતે તમારો શો અપરાધ કર્યો છે ? શા માટે તમે સર્વે તેનું ખૂન કરવાની ઇચ્છા રાખો છો ? કપટશંકર ! મહારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં તમે શું કહો છો ? ”

કપટશંકરે ઉત્તર આપતાં કહ્યું:—“તેણે અપરાધ કર્યો છે કે નથી કર્યો એ જાણવાની અમારે શી જરૂર છે? કારભારી મહાશયે અમને રૂપિયા આપ્યા છે તેમજ આ કાર્ય પાર ઉતાર્યા પછી તેઓ અમને વિશેષ રૂપિયા આપવાના છે. તેથી જ અમે પ્રિયકાન્તનું ખૂન કરવાને આ ભીષણ અરણ્યમાં આવેલા છીએ. તમે પણ એ જ કારણથી અમારી સાથે આવ્યા છો. હવે વિશેષ વાતચિત કરો સમયને વ્યર્થ ગૂમાવવાની આવશ્યકતા નથી. ચાલો, આપણે જેમ જાને તેમ ત્વરાથી આપણું કાર્ય પૂર્ણ કરી નાખીએ.”

હુલેભરાયે કહ્યું:—“ભાઈઓ! એક વખત તમારા અંતરમાં વિચાર કરી જુઓ કે, તમે કેવું ભયંકર કાર્ય કરવા જાઓ છો? નિરપરાધ પ્રિયકાન્તનું વિના કારણ તમે ખૂન કરશો? એવા દેવતુલ્ય યુવકનું ખૂન કરવા જેટલું તમારું હૃદય કઠોર અને પાપાણુ સ્વરૂપ છે? આવું અધર્માધમ કાર્ય કરી તમે પરમકૃપાળુ કિરતારના દરબારમાં તમારા મહાપાપનો શો જવાબ આપશો?”

“આ સમયે કિરતારના નામનું રમરણ કરવાની શી જરૂર છે? જો કિરતાર હોત તો અમારી આવી સ્થિતિ થાત કે? મહેં ઘણું જોયું છે તથા ઘણું સહન કર્યું છે. હું પણ એક સમયે જમીનદારનો પુત્ર હતો. મહારે ત્યાં ધન દૌલત, દાસ દાસી—સર્વ હતું. એ સમયે અસંખ્ય મનુષ્યો અમારી ખુશામદ કરતાં હતાં. જોતજોતાંમાં એ સઘળું સુખસ્વપ્ન અદ્રશ્ય થઈ ગયું. અમારી સ્થિતિ કાળક્રમે ઘણી શોચનીય થઈ ગઈ. એક દિવસે મહારા હાથમાં એક પણ પૈસો નહોતો. બાળબચ્ચાંની ક્ષુધાનું દુઃખ દૂર કરવા હું સર્વાંશે અશકત હતો. ઘણા લોકોની પાસે જઈ મહેં મહારી શોચનીય સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું હતું. જાને હાથ જોડીને ભિક્ષા માગી હતી; કિન્તુ કોઈએ મહેને એક પાઈ પણ આપી નહોતી; સર્વે મહારો તિરસ્કાર કરી મહેને દૂર હાંકી કાઢતા હતા. સર્વે મહેને શિયાળ કૂતરાના જેવો કંગાલ સમજતા હતા. એ પ્રસંગે પરમેશ્વર ક્યાં છુપાઈ ગયો હતો! અંતે મહેં એક અનાથિની સ્ત્રીને ત્યાં જઈ તેનું ખૂન કરી તેનું સર્વસ્વ લૂંટી આણ્યું હતું. પછીથી થોડા કાળને માટે હું નિશ્ચિંત થયો હતો. ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે ત્યારે હું ચોરી કરીને કિંવા લૂંટશટ ખૂન વગેરે કરીને આવશ્યક દ્રવ્ય મેળવું છું. આ પ્રસંગે કારભારી મહાશયે મહેને રૂપિયા આપ્યા છે તેથી જ હું પ્રિયકાન્તનું ખૂન કરવા જઈશું. પ્રિયકાન્તનું

ખૂન કરવાથી વિશેષ રકમ મળે તેમ હોવાથી જો તમે સાથે નહિ આવો તો હું એકલો જઈને પણ તેનું ખૂન કરીશ.”

“ભાઈ ! તમે આ શું કહો છો ? પોતાના ભાગ્યદોષના માટે તમે અશ્વરના પર દોષ મૂકો છો ? રૂપિયા માટે તમે પ્રિયકાન્તનું ખૂન કરવા જાઓ છો ? એવા અધમ કાર્યથી મેળવેલા રૂપિયા કેટલા દિવસ સુધી પહોંચશે ? કારભારીએ તમને કેટલા રૂપિયા આપ્યા છે, અને કાર્યસિદ્ધિ પછી તે બીજા કેટલા રૂપિયા આપનાર છે ?” હું જાણું છું કે, કારભારીએ હમણાં તમને માત્ર દશ દશ રૂપિયા આપ્યા છે, તથા કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી બસો રૂપિયા આપવાની આશા દર્શાવી છે. હું પણ રૂપિયાનો બંદોબસ્ત કરીને જ તમારી સાથે આવ્યો છું. હું તમને પ્રત્યેકને પાંચસો રૂપિયા આપીશ.” દુર્લભરાયે કહ્યું.

“ત્યારે તો તમે પ્રથમ રૂપિયા આપો, અને પછીથી અમને જે કહેવું હોય તે કહો.” કપટશંકરે સ્વાર્થસિદ્ધિની વાત પ્રથમ કાઢી.

“અમે પ્રિયકાન્તનું ખૂન કરવા માટે કારભારી મહાશય પાસે કબૂલ થયા ત્યારે તમે આ વાત કેમ ન પૂછી ?” કાળીદાસે પૂછ્યું.

“મંય બી યહી પૂછતા હું. તુમને જાણ પહેલેસેડી ઇસ બાત હમેરેકુ કહે ડાલી હોતે તો કાયકે લિયે હમ ઇસ જંગલમે ભટકનેકે લિયે આવતે ?” કુરીમઅલીએ કહ્યું.

દુર્લભરાયે કહ્યું:—“તમે આ કાર્ય કરવાને કબૂલ થઈ આવ્યા છો એ સત્ય છે; કિન્તુ શા માટે તેણે તમને આવું ભયંકર કાર્ય કરવાનું કહ્યું હતું એ તમે તેને પૂછ્યું હતું કે ? સ્વર્ગીય સુદ્રનાથ મહાશયની વિષયસંપત્તિ તે કેવી રીતે ભોગવે છે એ સંબંધી તમે તેને કાંઈ પૂછ્યું હતું કે ? એ સંબંધી તમે તમારા અંતરમાં સહજ પણ વિચાર કર્યો હતો કે ?”

“સ્વર્ગીય સુદ્રનાથ મહાશય તો મૃત્યુપત્ર કરીને તેમને ટ્રસ્ટી કરી ગયા હતા.” કપટશંકરે કહ્યું.

“વારું, જો તમારી આ વાર્તા કબૂલ કરવામાં આવે તો સ્વર્ગીય સુદ્રનાથના મહાશય પોતાના મૃત્યુપત્રમાં એમ પણ લખી ગયા હતા કે, પોતાના પુત્રને ગામમાંથી ભયંકર અરણ્યમાં હાંકી કાઢી અંતે તેનું ખૂન કરાવવું? ભાઈઓ ! એ કારભારી કેવો પાપિષ્ઠ છે એ અઘાપિ તમે જાણતા નથી. જો સઘળી હકીકત તમારા જાણવામાં આવશે તો

તમે અવાક બની જશો. અવકાશનો અભાવ હોવાથી હમણાં હું તમને માત્ર એક જ વાત ટૂંકમાં કહું છું. એ વાત ઉપરથી પણ તમે પાપા-ત્મા કારભારીની કુટિલતાની થોડી ઘણી કલ્પના કરી શકશો. રુદ્રનાથ મહાશયનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી એ પાપણ્ડના અંતરમાં સ્વર્ગીય રુદ્રનાથ મહાશયની સકળ સંપત્તિનો ઉપભોગ ભોગવવાની રાક્ષસી મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ; કિન્તુ રુદ્રનાથ મહાશયના જે પુત્ર જીવતા હોવાથી તેની આ મહત્વાકાંક્ષા કેવી રીતે ફળિભૂત થઈ શકે ? તેથી જ વિવિધ પ્રકારની પ્રતારણા કરીને તે પ્રિયકાન્તભાઈને મુંબાઈ લઈ ગયો. પછીથી પ્રિયકાન્તભાઈને કોઈ એકાન્ત સ્થળે મોકલી ત્યાં તેમનું ખૂન કરાવવાનો એ નરપિશાચે નિશ્ચય કર્યો. પછીથી તેણે રામપુરથી એક બનાવટી પત્ર તૈયાર કરી મુંબાઈ મોકલ્યો. એ પત્રમાં તેણે એવું લખ્યું કે, પ્રિયકાન્તભાઈનાં સહધર્મિણી અનંગમોહિનીનું એકાએક મૃત્યુ થયું છે. કુટિલ હરિદાસ બાણુતો હતો કે, પ્રિયકાન્તભાઈનો પોતાનાં સહધર્મિણી પ્રત્યે અપાર અનુરાગ હતો. પત્નીના મૃત્યુવર્તમાન બાણુવામાં આવતાં જ તેમના અંતરમાં સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉપજશે. પછીથી વિવિધ પ્રકારના પ્રપંચ કિંવા કપટનો ઉપયોગ કરી તેણે પ્રિયકાન્તભાઈને આ ભયંકર અરણ્યમાં મોકલ્યા છે. પ્રિયકાન્તભાઈ અઘાપિ બાણુતા નથી કે તેમનાં પત્ની શ્રીમતી અનંગમોહિની જીવે છે. તત્પરિણામ નિષ્કુર હૃદયના હરિદાસજીએ રામપુર ગામમાં એવા અસત્ય વર્તમાન પ્રકાશિત કર્યા કે, પ્રિયકાન્તભાઈનું એકાએક મુંબાઈમાં મૃત્યુ થયું છે. પતિવ્રતા સાધ્વી સતી અનંગમોહિનીએ પતિશોકથી વિહ્વળા બની જઈ, સંસારની સકળ ચિંતાનો ત્યાગ કરી, દારુણ વૈધવ્યવ્રતનું પ્રતિપાલન કરવા માંડ્યું. આજકાલ કરતાં ચાર વર્ષથી તેઓ પોતાના સ્વામીને સ્વર્ગમાં ગયેલા સમજી તેમનું સ્મરણ તેમજ ચિંતન કરવામાં જ પોતાના દિવસો પસાર કરે છે. વિશેષમાં—”

આ સમયે દુર્લભરાયને બોલતો અટકાવી કરીમઅલ્લા આસ્માન તરફ દૃષ્ટિ કરી બોલી ઉઠ્યો:—“યા અલ્લા પરવરદિગાર ! મંય તો કુછ જાનતાહી ન થા.”

દુર્લભરાય કહેવા લાગ્યો:—“વિશેષમાં હરિદાસજીએ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી અનંગમોહિનીને એક જાતનું વિષમય ઔષધ ખવડાવી તેમને હિન્દુમાંથી બનાવી દીધાં છે. તે સિવાય રુદ્રનાથ મહાશયના કનિષ્ઠ પુત્ર રુદ્રનીકાન્તને અજાણકારપૂર્વક મુંબાઈ લઈ જઈ, અનેક માણસોને

પેસાથી વશ કરી, મેંડહોંસ્પિટલમાં દાખલ કરી દીધો છે. અંતે એ નર-પ્રેત હરિદાસે પોતાના આ પ્રેતયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ સંપૂર્ણ કરવા માટે તમને ત્રિયકાન્તભાષનું ખૂન કરવા માટે મોકલ્યા છે !”

“ત્યારે આ સધળી હકીકત તમે અમને પહેલાં કેમ જાણાવી નહોતી ?” કાળીદાસે શંકાસૂચકસ્વરે પૂછ્યું.

“હું પણ અત્યાર સુધી તમારી માફક જ એ નરરાક્ષસની માયા-જાળમાં ફસાઈ પડી હિતાહિતનું જ્ઞાન ધ્યાન ભૂલી ગયો હતો. એ પાપા-ત્માનાં વચનોપર વિશ્વાસ મૂકી જગતમાં ધર્મશ્વર નથી એમ જ હું માનતો હતો. હવે એ પિશાચની માયાજાળ દૂર થઈ ગઈ છે ! નેત્રોમાં જ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રકાશી શકી છે. હવે હું જોઈ શકું છું કે, જગતમાં પરમેશ્વર છે. તેઓ સર્વ જુઓ છે. કપટશંકરભાઈ ! ‘પરમેશ્વર નથી’ એવી અસંભવિત વાતને તમે કદાપિ તમારા અંતરમાં સ્થાન આપશો નહિ, આ જુઓ—આ જુઓ !”

આમ કહી દુર્લભરાયે ઉઠી ઉભા થઈ પોતાના બન્ને હાથ ઉંચા કરીને કહ્યું:—“આ જ્યોતિર્મય આસમાની આકાશ જુઓ—આ ભગવાન દિવાકરનું દર્શન કરો—મનોહારિણી પ્રકૃતિદેવીનું અવલોકન કરો—એ સધળું કોણે ઉત્પન્ન કર્યું છે ? આ કલકલ નિનાદ કરતી પરમપવિત્ર સરિતા આનંદકલ્લોલથી પ્રવાહિત થાય છે. એ ક્યાંથી કોના ચરણો-માંથી, ક્યા મહર્ષિની જટાને ભેદી નીકળી છે ? આ વૃક્ષલતાઓ ઉપર કર્ણપ્રિય સંગીત ગાનારાં વનપંખીઓ ક્યાંથી આવ્યાં છે ?”

“ત્યારે તમે અમને શું કરવાની સૂચના કરો છો ? અમે શું પાછા ઘેર જતા રહીએ ? કરીમકાકા ! તમે શું કહો છો ?” કપટશંકરે પૂછ્યું.

“મુજકો નમાજ પઠ આને દો. પીછે મંચ બાત કર શકુંગા.” કરીમઅલીએ ઉત્તર આપ્યો.

કરીમઅલી થોડે દૂર જઈ, જમીન ઉપર ધુટણીએ બેસી બન્ને હાથ ઉંચા કરી ઉચ્ચસ્વરે ‘યા અલ્લા’ શબ્દ ઉચ્ચારી, એ નિર્જન અરણ્યને પ્રતિધ્વનિત કરી નમાજ પડવા લાગ્યો.

“કપટશંકરભાઈ ! મ્હારે તમને જે હકીકત કહેવાની હતી તે મ્હેં તમને કહી દીધી છે. હવે શું કરવું એનો નિર્ણય તમે જ કરો. મ્હારો મત હું પછીથી પ્રદર્શિત કરીશ.” દુર્લભરાયે સર્વના અંતરનો ઉદ્દેશ જાણવાની અભિલાષાથી કહ્યું.

“ત્યારે તમે અમને રૂપિયા તો હમણાં જ આપશેને?” કપટ-શંકરે પુનઃ સ્વાર્થની વાર્તાતું સૂચન કર્યું.

“હા, એ માટે તમે સર્વથા નિશ્ચિંત રહો. હું તમને રૂપિયા આપું એટલે પછી મહારી એવી ઈચ્છા છે કે, આપણે સર્વે પ્રિયકાન્ત-ભાઈ પાસે જઈએ. એમને સઘળી સત્ય હકીકત નિવેદન કરી દેવાની મહારી પ્રબળ ઈચ્છા છે. જો રૂપિયા મળ્યા પછી તમારે સર્વેને ઘેર જતા રહેવું હોય તો પણ મહને કાંઈ વાંધો નથી.” દુર્લભરાયે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

આ સમયે કુરીમઅક્ષીએ નમાજ પડી આવ્યાને કહ્યું:—“આ મહારી તદ્વારને પાણીમાં ફેંકી દેવાની મહને આજ્ઞા આપો. તમે કપટ-શંકર અને કાળીદાસને જો આપવું હોય તે આપો. હું એક પૈસો સુદ્ધાં લેવાને ઈચ્છતો નથી. ખુદા મહને ધણું રૂપિયા આપશે.”

“તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો.” દુર્લભરાયે સંમતિ દર્શાવી.

કુરીમઅક્ષીએ સરિતાના પ્રચંડ પ્રવાહમાં પોતાની તદ્વાર ફેંકી દીધી. અલ્પકાળમાં જ એ તિક્ષણ ધારવાળી તેજસ્વી તદ્વાર સરિતાના અગાધ જળરાશીમાં ડૂબી ગઈ.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

દિવ્યસ્વપ્નની સફળતા.

“અહો! કેવું મીઠું મમ જીવિત બેળું વહી જતું ?
અરે! તેમાં કેવું વિષ ભળી ગયું ક્યાંથી કડવું ?
અહો! એ રાત્રિથી સમજણ પડી આ જગતની,
અને એ ગાફેલી મધુર સઘળીએ ઉડી ગઈ!
પ્રિયાની વાણી શું ઝરણુધ્વનિમાં કાંઈ સુણતાં,
દ્રવી મહારો આત્મા ચુપ થઈ રહ્યો શાન્ત સ્થિર ત્યાં.
રૂપો મહારો આત્મા રુદન કરતી સાંભળી પ્રિયા;
અને ચોખ્ખા આવા મમ શ્રવણમાં અક્ષર પડ્યા:—”

કલાપી.

એક ઉચ્ચ પહાડની ઉપર આવેલી નિર્જન પર્ણકુટીના રહામે એક સંન્યાસી યુવક સદા રહેલો હતો. અંદ્રદેવ સુનીલ સ્વચ્છ આકાર-

પટપર આવી યુવકના સુકુમાર વદનમંડળપર સુધાધારા વર્ષાવતા હતા. મૃદુવાયુ પ્રેમાવેગથી યુવકના કોમળ અંગને સ્પર્શ કરી તેને અનિર્વચનીય શાન્તિનું દાન કરતો હતો. બાળક જેવી રીતે મમતામયી સ્નેહ-શાલિની માતાના ખોળામાં શયન કરી મૃદુ સંગીત શ્રવણ કરતું કરતું નિદ્રાધીન થઇ જાય તેવી જ રીતે આ નવીન સંન્યાસી પ્રકૃતિના સ્નેહમય ખોળામાં સૂઈ ગયો હતો.

એકાએક યુવક ચમકી ઉઠ્યો. તેણે એવું સ્વપ્ન જોયું કે, પ્રકાશમયી પૃથિવી જાણે કે ભીષણ અંધકારમાં ડૂબી ગઇ. અંદ્રદેવ પણ અંધકારના કરાલ આસમાં પડી ગયા. વાયુદેવતા ધનધોર ગર્જના કરી તરુશાખાઓને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખી, પૃથિવીને કંપાવી તીવ્રવેગથી દોડધામ કરવા લાગ્યા. આસમાની આકાશમાં પ્રચંડ ગર્જનાઓ થવા લાગી. પુનઃ જાણે કે એ સંઘળા ધોર અંધકારને ભેદી નાખી એક વખત અપૂર્વ જ્યોતિર્મયા વિદ્યુલ્લેખા પ્રકાશી ઉઠી. જાણે કે એ વિદ્યુલ્લેખાપર દિલી રહી એક તેજઃપુંજ દેવમૂર્તિ આકાશમાંથી અવતરણ કરી આપણા તરુણ સંન્યાસી પાસે આવી પહોંચી, તથા તેણે ગંભીર સ્વરે પૂછ્યું:—“ તું એકલો આવા નિર્જન અરણ્યમાં કેમ આવ્યો છે? વિદ્યાતાના સુંદર કૌશલમય તથા આનન્દમય માનવનિકેતનનો પરિત્યાગ કરી તું આ જંગલી પશુપ્રાણીઓના નિવાસસ્થાનમાં શા માટે આવ્યો છે?”

પ્રિયકાન્ત એ કોમળ-ગંભીર કંઠસ્વરને ઓળખી શક્યો. તે એ તેજઃપુંજ પ્રીતિમય મુખમંડળને પિછાની શક્યો. તેણે કહ્યું:—“ પિતા! આપે જ્યારે દયાભાવથી આ અધમ પુત્રને દર્શન દીધુંછે ત્યારે હવે આપ મહને એ પ્રકાશમય દિવ્યધામમાં આપના ચરણોમાં સ્થાન આપો. આજે હું ધનધોર અંધકારમાં પડેલો છું—આપ મ્હારો ઉદ્ધાર કરો.”

જાણે કે પ્રિયકાન્તના સુરલોકવાસી પિતા સ્નેહનાથે સ્નેહાર્દ્ર કંઠે ઉત્તર આપ્યો:—“ વત્સ ! કેના કેવા ઉપદેશથી છેતરાઇને સંસારનો ત્યાગ કરી તું આ જનશૂન્ય સ્થળે આવ્યો છે? શું એ સ્થળે જગ-દીશ્વર નથી.”

“ ના ના—પિતૃદેવ ! સમસ્ત સંસાર મ્હારા માટે બચંકર અંધકારમય બની ગયો છે. હવે સંસારમાં રહી શકવા જેટલી મ્હારી શક્તિ નથી—મ્હારા દુર્ભાગ્યનો પાર નથી ! ”

જાણે કે સ્નેહનાથે પૂર્વવત્ સ્વરે ઉત્તર આપતાં કહ્યું:—“ હે પૃથિવીના માયા મુગ્ધ જીવ ! મરીચિકાથી બ્રાન્ત થઈ તું મરુભૂમિનો

ત્યાગ કરી શકતો નથી ? મનુષ્યોએ આ મરીચિકાથી બ્રાન્ત થઇ અંતે જ્ઞાનચક્ષુ મેળવ્યાં છે. બીજાની વાત શા માટે કરવી જોઇએ ? સ્વયં દેવ શાક્યસિંહ ત્હારી માફક બ્રાન્ત થઈ ધણા કાળપશ્ચાત્ પોતાનો બ્રમ સમજી શક્યા હતા ! તેથી જ વત્સ હું આગા કરું છું કે, તું કર્મક્ષેત્રમાં પાછો ચાલ્યો જા. ”

પ્રિયકાન્તે રુદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ એ કર્મક્ષેત્ર મ્હારા માટે અંધકારમય અરણ્ય જેવું બની ગયું છે. આ દાસને આપના આનન્દ-ધામમાં સાથે લઇ જઇ આપના ચરણોમાં સ્થાન આપો. ”

રુદ્રનાથે કહ્યું:—“ હે મૂર્ખ ! એ આનન્દધામમાં મ્હારી પાસે આવવા જોડલો હજી ત્હારો અધિકાર થયો નથી. જે માટે તું કર્મક્ષેત્રમાં આવ્યો હતો તે પ્રથમ પૂર્ણ કર. ત્યારપછી તું મ્હારી પાસે એ આનન્દધામમાં આવી શકીશ. જે સાંભળ કે કોણ તને બોલાવે છે ? ”

પ્રિયકાન્તે સાંભળ્યું કે, એ દિગંતવ્યાપી અંધકારનો ભેદ કરી, પ્રચંડ ગર્જનાઓના બીધણુ ધ્વનિનું અતિક્રમણ કરી કોઈ ઉચ્ચકંઠ, કરુણાજનક સ્વરે તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે, “ હે પ્રભો ! તમે ક્યાં છો ? એક વખત આ દીન દાસીને દર્શન આપો ! ”

આ શું ! આ કોનો કંઠસ્વર ? આ ચિરપરિચિત તથા હૃદયને ઉત્તેજિત કરનાર અમૃતમય કંઠથી આટલા કાળ પછી કોણે તેને બોલાવ્યો ? પુનઃ એ પ્રીતિમય હૃદયવિદારક ઉચ્ચ સંબોધન પ્રકૃતિના ગંભીર નિનાદમાં વિલીન થઈ ગયું. પુનઃ ઉચ્ચ સ્વરે વિષાદવિકૃત કંઠે એ અંધકારમાં ઘણે દૂરથી કોઇનો જાણે કે આર્તધ્વનિ થયો કે, “ બંધુ ! આ સમયે તમે ક્યાં છો ? ”

આ શું ! આ તો પ્રાણાધિક નંદુ રજનીકાન્તનો આર્તનાદ છે ! પ્રિયકાન્તે જાણે ઉઠી ઉભા થઈ ઉત્તર આપ્યો:—“ ભાઈ ! હું અહીં આ રહ્યો ! ”

પ્રિયકાન્તની નિદ્રા દૂર થઈ તેણે નેત્રો ઉઘાડીને જોયું કે, આ-કાશપટપર રતનજડિત સિંહાસનપર બેસી અંધ્રદેવ મધુર હાસ્ય કરી રહ્યા છે. મૃદુવાયુ ધીમે ધીમે તેના પસીનાથી ભીંજાઇ ગયેલા લલાટપર સ્પર્શ કરે છે. થોડે દૂરથી વહેતા એક કરાનો અસ્પષ્ટ મધુરસ્વર, પ્રવાસમાં પ્રિયસખાની માફક જાણે કે તેને દૂરથી આશ્વાસન આપે છે. પ્રિયકાન્ત વિચારવા લાગ્યો:—“ આ શું અસત્ય સ્પર્શ હશે ?

ને એમ જ હોય તો આટલા કાળ પછી મ્હારા દેવલોકવાસી પિતાએ શામાટે મ્હને દર્શન દીધું ? તેમનું સ્નેહસંભાષણ, સુમધુર દૈવવાણી આદિ સર્વ મિથ્યા સ્વપ્ન માત્ર છે ? ત્યારે શું મ્હારી પ્રાણુસખી અનંગમોહિની અઘાપિ આ જગતમાં જીવિતા છે ? ના ના, એ તો મ્હને સ્વપ્નવત લાગે છે, એ સાધ્વી સતી તો આજકાલ કરતાં ચાર વર્ષથી આ પાપતાપપૂર્ણ મનુષ્યલોકનો ત્યાગ કરી અમરધામમાં ચાલી ગઈ છે. ત્યારે શું બધું રજનીનો જે આર્તનાદ સાંભળવામાં આવ્યો એ પણ સ્વપ્ન સમાન હોવો જોઈએ ? પિતૃદેવે મ્હને પુનઃ સંસારમાં જવાની આજ્ઞા શા માટે કરી ? તેઓ તો પોતાના આનન્દનિકેતનમાંથી સઘળું જોઈ શકે છે. તેમની દૈવવાણી પણ સત્ય નથી કે શું ? ”

પ્રિયકાન્ત ધણા સમય સૂધી ત્યાં બેસી રહીને આવા અસંખ્ય વિચારો કરવા લાગ્યો. તેની પ્રેમમયી અનંગમોહિનીનું સુસ્લોકનું પવિત્રતામય સૌન્દર્ય, તેના પ્રાણુપ્રિય કનિક બંધુની સરળ સુકુમાર મુખકાન્તિ આજે તે પોતાના આંતર્યક્ષુથી જોઈ શકવા લાગ્યો. ધણા સમય સૂધી ચિંતા કરી શું કરવું તેનો કરો નિર્ણય નહિ થઈ શક્યાથી પુનઃ તે પૃથિવદિવીના વક્ષસ્થળપર શયન કરી નિદ્રાધીન થઈ ગયો. પ્રભાતકાળે સૂર્યકિરણોના સ્પર્શથી તેની નિદ્રાનો ભંગ થયો. તેણે જોયું કે, કોઈ તેનું મસ્તિષ્ક પોતાના ખોળામાં લઈ વૃક્ષપદ્મવવદારા તેને વાસુ ઢોળે છે. પ્રિયકાન્ત ઉઠી બેઠો થયો, તથા આગંતુકના મુખ તરફ જોઈ રહી તેણે પૂછ્યું:—“ આપ કોણ છો ? અહીં શા માટે આવ્યા છો ? ”

આગંતુક પ્રિયકાન્તના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ આપતાં આશ્ચર્ય સૂચક એકાગ્રદ્રષ્ટિથી પ્રિયકાન્તના વદનમંડળ તરફ જોઈ રહ્યો. વાચક-બંધુઓ સમજી શક્યા હશે કે, આ આગંતુક અન્ય કોઈ નહિ કિન્તુ દુર્લભરાય હતો. અદ્વયકાળ સૂધી મૌન ધારણ કર્યા પછી ઉચ્ચસ્વરે તેણે કહ્યું:—“ કપટશંકરભાઈ ! તમે સર્વ સત્ત્વર અહીં આવો. જુઓ જુઓ કે, આ કેવી સુંદર યોગિમૂર્તિ છે ! આ યોગિમૂર્તિનાં દર્શન કરી તમે તમારા નેત્રો સાર્થક કરો—પ્રાણુ પવિત્ર કરો. ”

અદ્વયકાળમાં જ કપટશંકર કાળીદાસ અને કરીમઅલી દુર્લભરાય પાસે જઈને ઉભા રહ્યા.

પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“ તમે સર્વ કોણ છો ? શા હેતુથી તમે અહીં આવ્યા છો ? ”

દુર્લભરાય પોતાના સાથીદારોને કહેવા લાગ્યો:—“ ભાઈઓ, તમે

આ દેવમૂર્તિનાં દર્શન કર્યો કે ? અહા કેવી મનોહારિણી ! દિવ્ય કાન્તિ છે ! મુખમંડળપર કેવી ગંભીરતા જોવામાં આવે છે ! કેવું આનન્દમય પ્રશાન્ત લલાટ છે ! અરેરે ! આ લલાટમાં, આવી તરુણ અવસ્થામાં વિધાતાએ આટલું બધું દારુણ દુઃખ કેમ લખેલું છે ! ભાઈઓ ! તમે કેમ કાંઈ જોલતા નથી ? અરેરે ! તમે આ સુંદર દેહનો વિનાશ કરવાને આવતા હતા ? પિશાચના આદેશથી તમે આ દેવતાનું ખૂન કરવાને આવતા હતા ? ”

કુરીમઅક્ષીએ કહ્યું:—“ ભાઈ આવા પયગમ્બરના જેવા ખૂબ-સુરત હશે એ હું પહેલાં જાણતો નહોતો. કારભારીની કુટિલતાની હવે હું મહારા અંતરમાં પૂર્ણ કલ્પના કરી શકું છું. મહેં મહારી તલ્વારને નદીમાં ફેંકી દીધી છે એ તમે ક્યાં નથી જાણતા ? ”

“ ત્યારે કાળીદાસભાઈ ! ચાલો આપણે પણ આપણી પાપિષ્ઠા તલ્વારને ફેંકી દઈએ. ” કપટશંકરે કહ્યું.

“ ના ના તમારી પાસે તલ્વાર છો રહી. હજી તે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે ! શું તલ્વાર નિરપરાધી જીવનું ખૂન કરવા સિવાય બીજા સત્કાર્યમાં ઉપયોગી નથી થઈ પડતી ? સાધુજનની મુક્તિ માટે, પિશાચના પ્રાણસંહાર માટે શું તલ્વારનું પ્રયોજન નથી કે ? ” દુર્લભરાયે કપટશંકરના વિચારનું ખંડન કરતાં કહ્યું.

કાળીદાસે દુર્લભરાયનાં વચનોનું રહસ્ય સમજી જઈ આવેશસ્પ્ર-ચક સ્વરે કહ્યું:—“ દુર્લભરાયભાઈ ! તમારું કહેવું યથાર્થ છે. જે નર-પિશાચે આ દેવતાનું ખૂન કરવા માટે અમને મોકલ્યા હતા એ નર-પિશાચનો જ અમે અમારી તલ્વારથી જીવ લઈશું. ”

“ તમે સર્વ કોણ છો ? અહીં શા ઉદ્દેશથી આવ્યા છો ? તમે મહેને કશો ઉત્તર કેમ નથી આપતા ? તમે જોલો છો તેમાંનું કાંઈ હું સમજી સકતો નથી. ” પ્રિયકાન્તે આશ્રય પામીને કહ્યું.

“ હજી સૂધી આપ સમજી શકતા નથી ? અમે આપનું ખૂન કરવાના ઉદ્દેશથી અત્રે આવતા હતા. ” કપટશંકરે ખુલાસો કરતાં કહ્યું.

“ કેમ, મહેં તમારો શો અપરાધ કર્યો છે ? ” પ્રિયકાન્તે પૂછ્યું.

આપે અમારો કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી. આપ સાક્ષાત દેવતા-સ્વરૂપ છો ! વાસ્તવિક રીતે અમે જ આપનો ઘોર અપરાધ કર્યો છે, શું આપ અમને ક્ષમા આપશો ? ” આ પ્રમાણે કહી કપટશંકર અને

કરીમઅલીએ પ્રિયકાન્તના ચરણોમાં નમી પડીને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—
“આપ અમારા અપરાધની અમને ક્ષમા આપશે કે? અમે આપનું
ખૂન કરવાના વિચારથી અત્રે આવ્યા હતા!”

“ત્યારે તમે તો મહારું ખૂન નહિ કરતાં. મહારી પાસે ક્ષમા
કેમ માગો છો?” પ્રિયકાન્તે વિશેષ વિસ્મિત બની જઈને કહ્યું.

“આ પૃથિવીમાં એવો પાપણ્ડ ખૂની કોણ છે કે, જે આવી
દેવમૂર્તિનાં દર્શન કરી તેનું ખૂન કરી શકે? કિન્તુ આપનાં દર્શન થતાં
પૂર્વે જ અમે અમારા મહાપાપી વિચારનો ત્યાગ કર્યો છે. આ સાધુ
પુરુષ અમે પાછું આપનું ખૂન કરીએ એવા ભયથી જ અમારી સાથે
આવ્યા છે. આ ભાઈનાં ઉપદેશાનુસાર પૂર્ણ વચનોના શ્રવણથી જ અમે
મહાપાપમાં પ્રવૃત્ત થતા બચી ગયા છીએ. એમણે પ્રથમથી જ
પુણ્ડળ રૂપિયા આપી અમને સાવધાન કરી દીધા છે. તેઓ આપના
પરમ શુભેચ્છક અને બંધુ છે. આપને જે કાંઈ પૂછવું હોય તે આપ
એમને જ પૂછો એટલે તેઓ આપના પ્રશ્નોના સહુતરો આપશે.”
કપટશંકરે નમ્રતાથી કહ્યું.

પ્રિયકાન્તે દુર્લભરાયના વદનમંડળ તરફ તિક્ષ્ણ દષ્ટિપાત કરીને
પૂછ્યું:—“મહાનુભાવ! આપ કોણ છો? મહને એમ લાગે છે કે,
પૂર્વે મહેં આપને જોયા છે; છતાં હું આપને ઓળખી શકતો નથી.
આપ મહને કાંઈ કહેતા કેમ નથી? હું તો આ સઘળા રહસ્યમય પ્ર-
કારને બિલકુલ સમજી શકતો નથી.”

“હું શું મહેં લઈને આપની સાથે વાતચિત કરું? મહેં જ
આપના સર્વસ્વનો નિષ્કુરતાથી વિનાશ કર્યો છે! આપ મહને ઓળખી
શકતા નથી? હું દુર્લભરાય મુખત્યાર છું. આપના સ્વર્ગીય પિતાના
અન્નથી જ હું ઉછરીને મહોટો થયો છું, અને મહેં જ નિમકહરામ
થઈ આપના સર્વસ્વનો વિનાશ કર્યો છે! મહારી સહાયતાથી જ એ
નરપિશાચે આપને ભયંકર દુઃખ સાગરમાં ડૂબાવી દીધા છે. જે મહેં
એવાપિષ્કને તેના આ પ્રેતયજ્ઞમાં સહાયતા ન કરી હોત તો તે કેવી
રીતે આપના સર્વસ્વનો વિનાશ કરી શકત?!” દુર્લભરાયે પશ્ચાત્તાપ-
સૂચક વચનો ઉચ્ચાર્યા.

“કોને સહાયતા કરી છે તેનું નામ કેમ જાણાવતા નથી?”
પ્રિયકાન્તે અધીરતાથી પૂછ્યું.

“એ સધળી કથા હમણું કહેવા ખેતું તો તેનો અંત આવે તેમ નથી. જેણે આપના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે તેનું નામ ઉચ્ચારીને હું આપના પવિત્ર આત્માને કેવી રીતે કલુષિત કરું? એ નરપિશાચ બીજો કોઈ નહિ; કિન્તુ કારભારી હરિદાસ છે! જેને લોકો સ્વર્ગીય જાગીરદાર મહાશય રોઢનાથનો કારભારી કહે છે, જેની લોકો પરમયોગી સમજી ભક્તિ કરે છે એ જ માનવદેહમાં પિશાચ હરિદાસ છે. એ સધળી સવિસ્તર હકીકત હું આપને પછીથી નિવેદન કરીશ. હમણું તો આપ ચાલો.” દુર્લભરાયે સત્ય પ્રકારનો આભાસ આપ્યો.

“ક્યાં જઈશું?” પ્રિયકાન્તે પૂછ્યું.

“રામપુરમાં! આપના પૂર્વપરિચિત રાજભવનમાં! આપનાં સાધ્વી સતી સહધર્મિણી પાસે! આપના પ્રાણાધિક બંધુ રજનીકાન્ત પાસે! આપના વિયોગશોકથી એ રાજપુરી જાણે કે બીધણ અંધકારમયી બની ગઈ છે! આપ એક ક્ષણનો પણ વિલંબ નહિ કરતાં સત્તર ચાલો.” દુર્લભરાયે કહ્યું.

“આપ શું કહો છો? મહારી સાધ્વી સ્ત્રી? તેણે તો ઘણા દિવસથી આ પાપપંકિલ પૃથિવીનો ત્યાગ કર્યો છે!” પ્રિયકાન્તે આશા તેમ જ આશ્ચર્યસૂચક સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ના ના! એ સર્વથા અસત્ય વાત છે. એ નરપિશાચે જ આપને આવા અસત્ય વર્તમાન જણાવ્યા હતા. બનાવટી પત્રમાં અસત્ય સમાચાર લખી દુરાત્મા ગોપાળદાસને આપની પાસે મોકલી તેણે આપના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે. આપનાં સહધર્મિણી, પતિવ્રતા સતી આપની આશામાં ને આશામાં પોતાના દુઃખમય દિવસો પસાર કરે છે. ચાલો સત્તર આ સેવક સાથે ચાલો.” દુર્લભરાયે સત્યવાર્તા વિદિત કરી.

પુનઃ કપટશંકર અને કરીમઅલી પ્રિયકાન્તના ચરણોમાં નમી પડ્યા. કપટશંકરે સજળ નયને કહ્યું:—“અમે પાપિષ્ઠ છીએ; કિન્તુ આપના સ્પર્શ માત્રથી અમે પવિત્ર થયા છીએ. ચાલો, અમે સર્વે આપને રામપુર લઈ જઈએ. અમે અમારી તસ્વારોને સાથે લઈ લઈશું; શા માટે તે આપ જાણો છો કે? અમે અમારી તસ્વારની તિશ્ત ધારથી એ નરપિશાચ હરિદાસના સર્વાંગના સેંકડો ઢુકડા કરી નાખીશું. તેણે આપના ઉપર જે ભયંકર અત્યાચાર કર્યો છે તેનો અમે તેને બરાબર બદલો આપીશું.”

આ સમયે કરીમઅલીએ અફસોસ કરતાં કહ્યું:—“હે અધા ! મ્હેં તલ્વાર નાખી દઇને મ્હોટી ભૂલ કરી છે. હવે હું એ શયતાનનું ખૂન કેવી રીતે કરી શકીશ ? દુર્લભરાયભાઈ ! મ્હેં પ્રથમથી જ તમને કહ્યું છે કે, મ્હારે એક પાઈ પણ જોઈતી નથી. તેના બદલામાં તમે મ્હને એક તલ્વાર લઈ આપજો. એ તલ્વારથી હું એ શયતાનની ગર-દન કાણુ માત્રમાં જ કાપી નાખીશ.”

દુર્લભરાયે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“હમણાં એ સધળી વાત કરવાની જરૂર નથી. પછીથી એ સધળી બાબતનો નિર્ણય કરી શકાશે. હમણાં તો ચાલો આપણે પ્રિયકાન્તભાઈને આપણી સાથે લઈ જઈએ. હજી રસ્તાના ખરચ માટે જરૂર પડે એટલી રકમ મ્હારી પાસે છે. પ્રથમ આપણે ચાણોદ ક્ષેત્રમાં જવાનું છે. પ્રિયકાન્તભાઈ ! ચાણોદમાં મ્હારાં દેવીમાતા છે. પાપાત્મા હરિદાસજીએ આપની માશુક મ્હારાં એ દેવીમાતાના સર્વસ્વનો પણ વિનાશ કર્યો છે. ચાલો પ્રથમ આપણે મ્હારાં દેવીમાતા પાસે જઈએ. ચાલો આપણે જઈને એક વખત એ શાદ વર્ષની કુમારી માતાનું એ વીણાપાણિ મૂર્તિનું જઈને દર્શન કરીએ.”

“તેઓ કાણુ છે ?” પ્રિયકાન્તે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“તેમને આપ સારી રીતે પિછાનો છો. તેમની બાલ્યાવસ્થામાં તેમને આપે અનેક વખત જોયાં છે; કિન્તુ એ સધળી વાત નિવેદન કરવાનો હમણાં સમય નથી. હું જ્યારે આપને ખીજી સધળી હકીકત કહીશ ત્યારે એ કુમારી માતાની સધળી હકીકત પણ અવશ્ય કહીશ.”

આમ કહી દુર્લભરાય પ્રિયકાન્તનો હાથ પકડી સર્વની સાથે માર્ગ કાપવા લાગ્યો.

તે જ દિવસે માર્ગમાં પ્રિયકાન્તે દુર્લભરાયના મુખે સધળી હકીકત અથેતિપર્યંત સાંભળી. એ હકીકત સાંભળતા પ્રિયકાન્તે કંઈ કહ્યું નહિ તથા દુર્લભરાયના એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર સુદ્ધાં તેણે આપ્યો નહિ. દુર્લભરાયે ઘણો પ્રશ્નાત્તાપ કર્યો, ઘણું રુદન કર્યું તથા વારંવાર પ્રિયકાન્ત પાસે ક્ષમા માગી. પ્રિયકાન્તે નેત્રો મીંચી, મૌન ધારણુ કરી દુર્લભરાયની સધળી હકીકત એકાગ્રતાથી સાંભળી.

દુર્લભરાય સધળી હકીકત કહી રહ્યો એટલે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને પુછ્યું:—“મ્હારો રજની અઘાપિ ગાંડાની હાંસ્પિટલમાં જ છે કે ?”

“આપના સિવાય કોણ તેનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ છે ?”
હર્લભરાયે ઉત્તર આપ્યો.

“મહારી જીવનસહચરી અનંગમોહિની અઘાપિ ઉન્માદિની છે કે ?” પ્રિયકાન્તે વ્યથિત હૃદયે પૂછ્યું.

એ સંબંધી હું કશો ચોક્કસ ઉત્તર આપી શકતો નથી; કિંતુ સંભવતઃ અઘાપિ તેમણે આરોગ્ય પ્રાપ્ત નહિ કર્યું હોય.”

“વિનયચંદ્ર દેશપાર થયેલા છે કે ?”

“હા, જ્યાં સૂધી આપ તેમનો ઉદ્ધાર નહિ કરો ત્યાં સૂધી તેઓ હીપાંતરનિવાસનું અસત્ય કષ્ટ સહન કરશે.”

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પાપનો પ્રકાશ.

વાસનાની ઉત્તેજના ધણી શક્તિશાક્તિની હોય છે. એક વર્નાની ચિંતાથી જે કાર્ય કરી શકાતું નથી, તે કાર્ય ક્ષણ માત્રની ઉત્તેજનાથી સહેલાઈથી થઈ જાય છે. ક્ષણ માત્રની ઉત્તેજનાથી જે વાત બોલાય છે, જે કાર્ય કરાય છે તે વાત અનેક વર્ષ સૂધી ચિંતા કર્યાથી પણ બોલાતી નથી. તે કાર્ય કરી શકાતું નથી. તારાસુંદરી અને કેશવકાન્તના પક્ષમાં આ નિયમ સર્વથા સત્ય ઠર્યો હતો.

પ્રાઠ હરિદાસજીના મન સાથે તારાના મનનું મિલન થયું નહોતું તેનું કારણ માત્ર વયવૈચિત્ર્ય હતું. ઉમ્મરની સાથે સાથે મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિનું નિરંતર પરિવર્તન થયા કરે છે, તથા સમયની સાથે જગતનું પણ ઘણું પરિવર્તન થયા કરે છે. જે આચારની કલ્પનાથી વૃદ્ધા નારી કંપી ઉઠે છે તે જ આચારની કલ્પનાથી યુવતી માત્ર શરમાઈ જાય છે. આ સઘળાં કારણોથી વયસના કિંવા ઉમ્મરના ઐક્ય સિવાય માનસિક મિલન થઈ શકતું નથી. તેથી જ તરુણી ભાર્યાથી વૃદ્ધ સ્વામીને જેવું સંકટ હોય છે તેવું જ સંકટ વૃદ્ધ પતિથી તરુણી ભાર્યાને હોય છે. જે વૃદ્ધાનું જગતમાં અસ્તિત્વ ન હોત તો કોઈ વૃદ્ધની મર્યાદા સમજી શકત નહિ, તથા યુવકનું અસ્તિત્વ ન હોત તો કોઈ યુવતી ઉપર પ્રેમ કરી જાણત નહિ. આ કારણથી જ વાસનાની ઉત્તેજનાને આધીન થઈ જ્ઞાનશૂન્ય બની જઈ તારાએ કેશવકાન્તને પોતાનું દેહદાન દીધું હતું.

પત્નીના આગ્રહથી અને એક ધર્માત્મા તરીકે પ્રકાશમાં આવવાની અભિલાષાથી હરિદાસેજીએ કેશવકાન્તની પ્રાર્થના માન્ય કરી તેણે તેના ગ્રંથની છપામણીનું ખર્ચ આપ્યું હતું. તે સિવાય તારાએ પણ પોતાની ખાનગી સિદ્ધક્રમાંથી કેશવકાન્તને વિદાય થતી વખતે સો રૂપિયા આપ્યા હતા. કેશવકાન્ત પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરી ભરૂચ આલ્યો ગયો હતો.

આ અરસામાં કેશવકાન્તનું એક કન્યા સાથે લગ્ન થયું. કન્યાના પિતાનું નામ રામશંકર હતું. તેઓ ભરૂચના જ રહેવાસી હોધ મ્યુનિ-સિપાલિટીની ઑફિસમાં માસિક માત્ર પંદર રૂપિયાના પગારથી નોકરી કરતા હતા. તેમનું કૂળ તેમની જ્ઞાતિમાં કાંધક ઉતરતું હોવાથી કન્યા ચૌદ વર્ષની ઉમ્મરની થઈ ત્યાં સૂઝી કોઈ યોગ્ય પાત્ર મળી આવ્યું નહોતું. ખીજી તરફ કેશવકાન્તની સ્થિતિ પણ સામાન્ય હોવાથી તેને ઉચ્ચકુળની પત્ની મળવી મુશ્કેલ હતી તેથી આ સંગઘ અનાયાસે થઈ ગયો.

કેશવકાન્તની પત્નીનું નામ મણિગૌરી હતું. પિયરમાં પિતાના આશ્રયમાં રહી તેણે ગુજરાતી વિદ્યાલયમાં છઠ્ઠા ધોરણ સૂઝીને અભ્યાસ કર્યો હતો; કિન્તુ ગૃહકાર્યમાં તે જોઈએ એવી નિપુણા નહોતી. વળી અભ્યાસથી તેના આચાર વિચારો જોઈએ એવા ઉન્નત થયા નહોતા. આ કાંઈ તેનો દોષ નહોતો. આધુનિક સ્ત્રીશિક્ષણના હિમાયતીઓ સ્ત્રી-ક્ષણ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તેના કોઈ ચોક્કસ નિર્ણયપર આવ્યા નથી. જેવું શિક્ષણ વિદ્યાલયમાં છોકરાઓને અપાય છે તેવું જ શિક્ષણ કન્યાશાળામાં છોકરીઓને અપાય છે; પરંતુ તેથી ચરિત્રની ઉન્નતિ થવી સર્વથા અસંભવ થઈ પડે છે. પુરુષ અને નારીની પ્રકૃતિ વિભિન્ન છે તેથી જ્યાં સૂઝી તેમની ઉભયની કેળવણીમાં ઉચિત ફેરફાર નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સૂઝી સ્ત્રીશિક્ષણથી આપણે જે ઉન્નતિ થવાની આશા રાખીએ છીએ તે કદાપિ પ્રણિભૂત થનાર નથી.

મણિગૌરી ઉમ્મર લાયક થયેલી હોવાથી લગ્ન થયાપછાત તરત જ તે સાસરે આવીને રહી. તેના સાસરે આવ્યા પછી માત્ર પંદર વીસ દિવસમાં જ તેની સાસુ સ્વર્ગવાસિની થઈ. કેશવકાન્તના ગૃહમંદિરમાં હવે કોઈ તેનું અભિભાવક રહ્યું નહિ. જે ગૃહમાં ગૃહિણીનો અભાવ હોય છે, એ ગૃહમાં સુવ્યવસ્થા, સુખ કિંવા શાન્તિ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. વિશેષે કરીને આ સંસારમાં યુવાન મનુષ્યના ઉપર

દેખરેખ શખવાને એક સુયોગ્ય પ્રાઠ અનુભવી માણસની જરૂર પડે છે. બાહ્યાવસ્થામાં પિતૃહીન થયેલો બાળક સંસારમાં જોઇએ એવો આદર્શ ચરિત બાગ્યે જ થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે સંસારક્ષેત્રમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર નવવધૂ પણ અસુરપક્ષમાં વડિલ ગૃહિણીના અભાવે બાગ્યે જ ઉત્તરચરિતા થઇ શકે છે.

અમે ઉપર જણાવી ચુક્યા છીએ કે, કેશવકાન્તની ભાયાં મણિ-ગૌરી સંસારકાર્યમાં જોઇએ એવી નિપુણા નહોતી. તેમ જ મ્હોટી ઉમ્મર થતા સૂધી તે કુમારિકા રહેલી હોવાથી જ્યારે નવવિવાહિત સખી-ઓની સાથે પિયરપક્ષમાં તે શ્રંગારિક વાર્તાવિનોદ કરતી ત્યારે તે પોતાના અંતરમાં પ્રણય સંબંધી અને પતિ સંબંધી વિવિધ પ્રકારની આનંદદાયિની કલ્પનાઓ કરતી હતી. નવયુવાવસ્થા પ્રસંગે મનુષ્ય-જાતિના અંતરમાં અર્થાત્ યુવક યુવતીના અંતરમાં જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે એક પ્રકારનો મોહ હોય છે. પ્રેમ એ યૌવનનું માત્ર સ્વપ્ન છે. શ્રદ્ધા જ ખરા પ્રેમનો મૂળ પાયો છે. પ્રેમ યૌવનનો મોહ છે અને શ્રદ્ધા જીવનની શાન્તિ છે. પ્રેમ ધણી વખત નયનના નીશા સ્વરૂપ છે ત્યારે શ્રદ્ધા અંતર સ્વરૂપ છે. પ્રેમ વસન્તનું કુસુમ છે. એકાએક અલ્પ-કાળમાં જ તેનો વિકાસ થાય છે અને અલ્પકાળમાં જ પુનઃ તેનું અવસાન થાય છે. પ્રેમ વિદ્યુત્ છે ત્યારે શ્રદ્ધા સૂર્યકિરણ છે. સામાન્ય ત્રુટીથી અભિમાનની છાયામાં પ્રેમની ઉજ્જવળતા મલિન થઈ જાય છે. ત્યારે શ્રદ્ધા હૃદયેશ્વર જ્યોતિર્મયી રહે છે. સામાન્ય દુઃખથી પ્રેમનું બંધન શિથિલ થઈ જાય છે ત્યારે વેદનાથી, યાતનાથી શ્રદ્ધાનું બંધન દૃઢ થાય છે. પ્રેમ યુવાવસ્થાનો છે. શ્રદ્ધા જીવનસહચરી છે. પ્રેમ યુવાવસ્થાની અંચળતા છે, શ્રદ્ધા જીવનની સાધના છે. પ્રેમ સૌન્દર્ય છે શ્રદ્ધા સુખ છે. પ્રેમ મધુર છે, શ્રદ્ધા દિવ્ય છે. જે યુવતીના પ્રેમે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય છે તે જ યુવતી યથાર્થ પ્રેમમયી-સ્નેહમયી આદર્શ રમણી છે. શ્રદ્ધાવતી રમણી પતિના દોષોને પણ સહગુણ સમજે છે; પતિની સેવામાં જ પોતાના જીવનની સકળ સાર્થકતા જાણે છે; પરંતુ આત્મી શ્રદ્ધામયી સ્ત્રી સ્ત્રીજાતિમાં વિરલ હોય છે. ધણી કાળના આત્મસંયમદ્વારા જ શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

મણિગૌરીના અંતરમાં આવા પ્રકારનો યૌવનસુલભ અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો હતો. સાસુના અકાળ પરલોકવાસથી તે સંસારમાં તદ્દન સ્વતંત્ર હતી. કેશવકાન્ત જ્યારે ઔરિસમાં જતો ત્યારે મણિગૌરી ધર-

માં બેસી શૃંગારિક નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ વાંચવામાં પોતાનો કાળ પસાર કરતી હતી. આ પ્રકાર કેશવકાન્ત જાણતો હતો; કિન્તુ પોતાની પત્ની પોતાના વાચન અને જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરે છે એમ વિચારી તે આનંદિત થતો હતો. ધણી સ્વતંત્ર યુવકો આવી રીતે પત્નીને સાહિત્યશોખીન થયેલી જોઈ આનંદિત થાય છે; પરંતુ આ સ્થળે તેમની જે ગંભીર ભૂલ થાય છે તેની તેમને માહિતી હોતી નથી. એ ગંભીર ભૂલનું જ્યારે મહા અનિષ્ટકારક પરિણામ આવે છે. ત્યારે જ તેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘડે છે.

વાસ્તવિક રીતે ક્ષુદ્ધાએ સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવને ધણી અંચળ બનાવેલો છે. કોઈ પણ કાર્ય તરફ સ્ત્રીજાતિનું અંતર સત્તર આકર્ષાય છે. આમ હોવાથી જ સ્ત્રીજાતિને બાહ્યાવસ્થાથી ધાર્મિક કેળવણી આપી તેમનું ચરિત્ર નીતિમય થાય એવો પ્રયત્ન કરવાની વિદ્વાનો સર્વને સલાહ આપે છે. જે સ્ત્રીના અંતરમાં ધર્મવૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય હોતું નથી તે સ્ત્રી નીતિના સિદ્ધાંતોને ક્યારે જલાંજલિ આપી પોતાના સ્ત્રીજીવનને કલંકિત કરશે તેનો કાંઈ નિર્ણય નથી. આમ હોવાથી આધુનિક સ્ત્રીશિક્ષણમાં વ્યવહારિક શિક્ષણની જેટલી આવશ્યકતા રહે છે તેથી વિશેષ આવશ્યકતા ધર્મશિક્ષણની રહે છે.

મનુષ્ય જાતિમાં મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રી જાતિમાં અભ્યાસ અને સહવાસની છાપ સત્તર પડે છે. યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીજાતિને માટે શૃંગારિક વાંચન, ભવિષ્યમાં તેની અધોગતિના કારણરૂપ થઈ પડે છે. મણિગૌરી પણ શૃંગારિક નાટકો, નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ વાંચતી હતી. તેમાંની નાયિકા સાથે પોતાની તુલના કરતી હતી. આમ હોવાથી તેના અંતરમાં શૃંગારિક ભાવ વિશેષ દઢ થતો ગયો. ધાર્મિક કેળવણી તરફ તેને ધૂણા ઉપજવા લાગી.

મધ્યાન્હકાળનો સમય હતો. આજે મેઈલ ટ્રેન લેઈટ હોવાથી અઘાપિ પોષ્ટ આવી નહોતી. કેશવકાન્ત ભોજનાદિ કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ઓરિસમાં ચાલ્યો ગયો હતો. મણિગૌરી ગૃહકાર્યાદિથી નિવૃત્ત થઈ એક નાટકનું પુસ્તક વાંચતી બારીને અડેલીને બેઠી હતી.

લગભગ એક વાગ્યે પોષ્ટ આવી. પોષ્ટમેન કેશવકાન્તના નામનો હુઆર કરી એક કવર નાખી ચાલી ગયો. મણિગૌરીએ એ કવર ઉપાડી લીધું. પત્ર કોનો હશે અંદર શું લખ્યું હશે વગેરે જાણવાની તેને જીજ્ઞાસા થઈ. પત્રના ઉપર વાંકા ચુંકા અક્ષરોમાં કેશવકાન્તનું શિરનામું લખેલું હતું. એ શિરનામું વાંચી જોતાં તે કોઈ સ્ત્રીએ જ લખેલું હોય

એવો ભાસ થતો હતો. આથી મણિગૌરીના અંતરમાં એક પ્રકારનો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. યુવાવસ્થામાં આવો સંદેહ ઉપસ્થિત થાય એ સર્વથા સાહજિક છે. તેણે સંદેહને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી કવર ફેાડી અંદરથી પત્ર ખંદાર કાઢ્યો, અને મથાળા ઉપરનું સંમોધન તથા નીચે પત્ર લખનારનું નામ વાંચી મણિગૌરી જડસડ બની ગઈ. તેની આંખો એ પત્ર પર સ્થિર થઈ ગઈ. મુખમંડળે વ્યાકુળ ભાવ ધારણ કર્યો. હૃદયના ધબકારાની ગતિ ધીમી થઈ ગઈ.

થોડા સમય પછી આત્મસંવરણ કરી, કાંઈક સ્વસ્થ થઈ મણિગૌરી એ પત્ર વાંચવા લાગી. પત્રમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત લખેલી હતી.
“પ્રાણાધિક પ્રિયતમની સેવામાં,

વિં વિં કે, ઘણા સમયથી આપનાં દર્શન નહિ થયેલાં હોવાથી હું કેવી આકુળવ્યાકુળ અને ચિંતાતુર બની ગઈ છું એ માત્ર મ્હારો આત્મા જ જાણે છે. આપનું પુસ્તક ગઈ કાલે મળ્યું છે. તેમાં પ્રકટ થયેલું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર વાંચી મ્હારા વૃદ્ધ પતિ પ્રસન્ન થયા છે. તેઓ આપના પર પ્રસન્ન થાય અને તેમના દ્વારા આપનું કલ્યાણ થાય એવા પ્રયત્નો હું પણ નિરંતર કર્યા કરું છું. મ્હારા વૃદ્ધ પતિ પોતાનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આપની પાસે લખાવવાનો વિચાર કરે છે; જે આ કાર્ય આપ હાથમાં લેશે તો આપને દ્રવ્યપ્રાપ્તિની સાથે મ્હારા સ્નેહસમાગમની પણ પ્રાપ્તિ થશે. જીવનાધિક! આ હૃદય હરી લઈને પાછા શું આ દાસીને દર્શન આપવા નહિ આવો? રાત્રિદિવસ આ સેવિકાના અંતરમાં આપની જ મનમોહન મૂર્તિનું સ્મરણ થયા કરે છે. જીવનચરિત્ર લખવાની વાત આપ જ પત્રદ્વારા મ્હારા પતિને જણાવશો. તેમાં મ્હેં આપને સૂચના કરેલી છે એવો આભાસ ભૂલેચુકે પણ આપશો નહિ. આપનો પત્ર આવ્યા પછી આપ અહીં એક મહિનાને માટે આવીને એ કાર્ય કરી શકો એવી વ્યવસ્થા હું કરીશ. હે પંડિતજી! આ સેવિકા પ્રેમશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રયત્ન મહત્વાકાંક્ષા રાખે છે; માટે સત્વર સેવિકાને દર્શન આપવાની નમ્ર પ્રાર્થના છે; અસ્તુ. પ્રેમભાવમાં વૃદ્ધ કરવાની વિનતિસહ વિરમું છું.

લિં આપની ચરણ સેવિકા

તારાસુંદરીના પ્રણામ.”

આ પત્ર મણિગૌરીએ ત્રણ ચાર વખત વાંચ્યો. પત્ર વાંચીને તે ચિંતાના અગાધ સાગરમાં ડૂબી ગઈ. કેશવકાન્તના માટે તેના અંતરમાં અસાર પૂર્વે જે અનુરાગ હતો તે આ પત્રવાચનથી વિલીન થઈ ગયો, અને સમસ્ત સંસાર અંધકારમય જણાવા લાગ્યો.

નગતમાં સ્ત્રીજાતિ સર્વ પ્રકારનું કષ્ટ સહન કરી શકે છે; કિન્તુ તે પોતાના પતિને પરસ્ત્રીપર આસક્ત થયેલો જોઈ શકતી નથી. મણિ-ગૌરી પણ પતિના પાપની વાત જાણવામાં આવતાં અસ્થિર બની ગઈ. આજ સૂઝી તે લજ્જાવતી હતી હવે તે સાહસિકા બની ગઈ. ઔદિ-સમાંથી માત્ર પંદર રૂપિયા પગાર કમાનાર વિદ્વાન (!) પતિ મોજ-શાખ કેવી રીતે મારે છે એ તે આજે જ જાણી શકી.

ઘણા સમય પછી તેણે એ પત્રને પોતાની ટ્રંકમાં મૂકી દાધો; છતાં તેના મુખમંડળપરથી ક્રોધ અને શોકની છાયા અદ્રશ્ય થઈ નહિ. સહાંજે જ્યારે કેશવકાન્ત ઘેર આવ્યો ત્યારે પણ મણિગૌરીએ હમ્મે-શાંની માફક તેની સાથે હસીને વાતચિત કરી નહિ. કેશવકાન્તે પત્નીની ચિંતાનું તેને કારણ પૂછ્યું; કિન્તુ મણિગૌરીએ કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

સંકટ પર સંકટ.

“When sorrows come, they come not as single, but in battalions.”

—Proverb.

લગભગ બે મહિનાથી નિર્મળા આણંદમાં તેની દૂરની સગી કાકીને ત્યાં જઈને રહી હતી. કયા સંબંધથી એ નિર્મળાની કાકી થતી હતી તેનું નિર્મળાને જ્ઞાન નહોતું. જ્યારે નિર્મળાની ઉમ્મર આઠ વર્ષની હતી ત્યારે અર્થાત્ ઘણા સમય ઉપર એક વખત તે આણંદથી રામ-પુર આવી હતી. એ સમયે નિર્મળાની માતાએ પુત્રીને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું:—“બહેન! આ તારાં કાકી થાય છે—તું તેમને પ્રણામ કર.”

નિર્મળા ઘણા કાળ પશ્ચાત્ આણંદ જઈને પણ તેની એ કાકીને ઓળખી શકી. તેની કાકીએ તેના દુઃખની સઘળી હકીકત પ્રથમથી જ સાંભળી હતી. તેણે નિર્મળાને પોતાના આશ્રયમાં આવેલી જોઈને કહ્યું:—“બહેન! તું અહીં આવી છે તેથી હું અતિ પ્રસન્ન થઈ છું. અરેરે! તમારો સુવર્ણસંસાર આવે! ખાકસાર થઈ જશે એમ કોણ જાણતું હતું!”

નિર્મળાએ જોયું કે, તેની કાકી એક ન્હાના મકાનમાં રહેતી હતી. તેની ઉંમર પચાસ વર્ષ ઉપરની હોય એમ લાગતું હતું. તેની કાકી ઘણી ભક્તિમતી જણાતી હતી; કેમ કે હરમેશાં તે પૂજપાઠ કરતી હતી, માળા જપતી હતી, નર્મદાસ્નાન કરી નિરંતર એ વખત દેવદર્શન કરવા જતી હતી. નિર્મળાએ સાંભળ્યું કે તેની કાકીનું નામ મંગળા હતું.

મંગળાના ઘરમાં ખીજ એક સ્ત્રી રહેતી હતી. એનું નામ સીતા હતું. સીતા સંબંધી આડોશી પાડોશી વિવિધ પ્રકારની વાતચિત કરતાં હતાં. થોડા દિવસ પછી પાડોશીદ્વારા નિર્મળા જાણી શકી કે, મંગળા-ગૌરીના ઘરમાં ખાખે એક યુવક રહે છે. એ યુવકનું નામ હરિલાલ ખાખજી છે. હમણાં તે ખહારગામ ગયેલો છે. એ યુવક મંગળાનો ભાણો થાય છે. હરિલાલ સિવાય મંગળાનું ખીજું કોઈ નિકટનું આત્મીય નથી. આથી મંગળા હરિલાલપર ઘણો પ્રેમ રાખે છે. ખાખ્યા-વસ્થાથી મંગળાએ જ તેને ઉછેરી મોટો કર્યો છે. વિશેષમાં નિર્મળાએ સાંભળ્યું કે, એ હરિલાલના શરીરનો રંગ સ્યામવર્ણ છે, તેનાં નેત્રો સહજ પીળા રંગનાં છે, તથા તેની પ્રકૃતિ પણ જંગલી બિલાડા જેવી છે. આ સઘળું સાદૃશ્ય જોઈને ગામલોકોએ તેને 'જંગલી બિલાડા'નું ઉપનામ આપ્યું હતું.

કોઈ પણ વાત વિશેષ સમય સૂધી ગુપ્ત રહી શકતી નથી. કાળ-ક્રમે નિર્મળા એ પણ જાણી શકી કે, તેની કાકીને ત્યાં રહેતી સીતા કોઈ અપરિચિતા યુવતી છે. ચાર વર્ષ પૂર્વે કોઈ મુખ્ય કારણને લીધે તે પોતાના ગામનો ત્યાગ કરી હરિલાલની સાથે મંગળાને ત્યાં આવી આશ્રય મેળવી શકી હતી. એ જાતે બ્રાહ્મણી નહોતી; પરંતુ મંગળા તેને આશ્રય ન આપે એવા ભયથી હરિલાલે તેને બ્રાહ્મણી તરીકે ઓળખાવી હતી. કોઈ કોઈ સમયે જ્યારે હરિલાલ આણોદ આવતો ત્યારે સીતા તથા તેના વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ ચાલતું હતું એ વાર્તા પણ આડોશી પાડોશી જાણતાં હતાં. નિર્મળાએ આ સઘળી હકીકત તેની પાર્વતીમાશીને કહી સંભળાવી.

પાર્વતીએ સઘળી હકીકત સાંભળી રહ્યા પછી કહ્યું:—“બહેન! એક વખત જ્યારે આપણે પૂરતો વિચાર કર્યા સિવાય અહીં આવીને રહ્યાં છીએ ત્યારે એકએક આ સ્થાનનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. થોડા દિવસ પછી જો આપણને અહીં નહીં રહેવું હોય તો આપણે ખીજ સ્થળે જઈને રહીશું.”

પ્રયોજન સિવાય સીતા, નિર્મળા કે પાર્વતીની સાથે વાતચિત કરતી નહોતી. એક દિવસે નિર્મળા એકલી ધરમાં બેસી રહી હતી. એ સમયે સીતાએ તેની પાસે આવીને મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“આજ સૂધી મહેં તમને કાંઈ કહ્યું નથી; કિન્તુ આજે તમને એક વાત કહી સાવધાન કરવાનો મ્હારો વિચાર છે.”

“શી વાત છે—જે કહેવું હોય તે બેલાશક કડો.” નિર્મળાએ ઉત્સુકતાથી કહ્યું.

“પેલો ‘નંગલી બિલાડો’ હવે થોડા દિવસમાં જ અહીં આવવાનો છે. એ સમયે તમે શું કરશો તે કહો જોઈએ?” સીતાએ પોતાની વાતની પ્રસ્તાવના કરતાં કહ્યું.

“તમે કાઢીના બાણા હરિલાલની વાત કરો છો કે? એ અહીં આવશે તેથી મ્હને શી અડચણ છે?” નિર્મળાએ ઉત્તર આપ્યો.

સીતાએ કહ્યું:—“શી અડચણ છે તે એ આવશે એટલે તમને માલુમ પડશે. એના જેવો ખરાબ માણસ જગતમાં બાગ્યે જ બીજો કોઈ હશે! આથી વિશેષ કાંઈ હું તમને કહી શકું તેમ નથી.”

નિર્મળાએ કહ્યું:—“તમારે જે કહેવું હોય તે સ્પષ્ટતાથી કહેને. તમારી વાત હું કાંઈ કોઈને કહેવાની નથી. વળી મ્હારે ક્યાં હમ્મેશાં અહીં રહેવું છે. મ્હને અહીં આવીને રહ્યાને બે મહિના તો થઈ ગયા છે. હવે થોડા જ દિવસમાં મ્હારે ઘેર જવાનું થશે.”

“એક તરફથી તમે ઘેર જવાની વાત કરો છો અને બીજી તરફથી તમારાં કાઢી તમારા વિવાહની વ્યવસ્થા કરે છે. એટલા માટે જ એ ‘નંગલી બિલાડો’ અહીં જલદી આવવાનો છે. તે દિવસે મંગળાગ્રીએ શું કહ્યું હતું એ તમે જાણો છો કે?” સીતાએ સહજ ખુલાસો કરીને પૂછ્યું.

“મંગળાકાકી ગમે એમ કહે; પરંતુ વિવાહિતા થવાનો મ્હારો વિચાર જ નથી એટલે તેમની ધારણા શી રીતે પાર ઉતરવાની છે?” નિર્મળાએ પૂછ્યું.

“ના ના તમે ભૂલો છો. તેમણે તો એમ કહ્યું છે કે, જો વિવાહિતા થવાને તમે નારાજ હશો તો એ બળાદકારે તમારો વિવાહ કરશે. જુઓ, તેઓ આ તરફ આવતાં જ જણાય છે!”

મંગળાએ હસતાં હસતાં નિર્મળા અને સીતા પાસે આવીને કહ્યું:—“બહેન નિર્મળા! આજે હું તમને શુભસમાચાર કહું છું! ગોર

મહારાજે કહ્યું છે કે, આવતો શુક્રવાર વિવાહ માટે ઉત્તમ દિવસ છે. મહારા હરિલાલનો પત્ર પણ આવેલો છે. તે આજે જ અહીં આવી પહોંચશે. હવે આ શુભકાર્ય નિર્વિધને પાર ઉતરી જાય તો મહારા આત્માને અપાર શાન્તિ થાય.”

પાર્વતી પાસેના ઓરડામાં કાંઈ કામકાજ કરતી હતી. મંગળાનાં વચનો સાંભળી તેણે તેની પાસે આવીને પૂછ્યું:—“ મંગળાબહેન ! તમે શું કહો છો ? ”

મંગળાએ કહ્યું:—“ હું એમ કહું છું કે, આ શુભ કાર્ય નિર્વિધને પાર ઉતરી જાય તો મહારા આત્માને અપાર શાન્તિ થાય. મહારા હરિલાલનો આ ખીજ વખતનો વિવાહ છે. દશ વર્ષથી એ બિયારો સંસાર-ત્યાગી જેવો થઈ રહ્યો છે. આટલા દીર્ઘકાળ પછી તે બ્યારે વિવાહ કરવાને સંમત થયો છે ત્યારે હવે વિલંબ કરવાની જરૂર નથી. ગોર-દેવતાએ કહ્યું છે કે, આવતો શુક્રવાર વિવાહકાર્યના માટે ઉત્તમ દિવસ છે. તેથી શુક્રવારે જ આ શુભ વિવાહકાર્ય સંપન્ન કરી નાખવાનો મહારો વિચાર છે.”

પાર્વતીએ પૂછ્યું:—“ શુક્રવારે તમારા હરિલાલનો વિવાહ થશે કે ? એમનો વિવાહ કરવામાં હવે વિલંબ કરવો બેઝબે નહિ.”

“ વાહરે વાહ ! તમે તો જાણે કે કાંઈ જાણતાં જ નથી ! ” મંગળાએ કહ્યું.

“ તમારા કહ્યા સિવાય હું કેવી રીતે જાણી શકું ? વારું, હરિલાલનો વિવાહ ક્યાં નક્કી કર્યો છે ? ”

“ પાછી એની એ વાત કાઢી કે ? આટલા માટે જ તમારી સાથે મળે બનતું નથી. મહારો વિચાર એવો છે કે, આ શુભકાર્ય પ્રસંગે તકરાર ન થાય તો સારું; પરંતુ અશ્વોસ કે તમારો વિચાર મહારા વિચારથી વિરુદ્ધ જણાય છે—તકરાર ઉપસ્થિત કરવાની જ તમને ઇચ્છા થાય છે. આટલા બધા દિવસથી તો વાતચિત ચાલે છે કે, મહારા હરિલાલના હાથમાં હું મહારી નિર્મળાનો હાથ આપી નિશ્ચિંત થઈશ; છતાં ક્યાં વિવાહ થવાનો છે એવો હજી તમે પ્રશ્ન પૂછો છો ? ”

પાર્વતીએ કિંચિત્ રોષસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ તમે પાગલ બની ગયાં છો કે શું ? મહેં તો તમને પ્રથમથી જ કહી દીધું કે, ‘ તમારા હરિલાલ સાથે મહારી નિર્મળાનો વિવાહ કરવાની કલ્પનાને તમે તમારા અંતરમાં સુદ્ધાં સ્થાન આપશો નહિ. ’ તમારા હરિલાલ સાથે મહારી

નિર્મળાનો વિવાહ કરવાના વિચારથી હું તેની સાથે અહીં આવીને રહી છું એમ તમે સમજો છો ? અમે તમારે ત્યાં માત્ર સ્થિત રહીએ છીએ—અમે અમારા ખર્ચે ખાઈએ છીએ; છતાં તમે અમારા ઉપર સત્તા ચલાવવાની અભિલાષા શા માટે રાખો છો ? અમે આજે જ તમારા મકાનનો ત્યાગ કરીને અન્ય કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે ચાલ્યા જઈશું.”

“ તું આજકાલની ચાકરડી મહારી સાથે આટલો બધો મિનન કરે છે ? હમણાં ને હમણાં તું મહારા ગૃહનો ત્યાગ કરી ચાલી જા. નહાના મુખે જેમ શવે તેમ બોલતાં બિલકુલ શરમાતી નથી કે ? કોણે તને અહીં આવીને રહેવાનું કહ્યું હતું ? જે તું સત્તર અહીંથી વિદાય નહીં થઈ જાય તો મહારો હરિલાલ આવી લાતો મારીને તને હાંકી કાઢશે. માટે સમજી જઈને સત્તર અહીંથી ત્હારું કાળું કર. ” મંગળાએ પાર્વતીનું ભયંકર અપમાન કર્યું.

“ ચાલ જઈને નિર્મળા ! હમણાં ને હમણાં આપણે આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી ચાલ્યાં જઈએ. હવે અહીં રહેવાની જરૂર નથી. આપણી ભૂલનો આપણને પૂરેપૂરો બદલો મળી ગયો છે ! ” પાર્વતીએ નિર્મળાને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“ નિર્મળાને મહારા આશ્રયમાંથી તું ક્યાં લઈ જાય છે ? તું દૂર થા. નિર્મળા તો મહારી પુત્રી સમાન છે. તે મહારા આશ્રયમાં જ રહેશે. ” મંગળાએ નિર્મળાને પોતાની પાસે રાખવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“ હજી પણ તમે એમ સમજો છો કે, મહારી નિર્મળા તમારા હરિલાલની પત્ની થશે ? નહિ નહિ, હું જોઉં છું કે, તમે નિર્મળાને કેવી રીતે રોકી રાખો છો ? ” સંપૂર્ણ ક્રોધ દર્શાવતાં પાર્વતીએ કહ્યું.

નિર્મળા પાર્વતી સાથે જવાને ઉઠી ઉભી થઈ. મંગળાએ ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:—“ અરે નિર્મળા ! તું ક્યાં જાય છે ? ”

નિર્મળાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ હવે હું અહીં રહીશ નહિ. હું મહારાં પાર્વતી માશી સાથે અન્ય કોઈ સ્થળે જઈને રહીશ.”

મંગળાએ નિર્મળાનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ ના ના, ત્હારે મહારી પાસેથી જવાનું નથી. મહેં સઘળું નક્કી કરી રાખ્યું છે. હરિલાલને પત્ર લખી અહીં તેડાવ્યો છે. મહેં તો પ્રથમથી જ કહી રાખ્યું છું કે, જે તું પ્રસન્નતાથી વિવાહ કરવાને રાજી નહિ થાય તો હું બળાતકારે પણ ત્હારો વિવાહ કરીશ.”

દ્વાર પાસેથી કોઈ ગઈબના જેવા પ્રાણમોહન સ્વરે બોલી ઉઠ્યું:—
“માશી બા ! હું આવી પહોંચ્યો છું.”

આ વાક્યોચ્ચારની સાથે સાથે જ એક અપૂર્વ મૂર્તિએ એ સ્થળે ઉપસ્થિત થઈને કહ્યું:—“અહીં આટલી બધી ગરબડ શાની છે? આ સર્વે કોણ છે?”

નિર્મળા અને પાર્વતીએ હરિલાલના સર્વાંગનું દર્શન કરી પોતાનાં નેત્રો સાર્થક કર્યા.

મંગળાએ કહ્યું:—“હરિલાલભાઈ! તું આવી પહોંચ્યો કે? વિવાહની સમગ્રી વ્યવસ્થા નક્કી કરેલી છે; માત્ર આ ચાકરડી જ શુભ-કર્મમાં બાધા કરવા તત્પર થઈ છે!”

હરિલાલે પાર્વતી તરફ નયનબાણ ફેંકીને કહ્યું:—“કેમ રે ચાકરડી, તું કોની સાથે વિરોધ કરવાને તૈયાર થઈ છે તેની તને કલ્પના પણ છે કે? અમારા મકાનમાં રહીને જ તું આ કાર્યમાં અડચણ કરવાને ઈચ્છે છે? જા-જલદી આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી ચાલી જા-નહિ તો હું તને ધક્કા પાડુનો સ્વાદ ચખાડી આ ઘરમાંથી હાંકી કાઢીશ.”

“હીક છે-હું પણ જોઉં છું કે, તમે મ્હારી નિર્મળાને કેટલા સમય સૂધી કેદ કરી રાખો છો? હમણાં જ હું ફોજદાર પાસે જઈ તમને સર્વેને શ્રીધરનું દર્શન કરાવું છું!” પાર્વતીએ ચણીસ્વરૂપ ધારણ કરીને કહ્યું.

આમ કહીને પાર્વતી ત્વરિત ગતિથી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. હરિલાલ મોહનાઅશરસંધાન કરવાના ઉદ્દેશથી કુસુમ સમાન કોમળાંગી કિશોરી નિર્મળા તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યા !

પ્રકરણ ૨૫ મું.

સંકટોદ્ધાર.

પાર્વતી સત્વર પોલિસગેટમાં ઉપર્યુક્ત સમાચાર પહોંચાડવા ચાલી ગઈ ! કેટલાક સિપાહીઓ પોલિસગેટના પ્રવેશ દ્વાર પાસે બેસી ધૂમ્રપાન કરતા હતા. પાર્વતીને જોઈને એક સિપાહીએ પૂછ્યું:—“ત્યાં ક્યા મંગતી હય?”

પાર્વતીએ બ્યાકુળતાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“મ્હારા સર્વસ્વનો નાશ થવા બેઠો છે. મ્હને જલદી કહો કે, ફોજદાર સાહેબ ક્યા છે?”

સિપાહીઓએ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ તુમ તો દીવાની હય. ચત્રી જાઓ છાં સે ! ”

પાર્વતી ઉચ્ચ સ્વરે ગર્જના કરીને બોલી ઉઠી:—“ તમે મહારી મસ્કરી ના કરો. અહીં પેત્રો ‘ જંગલી ખિલાડો ’ બગાટકારપૂર્વક મહારી નિર્મળાને પરણવાનો પ્રયત્ન કરે છે ! અને પેલી કુલટા મંગળા પોતાની હાજરીમાં એ કાર્ય કરાવે છે ! ”

ફોજદાર પોલિસગેટમાં જ સૂઈ રહ્યો હતો. પાર્વતીનાં ઉચ્ચ વા-
ક્યોથી તેની નિદ્રાનો ભંગ થયો. તેણે ખહાર નીકળી એક ખુરસીપર બેસી તેત્રો સ્વચ્છ કરતાં કરતાં પૂછ્યું:—“ શી ખબર છે ? ”

પાર્વતીએ સિપાહીઓને જે હકીકત કહી હતી તે જ હકીકત તેણે ફોજદારને કહી. આ ફોજદાર ગુજરાતી હતો. પાર્વતીની હકીકત સાંભળી તેણે કહ્યું:—“ ઠીક છે, તમે જાઓ—હું આવું છું. તમારી સાથે હમણાં એક સિપાહી આવે છે. ”

“ ફોજદાર સાહેબ ! આપ મેહેરબાની કરીને બહેલા આવજો. આ જગતમાં મહારી નિર્મળાનું રક્ષણ કરનાર મહારા સિવાય ખીજું કોઈ નથી. ” પાર્વતીએ કહ્યું.

“ તમે જાઓ—ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. ” ફોજદારે એક સિગાર ટુંકતાં ટુંકતાં ઉત્તર આપ્યો.

ફોજદારની આજ્ઞાથી એક સિપાહી પાર્વતી સાથે જવા લાગ્યો. મંગળાના મકાન પાસે જઈ પાર્વતીએ પોતાની સાથે આવેલા સિપા-
હીને કહ્યું:—“ જમાદાર સાહેબ ! એ કુલટાનું મકાન આ જ છે ! આ મકાનમાં જ તેણે મહારી નિર્મળાને કેદ કરી રાખી છે. ”

આમ કહીને પાર્વતીએ બારણું હલાવી બેચું તો તે અંદરથી બંધ હતું. એ મકાનમાંથી કોઈનો અવાજ સાંભળવામાં નહિ આવ્યાથી પાર્વતી ઉચ્ચ સ્વરે રુદન કરીને કહેવા લાગી:—“ ઓ મંગળા ! બારણું ઉઘાડ ! ઓ ‘ જંગલી ખિલાડો ’ બારણું ઉઘાડ. ઓ આડોશ પાડોશના લોકો તમે આવીને મહારી નિર્મળાને બચાવો ! ”

અદ્વકાજમાં જ આડોશ પાડોશનાં કેટલાંક માણસો આવી પહોં-
ચ્યાં; કિન્તુ કોઈ પણ માણસ કાંઈ બોલવાનું સાહસ કરી શક્યું નહિ. એવામાં ફોજદાર બે ચાર સિપાહીઓ સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે મંગળાના મકાનનું બંધ બારણું બે ત્રણ વખત ખખડાવ્યું; પરંતુ અંદરથી કોઈએ બારણું ઉઘાડ્યું નહિ.

પાર્વતીના ઘરમાંથી ચાલ્યા ગયા પછી નિર્મળાએ જોયું કે, તે એકલી છે. હવે પોતે શું કરવું તેનો એ વિચાર કરવા લાગી. નર-પિશાચ હરિલાલ વાસનાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. સીતા એક ખુણામાં બેસી રહી આ સવળો પ્રકાર જોઈ મનમાં ને મનમાં હસ્યા કરતી હતી. મંગળા રસોડામાં હતી. નિર્મળાએ પાસેની એક એકાંત ઓરડીમાં પ્રવેશ કરી એ ઓરડીનું દ્વાર અંદરથી બંધ કરી દીધું.

રસિકવર હરિલાલે એ બંધ બારણાને હાથ ઠોકી નિર્મળાને સંબોધીને કહ્યું:—“ સુંદરિ ! આતું વર્તન તમને ઉચિત છે કે ? આવતી કાલે તો આપણો બન્નેનો વિવાહ થશે એટલે પછી તમારી લજ્જા ક્યાંથા રહેશે ? હવે લજ્જા કિંવા શરમ રાખવાનો સમય નથી. ચાલુ જમાનો સુધારણાનો કાળ છે. આજકાલ તો વિવાહ પૂર્વે કોર્ટશિપ થઈ જાય છે. રસિકા ! એક વખત દ્વાર ઉઘાડ, અને મ્હને ત્હારા મનહર દીદારનું દર્શન તમિ થાય ત્યાં સુધી કરવા દે. ”

એવામાં બહારથી પોલિસોએ બળપૂર્વક પ્રવેશદ્વાર બાંગી નાંખ્યું. બારણું જમીનપર પડતાં તેનો ગંભીર અવાજ થયો. હરિલાલ અને સીતા ભય પામીને ખૂબ પાડી ઉઠ્યાં. મંગળા પણ ત્વરિતગતિથી રસોડામાંથી બહાર દોડી આવી. ફાજદારે પોતાની સાથેના સિપાહીઓ-સહ મંગળાના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. આડોશી પાડોશીઓ આ તમાશો જોવા દોડી આવ્યાં.

ફાજદારે પાર્વતીના મુખે સઘળી હકીકત સાંભળી નિર્મળાને મકાનની બહાર જવાનું કહ્યું. પછીથી ફાજદારે હરિલાલ તરફ તીવ્ર દૃષ્ટિ ફેંકીને કહ્યું:—“ Oh ! You ugly beast ! old enough to be her father ! ” (બેડોળ પશુ ! તું તો એના પિતાની ઉમ્મરનો છે !) ”

આમ કહી ફાજદારે પોતાના ઘોડાની ચાલુક હરિલાલના બરડા ઉપર જોરથી ફટકાવી. હરિલાલે કંપતાં કંપતાં પોતાના બન્ને હાથ જોડીને કહ્યું:—“ ફાજદાર સાહેબ ! મ્હને માફી આપો. આ જન્મમાં હવે હું વિવાહનું નામ સુદાં નહીં લઉં ! ”

ફાજદાર ભાગ્યે જ દયાદ્રવિત હોય છે. ફાજદારે સિપાહીઓને આજ્ઞા કરી કે:—“ આ નરપશુના હાથમાં બેડી પહેરાવી તેને તથા આ બન્ને સ્ત્રીઓને ગેટ ઉપર લઈ ચાલો. ”

આ સમયે એક સિપાહીએ હરિલાલના કાનમાં મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—
“જો બસો રૂપિયા આપતા હો તો ફોજદાર સાહેબને કહી હમણાં
છોડી મૂકાવું.”

હરિલાલે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“જમાદાર સાહેબ! મહારી પાસે
માત્ર પચાસ રૂપિયા છે. ઇશ્વરનું નામ લઇને હું સાચું જ કહું છું.
પચાસ રૂપિયા ઉપરાંત એક પૈસો પણ મહારી પાસે નથી.”

આ સમયે સીતા બોલી ઉઠી:—“જમાદાર સાહેબ! એ ખોટું
બોલે છે. વિવાહ કરવાને માટે એ દોઢસો રૂપિયા રોકડા લઇને આવેલો
છે. એની પાસેથી બધા રૂપિયા લઇ મહને છોડાવી મૂકો. હું ગરીબ
ધરની સ્ત્રી છું. હું પુનઃ મહારે ઘેર જઇને રહીશ.”

આ સમયે ફોજદારે સીતાને છોડી મૂકી. પછીથી તેણે હરિલાલ
તેમજ મંગળાને પોલિસગેટ પર લઈ જવાની પોતાના સિપાહીઓને
આજ્ઞા કરી. પાર્વતી આ સમયે ફોજદારને ઉદ્દેશી બોલી ઉઠી:—“ફોજ-
દાર સાહેબ! આ મંગળા જ સકળ અનર્થનું મૂળ છે. એના હાથ
પમમાં બેડી પહેરાવી આપ એને બરાબર સજા કરજો. એ રંડા મહારી
નિર્મળાને ફસાવવાની ઇચ્છા રાખતી હતી!”

“બહુ સારું” કહીને ફોજદાર ગુન્હેગારો લઇને પોલિસગેટ તરફ
ચાલ્યો ગયો. નિર્મળા અને પાર્વતી હજી સૂઈ મંગળાના મકાનમાં
જ હતાં.

આ સમયે બહારથી કોઇએ કહ્યું:—“અંદર કોણ છે? જો હોય
તે એકવાર અહીં આવો.”

પાર્વતીએ બહાર નીકળીને જોયું તો ભાંગી ગયેલા દાર પાસે
દુર્લભરાય ઉભો રહ્યો હતો. તેને જોતાં જ પાર્વતી બોલી ઉઠી:—“તમે
આવી પહોંચ્યા કે? અહીં મહારી નિર્મળા એક મોટા ભયંકર સંક-
ટમાં ફસાઈ પડી હતી. ઇશ્વરની કૃપાથી એ સંકટ દૂર થઈ ગયું છે.”

દુર્લભરાયે કહ્યું:—“અહીં બે દિવસથી હું તમારી શોધ કર્યાં
કરું છું. નિર્મળાદેવી ક્યાં છે?”

પાર્વતી દુર્લભરાયને ઘરમાં લઈ ગઇ. દુર્લભરાયે ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે
નિર્મળાને પ્રણામ કર્યા. નિર્મળાએ પૂછ્યું:—“મહારા પિતાશ્રી ક્યાં છે?”

“તમારા પિતાશ્રી સાથે હવે અલ્પકાળમાં જ તમારું મિલન થશે.
હમણાં તમે મહારી સાથે ચાલો. સઘળા હકીકત પછીથી તમે જાણી
શકશો.”

પાર્વતી અને નિર્મળા દુર્લભરાય સાથે જવા લાગ્યાં. થોડે દૂર ગયા પછી દુર્લભરાયે કહ્યું:—“અમે આ સ્થળે જ ઉતર્યા છીએ.”

પાર્વતી અને નિર્મળાએ એ મકાનના મેડા ઉપર જતાં જ ત્યાં એક તેજસ્વી કાન્તિવાળા સંન્યાસી યુવકને ઉભો રહેલો જોયો ! તેઓ બન્ને એ સંન્યાસી યુવકને જાળખી શક્યાં. પાર્વતી એ સંન્યાસીના ચરણોમાં નમી પડી ! નિર્મળાએ પણ કંપિત સરીરે અને સજ્જન નયને એ સંન્યાસીને પ્રણામ કર્યા.

દુર્લભરાયે કહ્યું:—“પ્રિયકાન્તભાઈ ! આ દેવીમાતાએ જ મ્હને સ્વપ્નમાં દર્શન દધ મહારી મતિગતિને સુધારી છે. હું જીવનપર્યંત તેમને આભારી થયેલો છું.”

એ જ દિવસે દુર્લભરાયે હરિદાસના નામનો એક રજીસ્ટર્ડ પત્ર લખી રવાના કરી દીધો. તેમાં તેણે લખ્યું કે,

“કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર ઉતરી ગયું છે; અર્થાત્ આપણી ઉમતિનો માર્ગ સર્વોચ્ચે નિષ્કંટક થઈ ગયો છે. આપ નિશ્ચિંત રહેજો. હું સત્વર આપની પાસે આવી પહોંચીશ. આપનો—દુર્લભરાય.”

પ્રકરણ ૨૫ મું.

રજનીકાન્તની મુક્તિ.

મુંબાઈમાં હોર્નબી રોડ ઉપર દુર્લભરાયે એક મકાન ભાડે લીધું હતું. એ મકાનમાં બેસી દુર્લભરાય અને પ્રિયકાન્ત વાતચિત કરતા હતા.

દુર્લભરાયે પૂછ્યું:—“પોલિસ કમીસનર સાહેબ આપને જોઈ જાળખી શક્યા હતા કે ?”

પ્રિયકાન્તે ઉત્તર આપ્યો:—“તેઓ મહારો આ સંન્યાસીવેશ જોઈને વિસ્મિત થયા હતા; કિન્તુ તેઓ મ્હને જોતાંની સાથે જ જાળખી શક્યા હતા. પિતાશ્રીનો પરલોકવાસ થયા પછી પણ મહારી સાથે કેટલીક વખતે તેમની મુલાકાત થઈ હતી.”

“તેમની સાથે શી વાતચિત થઈ ?” દુર્લભરાયે પૂછ્યું.

“મ્હે તેમને આઘોપાન્ત સધળી હકીકત કહી સંભળાવી. પ્રથમ તો તેઓ વિસ્મિત થયા. બાદ્યે કે તેમના અંતરમાં સહજ અવિશ્વાસ ઉપજ્યો. પછીથી જ્યારે સધળી હકીકત તેમને કહી સંભળાવી ત્યારે

અલ્પકાળ સૂત્રી પોતાના મન સાથે કાંઈ વિચાર કરીને તેઓ કહેવા લાગ્યા:—“હું સમજી શક્યો છું કે, આ સકળ વિષયમાં સહજ પણ સંદેહ નથી; કિન્તુ તમે એક વખત દુર્લભરાયને મ્હારી પાસે મોકલો. કાયદાનુસાર હું તેમના સર્વ દોષની તેમને ક્ષમા આપીશ, તથા તેમને આ બચાવ કેસના મુખ્ય સાક્ષી (approver) કરીશ. તેમણે સોગન ખાધને સઘળી સત્ય હકીકત ન્યાયમંદિરમાં કહેવી પડશે. રજનીકાન્ત મેંડ હોસ્પિટલમાંથી અલ્પકાળમાં જ મુક્ત થઈ જશે. વિનયચંદ્રની મુક્તિ માટે આજે જ હું ગવર્નર સાહેબનું અનુમતિપત્ર મેળવીશ. તમે નિશ્ચિંત રહો. હું ખીજાં સર્વ કાર્યોનો ત્યાગ કરી હમણાં આ કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત થઈશ.” પછીથી મ્હેં તેમને ધન્યવાદ આપ્યો એટલે તેમણે કહ્યું:—“તમારા પિતા સાથે મ્હારે ઘણા સમયનો રોહ હતો. હું તેમની પાસે કૃતગતાના બંધનમાં બંધાયલો છું.” પ્રિયકાન્તે સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી.

“ત્યારે મ્હારે હમણાં જ તેમને મળવું પડશે કે ? રજનીકાન્ત-ભાઈની મુક્તિનું આગ્રાપત્ર આપણે આજે જ મેળવી શકીશું કે ? ” દુર્લભરાયે પૂછ્યું.

“થોડા સમયમાં જ તેઓ ગવર્નર સાહેબ બહાદુરને મળી આવવાના છે. રજનીકાન્તની મુક્તિનું આગ્રાપત્ર મળતાં વિલંબ નહિ થાય એમ હું ધારું છું.” પ્રિયકાન્તે કહ્યું.

“ત્યારે હવે આપ અહીં જ રહો. હું સાહેબને મળી આગ્રાપત્ર મેળવી રજનીકાન્તભાઈને અહીં તેડી લાવું છું. હવે આપ અહીં વિલંબ નહિ કરતાં આજે સંધ્યા સમયે રામપુર તરફ રવાના થઈ જાઓ. આપનાં સહધર્મિણીને હાલ તરત તો આપ અત્રે જ લઈ આવો. આ સર્વ સમાચાર હમણાં કોઈ પણ રીતે નરપિશાય હરિદાસજી ન જાણી શકે એ માટે ઘણી સાવધાનતા રાખવાની અગત્ય છે. મ્હેં કરીમઅલીને ભરુચના મ્હારા રોહી કૃતેહખાન પાસે મોકલી દીધો છે. છુપી રીતે જે સકળ વિષયનો બંદોબસ્ત કરવા તેને જણાવ્યું છે તે સઘળો બંદોબસ્ત તેણે અવશ્ય કર્યો હશે.”

તે દિવસે સંધ્યાકાળે દુર્લભરાય એક ઇંગ્લેજ સરજનની સાથે રજનીકાન્તની મુક્તિનો પરવાનો લઈ મેંડ હોસ્પિટલમાં ગયો. અનેક ચક્રમ કિંવા દીવાનાઓ વિવિધ ભાષામાં દુર્લભરાય સાથે સંભાષણ કરવા લાગ્યા. એક દીવાનો દુર્લભરાયને જોઈ ઉચ્ચ હાસ્ય કરી બોલી કહ્યો:—

“Good morning, mr. mouse!” તેના સાથીઓ પણ સમસ્ત્રે ગર્જના કરીને બોલી ઉઠ્યા, “Good morning, mr. mouse!” દુર્લભરાય વિશેષ અગ્રેસર થયો. ખીજો એક ગાંડો તેને જોઈ હાથતાલી વગાડી વિકટ અવાજથી હસી પડ્યો. તે સાથે જ ચારે દિશાએથી હાથ તાલી અને ભયંકર હાસ્યધ્વનિ થયો. એક ગાંડો બોલી ઉઠ્યો:—“એને પકડો પકડો—મારો મારો!” ચોતરફથી તુમુલ કોલાહલ થયો કે, “એને પકડો પકડો—મારો મારો!” ગાંડાઓના હાથપગની બેડીઓનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. અંતે ઇંગ્રેજ સરજન દુર્લભરાયને એક એકાન્ત ઓરડામાં લઈ ગયો. એ એકાન્ત ઓરડામાં એક બાળક એકલો બેસીને ગાલપર હાથ મૂકી શાન્ત રુદન કર્યા કરતો હતો. દુર્લભરાયને જોતાં જ એ બાળક ઉઠી ઉભો થઈ ગયો.

દુર્લભરાયે પૂછ્યું:—“રંજનીકાન્તભાઈ! મ્હને ઓળખી શકો છો કે?”

રંજનીકાન્તે વિરક્ત સ્વરે કહ્યું:—“હા, સારી રીતે ઓળખું છું. હવે મ્હને ક્યાં લઈ જવો છે? વધ્યભૂમિમાં? ત્યારે હવે ચાલો, સત્વર મ્હને ત્યાં લઈ જાઓ. આટલા દિવસ સૂધી શા માટે તમે મ્હને જીવતો રહેવા દીધો? હવે હું આ અસહ્ય ચાતના સહન કરી શકતો નથી!”

દુર્લભરાયે રંજનીકાન્તને આલિંગન કરીને કહ્યું:—“ના ના—હવે તમે સહજ પણ ભય પામશો નહિ. તમારા ભાગ્યમાં જેટલું કષ્ટભોગ વવાતું વિનાતાએ લખ્યું હતું એટલું કષ્ટ તમે ભોગવ્યું છે. હમણાં હું તમને અહીંથી મુક્ત કરવા માટે આવ્યો છું. તમારા સુકોમળ શરીરે અસામાન્ય કષ્ટ સહન કર્યું છે. ભાઈ! ચિંતાશૂન્ય થઈ મહારી સાથે ચાલો—હું તમને તમારે ઘેર લઈ જઈશ.”

“મ્હને ક્યાં લઈ જાઓ છો તે કહો?” રંજનીકાન્તે સહજ સંદેહસૂચક સ્વરે પૂછ્યું.

“હું તમને તમારા પોતાના ઘેર લઈ જઈ છું; તમારાં સગાં જહાલાંની પાસે—તમારા ભાઈ પાસે તમને લઈ જઈ છું.” દુર્લભરાયે ઉત્તર આપ્યો.

“અદ્યાપિ મહારા સમક્ષ અસત્ય વચનો શા માટે ઉચ્ચારો છો? મહારા વડિલખંદુ તો ઘણા દિવસથી મહારો ત્યાગ કરી—સંસારની માયાનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા છે!” રંજનીકાન્તે કહ્યું.

“ભાઈ! હું એક પણ શબ્દ અસત્ય બોલતો નથી. પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી આપના વડિલ ખંદુ જીવતા છે. તેઓ દૂર દેશમાં

ચાલ્યા ગયા હતા. પુનઃ તેઓ સંસારમાં આયા છે. ચાલો, અલ્પકાળમાં જ તમે એ દેવમૂર્તિતુલ્ય જ્યેષ્ઠબ્રહ્મનું દર્શન કરી શકશો.”

રજનીકાન્તના અંતરનો સંશય અધાપિ સર્વાંશે દૂર થયો નહોતો. તે દીવાનાઓની ઠઠામચ્છરી, હાસ્યધ્વનિ વગેરે સાંભળતો સાંભળતો ચિંતામ્ન ચિત્તે દુર્લભરાયની સાથે ખહાર નીકળ્યો. ખહાર એક વિક્ટોરિયા ઉભેલી હતી. દુર્લભરાય રજનીકાન્ત સાથે એ ગાડીમાં બેસી ટૂંક સમયમાં જ પ્રિયકાન્ત પાસે જઈ પહોંચ્યો. પ્રિયકાન્તે પોતાના બન્ને હાથ પહોળા કર્યા. રજનીકાન્ત જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મના હૃદયમાં પોતાનું મ્હોં છુપાવી રહ્યો હતો.

“ભાઈ! હવે શા માટે રહ્યો છો? તું જીવે છે કે, હું પાછો તારી પાસે આવી પહોંચ્યો છું. હવે તારે શાની ચિંતા છે?” પ્રિયકાન્તે રજનીનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું.

રજનીએ પોતાનું મ્હોં ઉંચું કરીને કહ્યું:—“મ્હોટાભાઈ! આટલા દિવસ સૂધી મ્હારો ત્યાગ કરી તમે ક્યાં જતા રહ્યા હતા? મ્હેં તમારો શો અપરાધ કર્યો હતો? અમને એ કાળસર્પના હાથમાં સમર્પણ કરી તમે કેમ ચાલ્યા ગયા હતા? મ્હેં તથા મ્હારાં બાબીએ કેટલું બધું કષ્ટ સહન કર્યું છે એ માત્ર અમારો અંતરાત્મા અને પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈ જાણી શકે તેમ નથી. મ્હારાં બાબી ક્યાં છે? તેઓ કેવાં છે? મ્હને તમે વિના વિલંબે તેમની પાસે લઈ ચાલો.”

પ્રિયકાન્તે ઉત્તર આપ્યો:—“ભાઈ! તું નિશ્ચિંત રહે. આપણે જોગ અને તેમ જલદીથી તારી બાબી પાસે જઈશું.”

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સ્વર્ગ-સદન તરફ ગમન.

ખીજ થોડા દિવસ પસાર થઈ ગયા. મુંબાઈમાં રાખેલા મકાનમાં એક ઓરડીમાં પ્રિયકાન્ત એકલો વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં બેઠો હતો; એવામાં દુર્લભરાયે તેની પાસે જઈને કહ્યું:—“હું સધળું નક્કી કરી આવ્યો છું. સાહેબે મ્હારી બે ગુપ્ત વિનંતિઓ માન્ય કરી છે. હવે અહીં વિલંબ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું ધારું છું કે, આજે વિનમ્યંદ્રભાઈ અહીં આવી પહોંચશે. તેમને સાથે લઈ આજે જ રામપુર જવું ઉચિત છે. કરીમઅલીએ છુપી રીતે તપાસ કરી મ્હને એવા સ-

માયાર લખી જણાવ્યા છે કે, હમણાં કપટી કારભારી હરિદાસજી રામપુરનો ત્યાગ કરી કાર્ય પ્રસંગે ભરુચ ગયેલો છે. ત્યાં તે સાત આઠ દિવસ રોકાવાનો છે.”

“એ તો જાણે હીક; પરંતુ સાહેબને તમે શી વિનતિઓ કરી છે તે તો મહત્તે જણાવો.” પ્રિયકાન્તે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“પાછા આપ મહારા વિચારને અસંમત થાઓ. એવા બયથી જ એ હકીકત અત્યારસૂધી મહેં આપને જણાવી નહોતી. આપે સંસારમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો છે એ વાર્તા અઘાપિ નરાધમ હરિદાસજી જાણતો નથી. એ દુરાત્મા હજી એમ જ સમજે છે કે, એના મોકલાવેલા માણસોએ બીણજી અરણ્યમાં આપને મારી નાખ્યા છે. તેથી મહારી પહેલી વિનતિ એ હતી કે, આપણે સર્વ તેની ગેરહાજરીમાં રામપુર જઈ, ગામવાસીઓની હાજરીમાં એ પાપાત્માને કેદ પકડાવીએ. તે પહેલાં તેને જાણે કે કશી હકીકત કહેવી જ નહિ. પોલિસ કમીસનર સાહેબે મહારી આ વિનતિ માન્ય રાખી છે. મહારી બીજી વિનતિ એ હતી કે, પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ રામપુરનાં સઘળાં માણસોની હાજરીમાં એ પાપાત્માના પ્રત્યેક અપરાધની તપાસ કરે, અને સઘળાં પ્રમાણો એકત્ર કરે. મહારી આ વિનતિ પણ તેમણે માન્ય કરી છે.” દુર્લભરાયે કહ્યું.

“તમારાં વચ્ચેનાં રહસ્ય હું સમજી શકતો નથી. રાજદ્વારમાં એ નરપિશાચના અપરાધોનો ન્યાય થશે. પ્રચલિત પ્રથાનુસાર પોલિસ પ્રમાણ એકત્ર કરશે એમાં આપણે હાથ નાખવાની શી જરૂર છે? વળી ગામલોકો સમક્ષ પ્રમાણો રજૂ કરવાની શી અગત્ય છે એ પણ હું સમજી શકતો નથી!” પ્રિયકાન્તે કહ્યું.

“રાજકીય ન્યાયરથને જે સઘળી સાક્ષીઓ આપવામાં આવશે તે ગામના લોકોના જાણવામાં આવશે નહિ. એ નરાધમે આપની સાથે તથા બીજાં માણસોની સાથે જે બયંકર નૃશંસ વ્યવહાર ચલાવ્યો છે તેથી રામપુરના અને બીજાં ગામોના લોકો, આપના નોકર ચાકરો, હજી સૂધી સર્વથા અજ્ઞાત છે. સર્વ કોઈ એમ જ સમજે છે કે, હરિદાસજી એક ધાર્મિક યોગિવર છે! એનો યોગ કેવો બયંકર છે તે જનસમાજમાં પ્રકાશિત થવાની અતિ આવશ્યકતા છે. તેથી જ ન્યાયમંદિરમાં તે અપરાધી ઠરે એ પહેલાં જનસમાજમાં તેનું ચિત્રચારિત્ર્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. ધર્મનો જય અને અધર્મનો પરાજય થયેલો જોઈ લોકોની વૃત્તિ ધર્મમાર્ગગામિની થશે. આપને પણ મહારી એટલી પ્રાર્થના છે કે,

આપ મહારા આ વિચારોને અમાન્ય કરશો નહિ.” દુર્લભરાયે સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો.

“ઠીક છે એ સંબંધી હું પૂરતો વિચાર કરી જોઈશ. ” પ્રિયકાન્તે કહ્યું.

“આજે વિનયચંદ્રભાઈ મુક્ત થઈ આપણામાનથી અહીં આવવાના છે; તેમને મળી અહીં લાવવાની જરૂર છે.” દુર્લભરાયે કહ્યું.

“આપણામાનદ્વીપથી આજે સ્ટીમર આવવાની છે એ હું જાણું છું. સંભવતઃ વિનયચંદ્ર આજની સ્ટીમરમાં આવશે. તમે જાતે જઈને તેમને અહીં તેડી લાવો.” પ્રિયકાન્તે કહ્યું.

“હમણાં એકાએક હું તેમની સાથે મુલાકાત કરું એ કોઈ પણ રીતે ઘટ નથી. પૂર્વેની સઘળી ઘટનાઓનું સ્મરણ કરીને તેમના અંતરમાં મહારા માટે અવિશ્વાસ ઉપજશે. કદાચ તેઓ મહારા સાથે અહીં પણ નહિ આવે એમ હું ધારું છું. આથી મહેં પ્રથમથી જ મહારા એક પરિચિત બંધુને આ કાર્ય માટે નક્કી કરી રાખ્યો છે. વિનયચંદ્ર માટે પહેરવાનાં વસ્ત્રો વગેરે મહેં એ બંધુ સાથે મોકલી આપ્યું છે. તે બંદરપરથી વિનયચંદ્રભાઈને અત્રે તેડી લાવશો. હવે આપણે સત્વર રામપુર જઈ શકીએ એવો બંદોબસ્ત હું આજે કરી નાખું છું.” દુર્લભરાયે ખુલાસો કર્યો.

જ્યારે આ સઘળી વાતચિત થતી હતી ત્યારે એક પ્રહર કરતાં વિશેષ સમય થયો નહોતો. પ્રિયકાન્ત તથા અન્ય સર્વેએ એ દિવસે વિનયચંદ્રના આગમનની અતિ ઉત્સુકતાથી રાહ જોઈ. જ્યારે વિનયચંદ્રને આવતાં ધણો વિલંબ થવા લાગ્યો ત્યારે ખીજા પણ એક બે માણસોને તેના સંધાનાર્થે મોકલવામાં આવ્યા.

સંધ્યાકાળના અરસ્સામાં દુર્લભરાયના બંધુએ આવી જણાવ્યું કે:—“વિનયચંદ્ર આજે સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા હતા. તેમનાં પહેરવાનાં વસ્ત્રો મહેં તેમને આપ્યાં હતાં; કિન્તુ અહીં આવવાને તેઓ કોઈ પણ રીતે કળ્લ થયા નહિ. મહેં તેમને ધણું સમજાવ્યા, અંતતઃ થોડા સમય સુધી અમુક સ્થળે રાહ જોવાને જણાવ્યું; કિન્તુ તેમ કરવાને પણ તેઓ સંમત થયા નહિ. તેમણે કહ્યું:—“હું હમણાં ને હમણાં ફાસ્ટ ટ્રેનમાં સરુજ જઈ ત્યાંથી રામપુર જઈશ.” આમ કહી તેઓ ત્વરિતગતિથી સ્ટેશન તરફ ચાલ્યા ગયા.”

પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“તમે તેમને એમ નહિ કહ્યું હોય કે તેગની પુત્રી નિર્મળા અત્રે છે!”

“એ વાત તો હું જાણતો નહોતો.”

“મહારી જ ભૂલ થઇ છે. હું એ વાત તમને કહેતાં ભૂલી ગયો હતો.” દુર્લભરાયે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરતાં કહ્યું.

“ત્યારે હવે આપણે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. પ્રિયકાન્તે કહ્યું.

“મહારો મત તો એવો છે કે, હમણાં આપ રજનીકાન્ત બાઈ અને નિર્મળાને સાથે લઇ આપ આપના ‘સ્વર્ગ-સદન’ માં જાઓ. ત્યાંથી આપ ગુપ્ત રીતે આપનાં સહધર્મિણી પાસે જાઓ, અને તેમને પણ ‘સ્વર્ગ-સદન’ માં લઇ જાઓ. હું ભરુચ જઇ ત્યાંનું અવશિષ્ટ કાર્ય સંપન્ન કરી સત્વર આપની પાસે આવી પહોંચીશ. મહારી સાથે હું પોલિસેને પણ લેતો આવીશ. ‘સ્વર્ગ-સદન’ માં જઈ આપ એક વિશ્વાસુ માણસને રામપુર મોકલી વિનયચંદ્રને આપની પાસે બોલાવી લેજો.” દુર્લભરાયે સલાહ આપી.

બીજો દિવસે સર્વ ભરુચ ગયાં અને પ્રિયકાન્તની સાથે રજનીકાન્ત, નિર્મળા તથા પાર્વતી ભરુચથી ‘સ્વર્ગ-સદન’ માં ગયાં.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

પતિપત્નીનું પુનર્મિલન.

પોષ માસનો દિવસ હતો. મધ્યરાત્રિનો સમય થવા આવ્યો હતો. આકાશ અસંખ્ય વાદળાંઓથી આવર્યો થઈ ગયું હતું. ક્વચિત્ ક્વચિત્ વિદ્યુત્ પ્રકાશીને એ બીપણ અંધકારમાં ક્ષણ માત્રમાં જ બળા જતી હતી. વાયુ પ્રવળ વેગથી વહેતો હતો. રામપુરમાં સકળ જનો નિદ્રાધીન થઈ ગયાં હતાં. અનંગમોહિનીના શયનગૃહમાં એક દીપક બળતો હતો. આ દીપકની ક્ષીભૂ જ્યોતિનો શયનગૃહમાં સામાન્ય વિસ્તાર થયો હતો. અનંગમોહિની પૃથિવીપર એક સેતરંજ બિછાવી તેના પર સૂઈ રહી હતી. હજી સૂઈ તે નિદ્રાને આધીન થઈ શકી નહોતી. નરપિશાચ હરિદાસજીના ઔષધના સેવનથી હજી પણ તે

ઉન્માદિની હતી. તે પોતાના મન સાથે મૃદુસ્વરે કાંઈ બોલ્યા કરતી હતી. જાણે કે તે કોઈની સાથે વાત કરતી હતી. તેના ચરણો પાસે ચપળા ગાઠ નિદ્રામાં પડી હતી. તેના ગભીર નાસિકાધ્વનિ શયનગૃહની નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરતો હતો. એકાએક ચપળાની નિદ્રાનો ભંગ થયો. કોઈએ અંધ ખારણાં ખખડાવીને તેને હાંક મારી. એ કંઠસ્વર ચપળાનો પરિચિત હતો એ માધુર્યમય, ગાંભીર્યમય મનોમોહન કંઠસ્વર ચપળાએ ચાર વર્ષ પછી આજે જ સાંભળ્યો ! તેણે ઉઠી ત્વરાથી શયનગૃહનાં દાર ઉઘાડ્યાં. પુનઃ એ મૃદુમધુર કંઠથી કોઈએ કહ્યું:—“ચપળા ! હું આવ્યો છું !”

ચપળાએ આવનાર તરફ લક્ષ્યપૂર્વક જોયું. એ ક્ષીણ પ્રકાશમાં આવનાર વ્યક્તિનો બળવાન વીરદેહ, પ્રશાન્ત લલાટ તથા શાન્તિમય અને આનન્દમય કટાક્ષને ચપળા ઓળખી શકી. અપાર વિસ્મયથી અને આનન્દથી તેનો કંઠ રુંધાઈ ગયો.

આવનાર વ્યક્તિએ પૂર્વવત્ સ્વરે પૂછ્યું:—“ચપળા ! અનંગ ક્યાં છે ?”

ચપળાએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે સત્વર અનંગમોહિની પાસે જઈ તેના અંગને હલાવીને બોલી:—“બહેન-ઉઠો ઉઠો-સત્વર ઉઠો. માતા કાળિકદેવીનું સ્વપ્ન સાચું થયું છે. તમારા પતિદેવતા પાછા આવી પહોંચ્યા છે !”

અનંગમોહિનીએ કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ, તેથી ચપળાએ તેને પલંગપર બેઠી કરીને કહ્યું:—“બહેન ! કેમ કાંઈ બોલતાં નથી ? આ જુઓ તો ખરાં કે કોણ તમારી પાસે આવીને ઉભા રહ્યા છે ?”

અનંગે કહ્યું:—“કોણ છે તું ? ત્હં મ્હને શા માટે બોલાવી ? તું તો અભાગિની ચપળા છે !”

ચપળા વિશેષ કાંઈ નહિ બોલતાં શયનગૃહમાંથી બહાર ચાલી ગઈ. પ્રમુદાન્તે કરુણા કંઠે કહ્યું:—“અનંગ !”

અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—અનંગ ! મ્હારું નામ અનંગ કે ! તમે કોણ છો ? તમે આટલું બધું સાહસ કરનાર કોણ છો ? તમે મ્હને અનંગ કહીને બોલાવો છો ? હું કોણ છું એ તમે જાણતા નથી કે ? હું કોની સહધામણી-કોની પુત્રવધૂ છું એ તમે જાણતા નથી કે ? મ્હારા અસુર વૈકુણ્ઠના રાજા છે. મ્હારા સ્વામી દેવતા સ્વર્ગમાં મહેન્દ્રના

સિંહાસનપર બિરાજેલા છે ! આમ છતાં તમે મ્હને અનંગ કહીને બોલાવો છો ? અઘાપિ તેઓ સ્વર્ગના સિંહાસનપર બેસી હમ્મેશાં મ્હને “અનંગ” નામથી બોલાવે છે; છતાં તમે આટલું સાહસ કેમ કરો છો ? ”

પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“અનંગ ! અનંગ ! મ્હને તું ઓળખી શકતી નથી કે ?

અનંગમોહિનીએ ઉન્માદમાં જ કહ્યું:—“તમે કોણ છો એ હું કેવી રીતે જાણી શકું ? કોણે તમને મ્હારી પાસે મોકલ્યા છે ? કોણે તમને એ સુધામય કંઠનું અનુકરણ કરી ‘અનંગ’ બોલતાં શિખવાડ્યું છે. આટલા દિવસ સૂધી હું ઉન્માદિની હતી. કોણે તમને મ્હને વિશેષ ઉન્માદિની બનાવવા માટે મોકલ્યા છે ? ”

પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“અનંગ ! હજી પણ તું મ્હને ઓળખી શકતી નથી ? હું પ્રિયકાન્ત-તારો પતિ છું ! ”

અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“તમે મ્હારા પતિ છો ? ના ના-મ્હારા પતિદેવતા તો સ્વર્ગમાં છે ! તેઓ અહીંથી ઘણે દૂર છે ! સ્વર્ગમાં ગયેલું માણસ પૃથિવીમાં પાછું આવી શકે ખરું કે ? ક્યાં છે મ્હારા પતિ ? હું જોઉં જોઈએ ! ”

આમ કહી અનંગમોહિની ઉઠી ઉભી થઈ પ્રિયકાન્તના મ્હોં તરફ જોઈ રહી. પુનઃ અનંગમોહિની કહેવા લાગી:—“મ્હારા સ્વામી ? સર્વથા અસત્ય વાત ! જો તમે મ્હારા સ્વામી હોત તો અત્યાર સૂધી આમ દૂર ઉભા રહેત કે ? મ્હારા અંગ સમથે તમે તમારા કોમળ કરતો સ્પર્શ ન કરત કે ? એ દેવતાની માફક પ્રેમથી મ્હારા કંઠમાં વળગી પડી મ્હને આલિંગન ન કરત કે ? જો તમે મ્હારા સ્વામી હોત તો તમારા ચરણયુગલ તમે મ્હારા વક્ષ ઉપર ધારણ કરતા ન હોત કે ? મ્હારા હૃદયમાં ભીષણ-દારુણ દાવાનલ સળગી ઉઠ્યો છે તે તમે પ્રેમ-સુધાના સિંચનથી શાન્ત ન કરત કે ? ”

પ્રિયકાન્તે ધીમે ધીમે અનંગમોહિનીના લલાટને સ્પર્શ કર્યો. જેવી રીતે વિજળીના યંત્રના સ્પર્શથી ચેતનાશૂન્ય દેહમાં સંગોનો સંચાર થાય તેવી જ રીતે પતિના પવિત્ર સ્પર્શથી અનંગમોહિની એક વખત ચમકી ઉઠી. તેનું શરીર કંટકિત થયું ! તે જાણી શકી કે તેના સ્વામી પાછા આવ્યા છે. તે જાણી શકી કે તે તેના સ્વામીના ખાદ્યયુગલમાં બંધાઈ ગયેલી છે ! તેનું વિલુપ્ત થઈ ગયેલું ચેતન્ય પાછું આવ્યું. જાણે

કે દેવતાના ચરણસ્પર્શથી પાપાણુમાં પ્રાણનો પ્રવેશ થયો. જાણે કે ભાગીરથીના પવિત્ર જગના સ્પર્શથી પૃથિવીના વક્ષસ્થળ પર સૂઈ રહેલા મૃતદેહોએ ચૈતન્ય મેળવ્યું. જાણે કે કાળ ભુજંગનું વિષ, અમૃત પ્રવાહમાં કોઈ અદૃશ્ય સ્થળે તણાઈ ગયું.

અનંગમોહિની પુનઃ નેત્રો મીંચી પ્રિયકાન્તના વદનમંડળ તરફ જોઈ રહી ! તેના બાહુયુગલમાંથી પોતાનો દેહ બળપૂર્વક છોડાવી સહજ દૂર જઈને ઉભી રહી. પછીથી તે સજ્જનનયને ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગી:—“ હે નિષ્કુર સ્વામીદેવ ! મહેં તમારો શો અપરાધ કર્યો હતો ? મહેં હૃદયના લોહીથી તમારી પૂજા કરી હતી. મહારું હૃદય મહેં તમારા ચરણોમાં સમર્પણ કર્યું હતું ! તેનો મહેને—તમે આવો હૃદયવિદારક બદલો આપ્યો કે ? તમે જીવતા હતા—આ જગતમાં હતા છતાં ચાર વર્ષથી મહેને ભૂલી ગયા હતા કે ? હવે મહેને સ્પર્શ કરશો નહિ. હવે મહેને ‘અનંગ’ સંબોધન કરશો નહિ. અત્યાર સૂધી તમને દેવતા સમજીને મહેં તમારી આરાધના કરી હતી. હું અત્યાર સૂધી જાણતી નહોતી કે, તમે આટલા બધા નિર્દય હશો ! હું જાણે કે તમારા માટે અયોગ્ય રમણી છું. તેથી કદાચ તમે મહેને ભૂલી ગયા હશો; કિન્તુ તમારા પોતાના સહોદરે એ માતૃપિતૃહિન નિરપરાધ બાળકે તમારો શો અપરાધ કર્યો હતો ? તેના કયા અપરાધથી તમે તેને બચકર પ્રાણહારક પશુના હાથમાં સમર્પણ કરી નિશ્ચિંત થયા હતા ? હવે શી અભિલાષાથી ચાર વર્ષ પશ્ચાત્ પાછા ભગવાં વસ્ત્રો પહેરી સંન્યાસીના વેશમાં અહીં આવ્યા છો ? ધિક્કાર છે તમારા સંન્યાસધર્મને ! ધિક્કાર છે તમારા સંસાર-વૈરાગ્યને ! ”

પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“ અનંગ ! હજી તું કાંઈ જાણતી નથી. જ્યારે તું સધળી હકીકત સાંભળીશ ત્યારે ત્હારી ખાત્રી થશે કે મહારો સહજ પણ દોષ નથી. ”

આમ કહી પુનઃ પ્રિયકાન્ત પોતાના બન્ને હાથ પહોળા કરી અનંગ-મોહિનીને આલિંગન કરવા અગ્રેસર થશે. અનંગમોહિનીએ અભિમાન-પૂર્વક કહ્યું:—“ દૂર ઉભા રહો. હવે મહેને સ્પર્શ કરવાનો તમને અધિકાર નથી ! હવે મહારી સાથે તમારો શો સંબંધ છે ? તમે સંન્યાસી છો. સંસારત્યાગી ગૈરિકલ્પધારી તપસ્વી છો, અને હું રાજરાજેશ્વરી કુલલક્ષ્મી છું ! આટલા દિવસ સૂધી તમે મહેને સધવાના બદલે વિધવા કરી રાખી હતી; તેથી જ આટલા કાળ સૂધી હું બ્રહ્મચારિણી થઈ

હતી. મ્હેં મ્હારા અલંકારો, કરકંકણ તથા સિન્દુરનો ત્યાગ કર્યો હતો. આજથી હું પુનઃ રાજરાજેશ્વરી થઈશ. રત્નાલંકારોથી હું મ્હારું સર્વાંગ વિભૂષિત કરીશ; કિન્તુ હવે તમારી સાથે મ્હારો સહજ પણ સંબંધ રહેશે નહિ. પરમેશ્વરે મ્હારા ભાગ્યમાં આવું જ લખ્યું હતું કે ? જે મ્હારા પ્રાણના પ્રાણ છે, હૃદયના અધીશ્વર છે તેઓ સદાને માટે મ્હારો ત્યાગ કરી બેઠા હતા ! ”

અનંગમોહિની વિશેષ બોલી શકી નહિ. તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. તેનું મુખમંડળ એકાએક મલિન થઈ ગયું. તે ચૈતન્યહીના બની જઈ પ્રિયકાન્તના ચરણોમાં ઢળી પડી !

પ્રકરણ ૨૮ મું.

ભયંકર નિરાશા.

જ્યારે વિનયચંદ્ર રામપુરમાં પોતાના ઘર પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે સંધ્યા સમય થયો હતો. તેણે મકાન પાસે જતાં જ મકાનને જનશૂન્ય, શબ્દશૂન્ય અને જ્યોતિશૂન્ય જોયું. એ વિશાળ તેમજ ઉચ્ચ મકાન અંધકારમાં ભીષણરૂપ ધારણ કરીને ઉભું રહેલું હતું.

આ સમયે મકાનના છાપરાપરથી એક ધ્રુવડ વિકૃતસ્વરે બોલી ઉઠ્યું એક વખત વિનયચંદ્રે ચોતરફ દૃષ્ટિ કરી જોઈ તો કોઈ પણ મનુષ્ય એટલામાં નહોતું. તે ઉચ્ચસ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“ નિર્મળા ! ”

આ સંબોધનનો કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ તેથી વિનયચંદ્રે ખારણાપર હાથ ઠોક્યો. હાથ ઠોકતાંની સાથે જ ખારણું ઉઘડી ગયું. તેણે વિચાર્યું:—“ આ શું ? ખારણું ઉઘાડું કેમ છે ? અંદરથી કોઈ ઉત્તર કેમ આપતું નથી ? ”

પુનઃ વિનયચંદ્રે ઉચ્ચ સ્વરે ‘ નિર્મળા ’ કહીને હાંક મારી. આ હાંકનો માત્ર પ્રતિધ્વનિદ્વારા જ ઉત્તર મળ્યો.

વિનયચંદ્ર સંદિગ્ધ મનથી, કંપતા હૃદયથી ઘરમાં દાદર ચઢી મેઢાપર ગયો. પછીથી તેણે પોતાના શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે જોયું કે, તેનાં એ સુસજ્જિત સુવાસિત શયનગૃહમાં માત્ર અંધકારનો જ વિસ્તાર થયેલો હતો. તેણે શયનગૃહનાં સઘળાં ખારી ખારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં. પછીથી ખિસ્સામાંથી દીવાસળી ખ્હાર કાઢી તેને સળગાવી અને ચોતરફ જોયું તો તેને માલૂમ પડ્યું કે, એ શૂન્ય શયનગૃહમાં તેનો

જુનો પલંગ પડી રહેલો હતો. પલંગપર બિછાતું નહોતું—ઉશિકું નહોતું. એ પલંગની નીચે તેની પત્ની વસુમતીના અલંકારોની પેટી ઉઘાડી પડી રહી હતી. દિવાલપર નિર્મળાની મેંનાતું ખાલી પાંજરું ખૂલી રહ્યું હતું. ઘણા દિવસ પૂર્વે એ પાંજરામાંથી નિર્મળાની પાળેલી મેંના ઉડી ગઈ હતી. નિર્મળા એ મેંના માટે ઘણું રુદન કરતી હતી, તેથી વસુમતિએ પુત્રીનું સાંત્વન કરવાના હેતુથી દિવાલપર એ મેંનાની એક છબી ચિતરી હતી. ઘણા દિવસ પૂર્વેની એ છબી હજી પણ પ્રથમના જેવી જ રહી હતી.

એક મીઠુબત્તીનો કડકો સળગાવી વિનયચંદ્ર અગાસીમાં ગયો. અગાસીમાં જઈને તેણે કહ્યું:—“આ શું? મ્હારી વસુમતી તથા મ્હારી નિર્મળા ઘરમાં અંધકાર કરી, ઘર ઉઘાડું મૂકી ક્યાં ચાલ્યાં ગયાં છે? પુનઃ તે ઉચ્ચ સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“ખડેન નિર્મળા! તમે ક્યાં ગયાં છો?”

વિનયચંદ્રના પાડોશી ગંગાપ્રસાદની ગૃહિણી પોતાના એ વર્ષની ઉમ્મરના બાળકને ભૂતનો ભય દર્શાવી ઉંઘાડવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. તેણે કહ્યું:—“જો સાંભળ, નિર્મળાની અગાસીમાં ભૂત બોલે છે!”

બાળક રડતો બંધ થઈ જઈ તેની માતાના કંઠમાં વળગી પડ્યો. ગંગાપ્રસાદ દીવાપર ખીડી સળગાવતો હતો. તેની પત્નીએ કહ્યું:—“સાંભળો છો કે? વિનયચંદ્રની અગાસીમાંથી કોઈ ‘નિર્મળા’ કહીને હાંક મારે છે. અવાજ પરથી એ વિનયચંદ્ર હોય એમ લાગે છે. તમે પણ આપણી અગાસીમાં જઈને જુઓ તો ખરા કે એ કોણ છે?”

ગંગાપ્રસાદે કહ્યું:—“ના ના, તું સૂઈ જા. તને બ્રમ થયો છે. વિનયચંદ્રને તો સાત વર્ષ સૂઈ દેશનિકાલની સળ થઈ છે. તે ક્યાંથી અત્યારે અહીં આવી શકે?”

“મ્હેં ત્રણ વખત તેમનો અવાજ સાંભળ્યો છે. હું ચોક્કસ ધારું છું કે એ વિનયચંદ્ર જ હોવા જોઈએ.” ગૃહિણીએ કહ્યું.

આ સમયે વિનયચંદ્ર પોતાની અગાસીમાંથી પુનઃ ઉચ્ચ સ્વરે ઉઠ્યો:—“ખડેન નિર્મળા! તમે ક્યાં છો?”

“જુઓ સાંભળો. હવે તો સડ જ પણ સંદેહ જેવું નથી. જાઓ, જોઈ આવો.” ગૃહિણીએ કહ્યું.

“ના રે ના, આજે શનિવાર છે, અમાવાસ્યાની રાત્રિ છે. અને અપ્રેક્ષા નક્ષત્ર છે! ચોતગ્રહ ભૂત પ્રેતનું ગમનાગમન થતું હોવાથી તને આવો ભાસ થાય છે! તું સૂઈ જા.” ગંગાપ્રસાદે કહ્યું.

“ પુરુષ થઈને રાંડની માફક બહીતાં શરમાતા નથી કે? તમે અહીં આવીને બગલાને ઉઘાડો તો હું જાતે જામને જોઈ આવું કે એ કોણ છે ! ”

ગૃહિણીના તિરસ્કારથી ગંગાપ્રસાદના અંતરમાં સાહસ ઉપજ્યું. તેણે કહ્યું:—“ ના ના, એતો હું હસતો હતો ! હું જ જામને તપાસ કરું છું. શનસ ક્યાં છે ? ”

અંતે શનસ સળગાવી હાથમાં લઈ ગંગાપ્રસાદ કંપતો કંપતો અગાસીમાં ગયો. તેના ધરની અગાસી જોડે જ વિનયચંદ્રના ધરની અગાસી આવેલી હતી. અગાસીમાં જતાંની સાથે જ તેણે વિનયચંદ્રને ત્યાં ઉભો રહેલો જોયો !

ગંગાપ્રસાદે સાહસ એકઠું કરીને પૂછ્યું:—“ કોણ વિનયચંદ્ર ભાઈ કે ? ”

વિનયચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, મહારી પત્ની તથા નિર્મળા ક્યાં ગયાં છે એ તમે જાણો છે ? ”

“ તેઓ કોઈ ઘેર નથી. આપ મહારે ત્યાં આવો. ” ગંગાપ્રસાદે કહ્યું.

“ ત્યારે તેઓ ક્યાં ગયાં છે એ પ્રથમ કૃપા કરીને મહેને કહો ? ” વિનયચંદ્રે અધીરતાથી પૂછ્યું.

“ આપ મહારે ત્યાં આવો એટલે હું સઘળી હકીકત આપને કહી સંભળાવીશ. આપ નીચે આવો. હું મહારા ધરનાં બારણાં ઉઘાડું છું. ” ગંગાપ્રસાદે કહ્યું.

ત્વરિત ગતિથી વિનયચંદ્ર ગંગાપ્રસાદને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ગંગાપ્રસાદે તેને પોતાના ગૃહની પડસાળમાં બેસાડ્યો, એટલે તેણે પૂછ્યું:— “ મહારી નિર્મળા તથા તેની માતા વગેરે ક્યાં ગયાં છે ? ”

“ કારભારી મહાશય હરિદાસજીએ સરકારમાંથી ડિકી મેળવી આપતું મકાન સ્વાધીન કરી લીધું છે. આપની કન્યા નિર્મળા પાર્વતીની સાથે ચાણોદ ચાલી ગઈ છે. ” ગંગાપ્રસાદે કહ્યું.

“ અને મહારી પત્ની ક્યાં ગઈ છે ? ” વિનયચંદ્રે વિશેષ અધીરતાથી પૂછ્યું.

ગંગાપ્રસાદે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ એ હૃદયવિદારક વાર્તા હું આપને કેવી રીતે કહી સંભળાવું? આપને દેશનિકાલની સજા થઈ એ હકીકત જાણવામાં આવતાં જ આપનાં સતી સાધ્વી સહધર્મિણી શોકાવેગથી મુર્ચ્છિતા થઈ ગયાં હતાં. એ દારુણ આઘાતથી જ—”

“મૃત્યુ થયું છે ? વિનયચંદ્રે વ્યાકુળતાથી પ્રશ્ન કર્યો. તેના મસ્તક પર જાણે કે વજ્રાઘાત થયો.

ગંગાપ્રસાદે સાંત્વનાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“વિનયચંદ્રભાઈ! પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની ઈચ્છા સમક્ષ આપણું—પામર મનુષ્ય જાતિનું શું ચાલી શકે તેમ છે ? હમણાં આપ નિશ્ચિંત થઈ મ્હારે ત્યાં જ વિશ્રામ કરો. આપ પ્રવાસના શ્રમથી શ્રમિત થઈ ગયા હશે. હું આપના ભોજન માટે વ્યવસ્થા કરાવું છું.”

વિનયચંદ્રે આ વાક્યોના ઉત્તરમાં કંઈ કહ્યું નહિ. એક વખત વખત તેણે ઉર્ધ્વ દષ્ટિ કરી પોતાનાં નેત્રો મીંચ્યાં. ગંગાપ્રસાદે તેને ધણું સમજાવ્યો—ધણો ઉપદેશ આપ્યો; છતાં વિનયચંદ્રને મૌન ધારણ કરી બેસી રહેલો. જોઈ થોડા સમય સૂધી તેની પાસે બેસી પછીથી ઘરમાં જઈ તેણે ગૃહિણીને રસોઈ બનાવવાની સૂચના કરી. થોડા સમય પછી તેણે બહાર આવીને જોયું કે, હતભાગ્ય વિનયચંદ્ર તેની જીર્ણ શેતરંજ પર સૂઈ ગયો છે. ગંગાપ્રસાદે તેને અનેક વખત બોલાવ્યો; કિન્તુ તે બેથુંડ બની ગયો હતો કે નિદ્રાધીન થઈ ગયો હતો તે એ સમજી શક્યો નહિ. તેણે તેની નાસિકા પાસે હાથ મૂકી જોયો તો તેને માલૂમ પડ્યું કે, અઘાપિ વિનયચંદ્રનો નિશ્વાસ પ્રશ્વાસ બંધ થયો નહોતો.

પ્રભાતકાળે ઉઠી વિનયચંદ્રે ગંગાપ્રસાદને પ્રણામ કરીને કહ્યું:—
“મહાશય! હવે મ્હને કૃપા કરી વિદાય આપો.”

“આપ ક્યાં જશો ?” ગંગાપ્રસાદે જણાસાથી પૂછ્યું.

“હું ચાણોદ મ્હારી પ્રાણાધિકા પુત્રી નિર્મળા પાસે જઈશ.”
મ્હાન મુખે વિનયચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે આપ સ્નાનાહાર કરીને જાઓ.”

“રસ્તામાં જ સ્નાનાહાર કરી લઈશ.”

આ સમયે એક અપરિચિત વ્યક્તિએ ગંગાપ્રસાદના ગૃહ પાસે આવીને પૂછ્યું:—“અહીં વિનયચંદ્રભાઈ આવેલા છે કે ?”

ઉત્તરમાં વિનયચંદ્રે કહ્યું:—“કેમ ? મ્હારું જ નામ વિનયચંદ્ર છે.”

આવેલી વ્યક્તિએ કહ્યું:—“ત્યારે આપ મ્હારી સાથે ચાલો.”

“ક્યાં ?” વિનયચંદ્રે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“સ્વર્ગ—સદનમાં”માં. ત્યાં આપની પુત્રી નિર્મળા, આપની પરિ-
આરિકા પાર્વતી અને બીજાં પણ કેટલાંક માણસો આપને મળવાને ઇચ્છે
છે. આપ ત્યાં ચાલો એટલે પછી સઘળી હકીકત જાણી શકશો.”

ગંગાપ્રસાદના વિશેષ આગ્રહથી વિનયચંદ્રને રામપુરમાં સ્નાના-
હાર કરવા રોકાવું પડ્યું. એ દિવસે સંધ્યા સમયે વિનયચંદ્રે પોતાની
નિર્મળાને પ્રેમપૂર્વક પોતાના ખોળામાં બેસાડી. એ આનંદના પ્રવાહમાં
વસુમતીના ચિરવિયોગનો શોક અલ્પકાળ માટે ડૂબી ગયો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

સતીની અંતરેચ્છા.

રામપુરમાં જગીરદાર મહાશયના વિશાળ પ્રાસાદની અગાસીમાં
રજનીકાન્ત અને નિર્મળા ઉભાં રહ્યાં હતાં. એ દિવસથી દુર્લભરાય
તમને સર્વેને ‘સ્વર્ગ-સદન’માંથી રામપુરમાં લઇ આવ્યો હતો.

આજે કેટલાક દિવસ પછી આકાશ સ્વચ્છ થયું હતું. સૂર્ય ભગ-
વાન્તો હમણાં જ અસ્ત થઇ ગયો હતો. પશ્ચિમાકાશ સહસ્રરશ્મિના
સહસ્રવર્ણથી સહસ્રવિધ સૌન્દર્યથી વિભાસિત જણાતું હતું. જાણે કે
લોકદૃષ્ટિ પહોંચી ન શકે એવા અગમ્ય સ્થાને બેસી રહીને માનવજ-
નેને વિસ્મિત, મુગ્ધ અને પુલકિત કરવા માટે કોઇ દૈવી શક્તિશાળી
ચિત્રકર અપાર નૈપુણ્યથી એ રશ્મિરાશી એકત્ર કરી ચિત્રકૌશલની પરિ-
સીમાતું દર્શન જ કરાવતો કેમ ન હોય! જોત જોતાંમાં પર્વતપર પર્વત
કાળા પહાડોની પાસે સિન્દુર વર્ણના પહાડ, ધવલગિરિના પર કાંચન-
શૃંગ સૌન્દર્યનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યા. જોતજોતાંમાં ઐરાવત
જાણે કે શુદ્ધ હલાવીને પર્વતશૃંગ ઉપર ઉભો રહ્યો! સુવર્ણહરિણ ધવલ-
ગિરિ ઉપર દોડ્યું. કાળા પહાડની ઉપર મયૂરે પોતાનાં પિંછાંઓની
કળાનો વિસ્તાર કર્યો. જોતજોતાંમાં જાણે કે ધણાં નર નારી, દેવ
દાનવ એક વખત દર્શન દઇ છુપાઇ ગયાં. પુનઃ અલ્પકાળમાં જ એ
વિવિધ વર્ણનો વિવિધ સૌન્દર્યનો અચલ સમૂહ જાણે કે એ અદ્રશ્ય
ચિત્રકરની કુંક વાગવાથી ચલત્ શક્તિ મેળવી ઐરાવતના પૃથ્વો આશ્રય
સ્વીકારી, હરિણશિશુને મસ્તકપર ઉંચકી લઈ કોઈ અગમ્ય સ્થળે પલા-
યન કરી ગયો! આકાશની બીજી બાજુએ ચતુર્દશીના ચંદ્રે જાણે કે
એ અતુલ સૌન્દર્યથી મુગ્ધ અને અવાક થઈ જઈ ધીમે ધીમે સહાર્ય
વદને આવીને દર્શન દીધું.

રજનીકાન્તે આકાશ તરફ જોઈ નિર્મળાનો હાથ પોતાના હાથમાં
લઇને પૂછ્યું:—“નિર્મળા! તારે હવે કહે જોઇએ કે આટલા દિવસ
સૂધી તું મહેને યાદ કરતી હતી કે?”

નિર્મળાએ લજ્જાધીનાં થઈ જઈને સ્મિત મુખે કહ્યું:—ચૂપ રહો. મોટો સાદો વાત ન કહો. હું તમારી સાથે વાત કરું છું એ પ્રકાર કોઈના જાણવામાં આવી જાય તો? પહેલાં તમે કહો કે, આટલા કાળના વિયોગમાં તમે મ્હારું સ્મરણ કરતા હતા કે નહિ? પછીથી હું તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીશ.”

રજનીકાન્તે કહ્યું:—“હું જ્યારે ગાંડાઓની સાથે એક ઓરડીમાં કેદી તરીકે હતો ત્યારે મ્હારી ચોતરફ સઘળાં ગાંડાઓ અનેક પ્રકારના હાવભાવ સાથે ભયંકર હાસ્ય કરતા હતા. એ વખતે મ્હને એમ લાગતું હતું કે, હું પણ તેમના સહવાસમાં રહીને ગાંડો બની જઈશ. એ પ્રસંગે મ્હને ત્હારું સ્મરણ થતું હતું. એ સમયે હું મ્હારા મન સાથે ગાંડો નહિ બનવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરતો હતો; ગાંડો થવા કરતાં મૃત્યુ પામવું વિશેષ ઉત્તમ સમજતો હતો. હું જો ગાંડો બની ગયો હોત તો તું શું ધારત! લોકો તને ગાંડા વરની વહુ તરીકે ઓળખે એ મ્હારાથી કેવી રીતે સહન કરી શકાય? એથી જ હું ગાંડો બની ગયો નહોતો. જે દિવસે નિષ્કુર નરરાક્ષસ હરિદાસ મ્હને ગાંડાઓની હારિપટલમાં મૂકી આવ્યો હતો એ દિવસે જ હું ગાંડો બની ગયો હોત; પરંતુ ત્હારા સ્મરણથી જ હું ડાહ્યા રહી શક્યો છું! હવે તું ત્હારા અંતરની વાત કહે જોઈએ?”

ઉત્તરમાં નિર્મળાએ કહ્યું:—“મ્હારા મનમાં જે કંઈ થતું હતું તે તમે સાંભળો. જ્યારે તમે મુંબાઈ આવી ગયા ત્યાર પછી મ્હારા પિતાશ્રીને અમારા સર્વના હૃદયે દેશનિકાલની સજા થઈ, તથા મ્હારાં માતાજી ચિરકાળ માટે મ્હારો ત્યાગ કરી સ્વર્ગવાસી થયાં. એ પ્રસંગે વારંવાર મ્હારા અંતરમાં એવો વિચાર ઉપજતો હતો કે, હું વિષ ખાઈને કિંવા જળમાં ડૂબીને માતાજી પાસે ચાલી જઉં. એ પ્રસંગે મ્હને તમારું સ્મરણ થતું હતું એટલે ઉપર્યુક્ત વિચાર અદ્રશ્ય થઈ જતો હતો. હું એમ વિચારતી હતી કે, ના હવે હું મૃત્યુને આધીન થઈ શકીશ નહિ; મ્હારું મૃત્યુ થયું હોત તો તેથી કંઈ તમારો વિવાહ અટકી રહેત નહિ. પરંતુ અન્ય કોઈ કુમારિકા સાથે તમારો વિવાહ થાય એ બયથી જ હું મૃત્યુને આધીન થઈ શકી નહોતી; નહિ તો માતાજીના મૃત્યુ પછી હું પણ મરણને શરણ થઈ હોત!”

આ સમયે કોઈએ પાછળથી કહ્યું:—“હવે જો હું મ્હારા રજની-કાન્તનો ત્હારા સિવાય બીજી કોઈ કુમારિકા સાથે વિવાહ કરીશ તો તું શું કરીશ?”

રજનીકાન્ત અને નિર્મળાએ પાછળ જોયું તો અનંગમોહિની તેમની નજરે પડી ! અનંગમોહિનીએ હસતાં હસતાં નિર્મળાનો હાથ પકડી રજનીકાન્તને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રજનીકાન્ત ત્વરિતગતિથી પલાયન કરી ગયો. અનંગમોહિની તેને પકડી શકી નહિ. નિર્મળાએ અનંગમોહિનીના હૃદયમાં પોતાનું મ્હોં છુપાવ્યું. અનંગમોહિનીએ તેના મુખને ચુંબન કરીને કહ્યું:—“નિર્મળા ! શરમાય છે શા માટે? રજનીકાન્ત સાથે શી વાતચિત થતી હતી તે મ્હને કહેને. મ્હને એ વાત નહિ કહે કે ?”

નિર્મળા ધણી લજ્જિતતા બની ગઈ. અનંગમોહિનીએ તેનો હાથ છોડી દીધો. નિર્મળા ત્વરિતગતિથી ત્યાંથી પલાયન કરી ગઈ.

અગાસીની નીચે અનંગમોહિનીનું શયનગૃહ હતું. પ્રિયકાન્ત હાથમાં એક પુસ્તક લઈ કાંઈ વિચાર કર્યા કરતો હતો. તેની પાસે જઈને અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“એક વખત અગાસીમાં આવો એટલે હું તમને એક આનંદદાયિની વાત કહું.”

અનંગમોહિની સાથે અગાસીમાં જઈને પ્રિયકાન્તે પૂછ્યું:—“શી વાત છે તે કહે જોઈએ ?”

અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“યોડા સમય પૂર્વે નિર્મળાની ખાંધપર હાથ મૂકીને રજનીકાન્તભાઈ ઉભા રહ્યા હતા, તથા મૃદુ સ્વરે તેઓ બન્ને જણાં વાતચિત કરતાં હતાં. હું ધીમે ધીમે તેમની પાછળ જઈ છુપાઈને ઉભી રહી. નિર્મળાએ રજનીકાન્તભાઈને કહ્યું કે, ‘હું મરી જઉં તો તમારો અન્ય કોઈ કુમારિકાની સાથે વિવાહ થાય એ બચથી જ હું મૃત્યુને આધીન થઈ શકી નથી.’ પછીથી મ્હને જોતાંની સાથે જ રજનીકાન્તભાઈ પલાયન કરી ગયા હતા, અને નિર્મળાએ શરમાઈ જઈ મ્હારી છાતીમાં પોતાનું મ્હોં છુપાવી દીધું. હવે તમે એમનો ઉભયનો વિવાહ કરવામાં વિલંબ કેમ કરો છો ?”

પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“ત્હારી ઈચ્છા હોય તે દિવસે હું એમનો બન્નેનો વિવાહ કરવાને તૈયાર છું. મ્હને એમાં કશી અડચણ નથી.”

અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“તમારા લીધે જ વિલંબ થાય છે. હવે સહજ પણ વિલંબ નહિ કરતાં તમે એ નરરાક્ષસ હરિદાસને ઉપયુક્ત શાસ્ત્ર આપો ! ત્યાર પછી હું ધણી આનંદપૂર્વક નિર્મળા સાથે મ્હારા રજનીકાન્તભાઈનો વિવાહ કરીશ.”

“હરિદાસને સજા કરવાનો અધિકાર મ્હારા હાથમાં નથી; છતાં

ત્હારા અનુરોધથી હું દુર્લભરાયની પ્રાર્થનાને સંમત થયો છું. દુર્લભ-
રાય હરિદાસજીને યોગ્ય સજ્જ કરાવવા માટે ઘણી ખટપટ કરે છે.”
પ્રિયકાન્તે કહ્યું.

“દુર્લભરાયના સદ્ગુણોનું મ્હારાથી આ જીવનમાં વિસ્મરણ થાય
તેમ નથી. એ આવો સદાશય હશે એમ હું પૂર્વે જાણતી નહોતી. જે
સધળો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે એથી એ રાક્ષસનાં સધળાં ભય-
કર પાપકર્મોની એને ઉચિત સજ્જ થશે નહિ. મ્હારો મત તો એવો છે
કે, આજીવજીવનનાં સધળાં ગામોનાં મનુષ્યોને એકત્ર કરી તેમના સમક્ષ
એ દુરાત્માને કઠોર સજ્જ કરવી. તમે સરકારમાં અરજી કરી એ પાપા-
ત્માને આવા પ્રકારની શિક્ષા કરાવવાનો પ્રયત્ન કેમ નથી કરતા?” અ-
નંગમોહિનીએ કહ્યું.

પ્રિયકાન્તે હસીને કહ્યું:—“મ્હારા મત પ્રમાણે તો ત્હારો આટલો
બધો ક્રોધ અને પ્રતિહિંસા સર્વથા અનાવશ્યક છે. હરિદાસના સધળા
અપરાધો ઘણા ગંભીર છે એમાં સહજ પણ સંદેહ નથી. વિધાતાના
નિયમાનુસાર તેનાં પાપોની તેને યોગ્ય સજ્જ થશે એ પણ નિસ્સંદેહ છે;
કિન્તુ આપણે એ વાત કબૂલ કરવી જોઈએ કે તેણે મ્હારાપર
થોડો પણ ઉપકાર કર્યો છે.”

અનંગમોહિનીને રોષમયક મુખમુદ્રા કરી ઉપહાસ કરતાં પૂછ્યું:—
“શો ઉપકાર કર્યો છે તે મ્હને કહો એટલે મ્હારો પ્રાણ શીતળ થાય!”

પ્રિયકાન્તે હસીને કહ્યું:—“તેના ઉપકારથી જ ચાર વર્ષ સુધી
મ્હેં પર્વતપ્રદેશ અને ભયંકર અરણ્યમાં નિવાસ કર્યો હતો. આ ચાર
વર્ષના એકાન્ત કાળમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરી મ્હેં એક પ્રકારનું નવીન
શિક્ષણ સંપાદન કર્યું છે.”

“શું નવીન શિક્ષણ સંપાદન કર્યું છે?” અનંગમોહિનીએ પ્ર-
થમના જેવા સ્વરે પૂછ્યું.

“આ ચાર વર્ષમાં અંતરમાં એવો દૃઢ વિશ્વાસ ઉપજ્યો છે કે,
આ જગતનું સર્વ અસાર છે—સાર પદાર્થ માત્ર એ પરમ પુરુષ છે.
માત્ર એ જ સત્ય સનાતન છે અને બીજું સધળું અસત્ય અને કાલ્પ-
નિક છે. તે એક માત્ર જ્યોતિ છે, અને બીજું સધળું તેની છાયાસ્વ-
રૂપ છે.” પ્રિયકાન્તે ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ત્યારે આ અસ્તમિત રવિના ઉજ્જવળ પ્રકાશથી પશ્ચિમ આકાશ
સ્વર્ગીય પવિત્ર સૌન્દર્યથી વિભાસિત થયું છે એ જ્યોતિ નથી કે? આજે

ચંદ્ર સહસ્ર મુખે જગતમાં સુધાવૃષ્ટિ કરવા માટે આકાશપ્રાન્તમાં ઉદિત થયા છે—એ પણ પ્રકાશ નથી કે?” અનંગમોહિનીએ પૂછ્યું.

“ના—એ છાયા માત્ર છે.” પ્રિયકાન્તે ઉત્તર આપ્યો.

“અને આ—” અનંગમોહિનીએ પોતાના બન્ને હાથથી પ્રિયકાન્તના કંઠમાં વળગી પડી તેનું મુખ પોતાના મુખ પાસે લાવી વારં-વાર તેના લલાટપર ચુંબન કરીને કહ્યું:—“ભારા હૃદયપ્રકાશનો પૂર્ણચંદ્ર રાત્રિદિવસ, સ્વપ્નમાં શયનમાં ભારા પ્રાણમાં સુધાધારાની વૃષ્ટિ કરે છે એ પણ શું પવિત્ર જ્યોતિ કિંવા પ્રકાશ નથી કે?” અનંગમોહિનીએ પ્રેમસૂચક સ્વરે પૂછ્યું.

પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“ના—છાયા માત્ર છે.”

અનંગમોહિનીએ પ્રિયકાન્તના હૃદયમાં મ્હોં દબાવી તેના મુખ-મંડળનું નિરીક્ષણ કરીને કહ્યું:—“ત્યારે આશીર્વાદ આપો કે, આ પ્રાણપૂર્ણ છાયાની જ્યોતિ, આજની માફક હૃદયમાં આ પ્રાણમાં વિરાજ કરે. અને એ છેલ્લા દિવસે, જ્યારે આ જીવનનું અવસાન થાય ત્યારે આ અમૃતમય, પ્રકાશમય છાયા આવી રીતે જોતાં જોતાં આજની માફક પ્રસન્નતાપૂર્વક એ જ્યોતિપૂર્ણ ધામમાં જઈ શકું!”

પ્રકરણ ૩૦ મું.

પતિપત્નીના વિવાદ.

“રાગસ્યાગારંમેકં નરકશતમહાદુઃસ્વસંપ્રાપ્તિહેતુ-
મોહસ્યોત્પત્તિબીજં જલધરપટલં જ્ઞાનતારાધિપસ્ય ।
કન્દર્પસ્યૈકમિત્રં પ્રકટિતવિવિધસ્પૃદોષપ્રબન્ધ
લોકેઽસ્મિન્નહ્યનર્થબ્રજકુસુમવનં યૌવનાદન્યદરિત ॥”

મત્તેહરી.

તારાસુંદરીએ કેશવકાન્તપર જે પત્ર લખ્યો હતો તે તેની નવ-યૌવના પત્ની મણિગૌરીને હસ્તગત થયો હતો એ પ્રકાર હવે વાંચક બંધુઓથી અવિદિત નથી. પતિના ચારિત્ર્ય માટે અત્યાર સૂધી મણિ-ગૌરીના અંતરમાં થોડું ધણું માન હતું; પરંતુ પતિના પાપાચરણનું પ્રબળ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતાંની સાથે જ તેના અંતરમાં પતિ પ્રત્યે જે અનુરાગ હતો તે અદૃશ્ય થઈ ગયો. એકાએક તેની પ્રકૃતિનું આવું પરિવર્તન થઈ ગયું તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે, ધાર્મિક સાહિત્ય પર તેની

વિશેષ પ્રીતિ નહોતી. તે માત્ર નાટકો, નવલકથાઓ અને શૃંગારિક પુસ્તકો જ વાંચતી હતી. આમ હોવાથી તેની સ્ત્રીસ્વભાવ સુલભ ચંચળતા વૃદ્ધિગત થઈ હતી.

સંધ્યાકાળનો સમય થવા આવ્યો હતો. શનિવારનો દિવસ હોવાથી કેશવકાન્ત આજે મોડો ઘેર આવવાનો હતો. મણિગૌરી રસોઇ બનાવી એક શેતરંજીપર બેસી વિવિધ પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરતી હતી. અલ્પકાળ પછી તે સ્વગત કહેવા લાગી:—“હિન્દુશાસ્ત્રકારોએ સર્વથા અસત્ય ઉપદેશને જ પોતાના ધર્મ ગ્રંથોમાં ઉતાર્યો છે. એક અબળાને માટે સામાજિક શાસન જેટલું કઠોર રાખવામાં આવ્યું છે તેટલું કઠોર પુરુષોને માટે રાખવામાં આવ્યું છે તેટલું કઠોર પુરુષોને માટે રાખવામાં આવ્યું નથી. પુરુષો સ્વેચ્છાચારી બની ઇચ્છિત સ્થળોએ વિહાર કરે છે, ત્યારે જો એક અબળા કોઈપર પુરુષ સાથે એક ક્ષણ માટે પણ વાત કરતી જોવામાં આવે છે. તો સમાજ તેના પ્રત્યે શંકાશીલ દૃષ્ટિથી જુએ છે. કોઈ પુરુષ વ્યભિચારી થાય છે તો સમાજ દ્વારા તેને કાંઈ દુઃખ વેઠવું પડતું નથી. કિન્તુ જો કોઈ અબળા જાણ્યે અજાણ્યે કોઈ પર પુરુષની સંગતિમાં આવે છે તો સમાજનો શાસનદંક તેના પર પડી તેના સકળ સુખ સર્વસ્વનો વિનાશ કરે છે. જે પુરુષ પત્નીને અંતઃકરણ પૂર્વક મ્હાતો નથી તે પુરુષ પત્ની તરફથી અંતરનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી શકે એ પ્રકાર મ્હને તો સર્વથા અસંભવ જણાય છે. જે સ્થળે દાનની સંભાવના નથી એ સ્થળે પ્રતિદાનની સંભાવના ક્યાંથી હોઈ શકે?”

પુનઃ મણિગૌરીનું મુખ મંડળ વિપણુલતા પૂર્ણ બની ગયું. પ્રતિક્ષણે તેના અંતરમાં વિવિધ વિચારો ઉપજતા હતા. આવી સ્થિતિમાં લગભગ એક કલાક પસાર થઈ ગયો એટલે કેશવકાન્ત ઘેર આવી પહોંચ્યો.

જે દિવસથી મણિગૌરીને તારાસુંદરીના પત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો તે દિવસથી કેશવકાન્ત પત્નીની પ્રકૃતિ કિંવા સ્વભાવમાં પરિવર્તન થયેલું જોઈ યાતો અનુભવી શકતો હતો; પરંતુ એ પરિવર્તન થયાનું કારણ હજી સૂધી તેનાથી અજ્ઞાત હતું. આજે પણ પત્નીનું મ્હેં ચિંતા-મગ્ન જોવામાં આવ્યાથી તેણે તેને કાંઈ પૂછ્યું નહિ. પોતાની બેઠકની ઓરડીમાં જઈ તે કપડાં બદલવા લાગ્યો. મણિગૌરીએ પણ મૌન ધારણ કરી થાળી પીરસી. કેશવકાન્ત આવીને જમવા બેઠો. જમતાં જમતાં તેણે સાહસનો સંચય કરીને કહ્યું:—“આટલું બધું મોડું થયેલું હોવા છતાં તું કેમ બેસી રહી છે? તું પણ જમવા બેસી જા.”

આ વચનોથી મણિગૌરીના ક્રોધાગ્નિમાં ધૂતાહુતિ થઈ. તેણે તિરસ્કાર સૂચક કહ્યું:—“ તમે તમારે જમી લ્યો ને ? તમારે મારી ચિંતા શા માટે રાખવી જોઈએ ? ”

આ સ્વરનો ભાવ કેશવકાન્ત સમજી ગયો, કિન્તુ તેણે મૌન ધારણ કર્યું નહિ. જે તેણે મૌન ધારણ કર્યું હોત તો આજનો પ્રકાર તેને વિશેષ દુઃખદાયક થાત નહિ. તેણે કહ્યું:—“ ત્હારી ચિંતા મ્હારે શા માટે રાખવી જોઈએ ? તું મ્હારી ચિંતા રાખવાને અને હું ત્હારી ચિંતા રાખવાને બંધાયેલો છું. ”

“ ત્યારે હું આજથી તમને એ બંધનમાંથી મુક્ત કરું છું. તમે તમારી ઇચ્છા હોય તેની ચિંતા રાખો. મ્હારું લાગ્યું હું ભોગવી લઈશ. ” મણિગૌરીએ માર્મિક શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“ તું શું કહેવાને ઇચ્છે છે એ હું સમજી શકતો નથી. આજ-કાલ કરતાં પંદર દિવસથી હું ત્હારી પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન થયેલું જોઈ શકું છું. ત્હારું ચિંતામય મ્હોં જોવામાં આવ્યાથી મ્હારા અંતરમાં જે અપાર વ્યથા હું અનુભવું છું તેની તું કલ્પના સુદ્ધાં કરી શકે તેમ નથી. ” કેશવકાન્તે વાતને લંબાવી.

“ તમારા જેવા કવિ જેટલી કલ્પના શક્તિ મ્હારા મસ્તકમાં હોઈ શકેજ નહિ. વળી જે મ્હારું ચિંતામય મ્હોં જોવામાં આવતાં તમને વ્યથા થતી હોય તો તમે કોઈ હાસ્યમયી પ્રેમમયી સુંદરીના મુખ મંડળનું દર્શન કરો. ” મણિગૌરીએ અંતરનો રોષ વાક્યો દ્વારા પ્હાર કાઢવા માંડ્યો.

અલ્પકાળ માટે કેશવકાન્ત વિચારમય બની ગયો. તેના હાથ-માંનો કોળીઓ હાથમાંજ રહ્યો. પાપી મનુષ્યના અંતરમાં પોતાનું પાપ પ્રકાશિત થઈ જશે એવો સર્વદા ભય રહે છે જ. તેથી કેશવકાન્ત પણ સ્વગત વિચારવા લાગ્યો:—“ ત્યારે શું તારાસુંદરી સાથેના મ્હારા સંબંધની વાર્તા તો પત્નીના જાણવામાં નહિ આવી હોય ? ” થોડા સમય સૂધી મૌનાવલંબન કર્યા પછી તેણે કહ્યું:—“ હું એમ ધારું છું કે, મ્હારા ચારિત્ર્ય કિંવા વર્તનપર તને વિના કારણ સંશય ઉપજ્યો છે. જે તું ત્હારા અંતરની સત્ય વાત મ્હને જણાવીશ તો હું ત્હારા સંશયને દૂર કરીશ. તું જાણે જ છે કે, જે સંસારમાં ગૃહિણી ચિંતાતુર રહે છે તે સંસારનું કદાપિ કલ્યાણ થતું નથી. ”

“ તમે સધળું જાણો છો છતાં હજી સૂધી મ્હને સંશયાધીના

થયેલી કહો છો એ શું બાજબી છે કે ? મહારા માટે તમારા અંતરમાં સહજ પણ પ્રેમ નથી એ હું જાણી શકી છું. ” મણિગૌરીએ વિવાદને ટૂંકો કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“ ત્યારે સ્પષ્ટ જ કહી દેને કે મહારાથી એવો તે શો ભયંકર અપરાધ થયો છે ? ” કેશવકાન્તે ગંભીરતા ધારણ કરીને પૂછ્યું.

“ તમારા ભયંકર અપરાધનું પ્રત્યક્ષપ્રમાણ મહારી પાસે તૈયાર છે. ” આમ કહી મણિગૌરીએ પોતાના પોલકાના ખિસ્સામાંથી તારાસુંદરીના પ્રણયપત્ર બહાર કાઢી કેશવકાન્ત તરફ ફેંકીને ગર્જનાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ કહો જોઈએ કે, આ કોનો પત્ર છે ? બ્યારે આવાં કાર્યો જ કરવા હતાં ત્યારે પછી શો વિચાર કરીને મહારા જેવી એક અબળાનો હાથ ઝાલ્યો હતો ? ”

કેશવકાન્તે ત્વરાથી હાથ મેંઠાં ઘોઈ પત્નીએ ફેંકેલો પત્ર ઉપાડી વાંચી જોયો. એ પત્રની પ્રત્યેક લીટી વાંચતાં તેનું મુખમંડળ ભલિન થઈ ગયું. ક્ષણકાળ પૂર્વેની તેની સ્મૃતિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પત્નીએ મૂકેલા સત્વ આરોપનો પ્રતિવાદ કેવી રીતે કરવો તેનો કશો નિર્ણય તે કરી શક્યો નહિ. અલ્પકાળપર્યંત ચિંતામગ્ન રહ્યા પછી અત્યંત ક્રોધને આધીન થઈને તેણે કહ્યું:—“ મહારા અપરાધની વાત તો જાણે કે દૂર રહી; પરંતુ ત્હોં આ ખાનગી પત્ર ફેંકીને તે વાંચી જોઈ જે અપરાધ કયો છે સર્વથા અક્ષમ્ય છે. કળિયુગની સતીઓ જ આવાં શાસ્ત્રાણીવરુદ્ધ કાર્ય કરી શકે છે. ”

“ વાહ ! આ તો ચોર કોટવાલને દડે એવો જ ન્યાય થાય છે; સ્વાર્થને માટે જ શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો પ્રદર્શિત કરાય છે ? પોતે પરનારીના પ્યારમાં ફસાય છે; છતાં આ નિરપરાધની નારીને કળિયુગની સતીનું ઉપનામ અપાય છે ! હે પરમાત્મન ! તમારી આ પાપપૂર્ણ પૃથ્વીમાં હડહડતો અન્યાય થાય છે ! ” મણિએ સજ્જનનયને કહ્યું.

“ જો ધર્મતઃ તું મહારી અર્ધાગના છે. પતિ ગમે એવો હોય તો પણ પત્નીએ કદાપિ તેનાથી વિરક્ત થવું જોઈએ નાહ. પતિ જ સ્ત્રીનો સર્વસ્વમય પ્રભુ છે. તે આસ્તિક હોય या નાસ્તિક હોય, સુંદર હોય या કદરૂપો હોય તો પણ તેને જ પત્નીએ સર્વ કોઈથી શિષ્ટ સમજવો જોઈએ. આ શાસ્ત્રાચીનું તું ઉલ્લંઘન કરે છે એ કોઈ પણ રીતે ઈષ્ટ નથી. ” કેશવકાન્તે પોતાનું શાસ્ત્રવિષયક સ્વાર્થમય પાંડિત્ય પ્રદર્શિત કર્યું.

“ત્યારે પતિએ પત્નીનો પરિત્યાગ કરી પરનારીના પર પ્યાર કરવો એવું શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે કે? આજ સૂત્રી હું તમને ચરિત્રવાન સમજતી હતી; પરંતુ હવે મહારી ખાત્રી થઈ ચુકી છે કે, આ સંસારમાં જે સ્ત્રીઓ પુરુષ જાતિના સામયિક અનુરાગપર વિશ્વાસ રાખે છે તેઓ મૂર્ખ જ લેખાય છે. પુરુષોના ચાવવાના અને ખતાવવાના દાંત જૂદા જ હોય એવો મહને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે; પરંતુ સ્વામિન! યાદ રાખજો કે, આ પ્રકારનું પરિણામ કદાપિ સારું આવવાનું નથી.” મણિગૌરીએ કહ્યું.

આ ચર્ચાને વિશેષ નહિ લંબાવતાં કેશવકાન્ત તેની બેઠકખાનાની ઓરડીમાં જઈને સૂઈ રહ્યા. મણિગૌરી પણ વિષ્ણુલવદને શય્યાવશ થઈ વિવિધ પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

પ્રિયતમાને પ્રત્યુત્તર.

મધ્યરાત્રે કેશવકાન્ત તંદ્રામાંથી જાગ્યો થયો. આજે તંદ્રાવસ્થામાં તેણે તારાસુંદરીને સ્વપ્નમાં જોઈ હતી; તેથી જાગ્યો થતાં જ પુનઃ તારા સંબંધીના વિચારો તેના અંતરમાં ઘોળાવા લાગ્યા. તે સ્વગત વિચારવા લાગ્યો:—“જે પ્રકારથી પતિને સુખપ્રાપ્તિ થતી હોય તે પ્રકારમાં પત્નીએ શા માટે બાધા કરવી જોઈએ? હું મહારી પત્નીને કોઈ પણ રીતે દુઃખી કરતો નથી; છતાં તે શા માટે આ પ્રકારથી આટલું બધું માઠું લગાડે છે? વળી તારાસુંદરીનો સ્નેહસમાગમ થયાથી જ મહને દ્રવ્યનો લાભ પણ થયો છે. કામિની અને કાંચનના લોભનો પરિત્યાગ કરવો એ કાંઈ સુઝ મનુષ્યનું કર્તવ્ય નથી. પત્નીના અંતરમાં ઉપજેલો સંશય યુક્તિ પ્રયુક્તિદ્વારા દૂર કરી હું ગુપ્ત રીતે તારાસુંદરી સાથે સંબંધ રાખીશ અને મહારી સકળ ઈચ્છાઓ પ્રાપ્તિ કરીશ.”

પોતાના મન સાથે આવો નિશ્ચય કરી કેશવકાન્ત પુનઃ તંદ્રાધીન થઈ ગયો.

બીજે દિવસે સહવારે કેશવકાન્તના જાગ્યો થતાં પહેલાં મણિગૌરી ઉઠી, દંતઘાવન ક્રિયાદિ કરી કેશવકાન્તને કાંઈ કહ્યા કર્યા સિવાય પોતાના પિયરમાં ચાલી ગઈ.

અરામર સાત વાગ્યે કેશવકાન્તે શય્યાત્યાગ કરીને ઘરમાં તપાસ કરી તો પત્ની માલૂમ પડી નહિ. પત્નીની શય્યાપરથી તેને એક પત્ર મળી આવ્યો. એ પત્રમાં નિમ્નલિખિત હકીકત લખેલી હતી.

“તમારા સમાગમમાં હું સુખી રહી શકું તેમ નથી, તેથી હું મહારા પિયરમાં ચાલી જઈ છું. મહને તેડવા આવશે તો પણ હું હવે તમારે ત્યાં આવવાની નથી. તમારું ચારિત્ર્ય જ્યારે સુધરશે ત્યારે જ હું તમારા ઘરમાં પુનઃ પત્ર મૂકીશ. લિ.

તમારી અભાગિની પત્ની.”

આ પત્ર વાંચી કેશવકાન્ત દિડ્-મૂઠ ખની ગયો. પત્ની આ પ્રકાર બન્યાથી એકાએક પોતાનો ત્યાગ કરી પિયરમાં ચાલી જશે એવી કલ્પના તેને સ્વપ્નમાં સુદ્ધાં ઉપજી નહોતી. વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં તે જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

રવિવારનો દિવસ હોવાથી આજે આદિસમાં જવાનું નહોતું. પ્રત્યેક રવિવારે બી. જી. ઠાકોર કેશવકાન્તને ત્યાં આવીને જ ચ્હાપાન કરતો હતો. આજે પણ જ્યારે તે આવી પહોંચ્યો ત્યારે કેશવકાન્તને ચિંતાગ્રસ્ત મુખે બિછાનામાં બેસી રહેલો જોઈને તેણે પૂછ્યું:—“કેમ કેશવકાન્ત! આજે આટલા બધા ચિંતામગ્ન કેમ જણાવ્યો છો? તમારાં ગૃહિણી પણ ઘરમાં હોય એમ લાગતું નથી!”

“ભાઈ! આજે એક આકસ્મિક પ્રકાર બનવાથી મહારી ગૃહિણી પોતાના પિયરમાં ચાલી ગઈ છે. આજે સ્કાંજે કે કદાચ આવતી કાલે તે પાછી આવશે.” કેશવકાન્તે સત્ય વાતને છુપાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“કેમ, તેમના પિયરમાં કોઈ બિમાર છે કે શું?” ઠાકોરે ગંભીરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ના ના, એવું કંઈ નથી.” કેશવકાન્તે વાતને ટૂંકી કરવાના વિચારથી કહ્યું.

પછીથી કેશવકાન્ત બિછાનામાંથી ઉઠી, ચુલ્હો સળગાવી ચ્હા મૂકી દાતણ કરવા બેઠો. તે દાતણ કરી રહ્યો એટલે ચ્હા પણ તૈયાર થઈ ગઈ. બન્ને મિત્રો ચ્હાપાન કરવા બેઠા. ચ્હાપાન કરતાં કરતાં ઠાકોરે કહ્યું:—“ભાઈ! અહીં દર રવિવારે જે લેખકમંડળ એકત્ર થાય છે તેની વાર્ષિક સભા આવતા રવિવારે છે. એ પ્રસંગે તમારે પણ વક્તૃતા કરવી પડશે. એ સાહિત્યસભાના સેક્રેટરીનું પદ સર્વાનુમતિથી મહને સ્વાધીન થયેલું હોવાથી કોને કયા વિષયપર વક્તૃતા કરવાનું કાર્ય સોંપવું

એ મ્હારે જ નક્કી કરવાનું છે. તમે ક્યા વિષયપર વક્તૃતા કરવાનો વિચાર રાખો છો ? ”

“ બધું ! કાવ્યસાહિત્ય પ્રતિ મ્હને વિશેષ અનુરાગ હોવાથી હું તત્સંબંધી જ વિસ્તૃત અને માર્ગદર્શક ચર્ચા કરવી ઉચિત ધારું છું, ” કેશવકાન્તે પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“ હીક છે ત્યારે તમને એ જ વિષય સોંપવામાં આવશે આધુનિક ટીકાકારો કેવા હોવા બેઠએ એ સંબંધીનું વિવેચન હું કરવાનો છું. ” ઠાકોરે પોતાની વિષયપસંદગી સ્પષ્ટ કરી.

“ ખરું છું એ સંબંધીની ચર્ચા થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. ” કેશવકાન્તે કહ્યું.

પછીથી ઠાકોરે તે દિવસે કેશવકાન્તને પોતાને ત્યાં જમવા જવાનો આગ્રહ કર્યો. બંને મિત્રો સાથે જ જમવા માટે ગયા.

ઠાકોરને ત્યાં જમી આવી વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં જ કેશવકાન્ત ઘેર આવ્યો. ઘેર આવીને તે તારાસુંદરીપર પત્ર લખવા બેઠો. એ ચાર પત્રો થોડા થોડા લખીને ફાડી નાખ્યા પછી એક પત્ર તેણે તૈયાર કર્યો. એ પત્ર આ પ્રમાણે લખેલો હતો.

“ વહાલસોઈ વનિતા કિંવા લાડિલી હૃદયલક્ષ્મી,

જાણવાને અત્યંત દિલગીર છું કે, મ્હારા તેમજ તમારા પ્રેમ પ્રસંગની સઘળી ગુમકથા મ્હારી પત્નીના જાણવામાં આવી ગઈ છે. મ્હારી ગેરહાજરીમાં તમારો પ્રણયપત્ર તેના હાથમાં ગયો હતો; એ પત્રના વાંચનથી સઘળી હકીકત તે જાણી શકી છે. તે મ્હારો ત્યાગ કરી આજે તેના પિયરનાં ચાલી ગઈ છે; છતાં તમારા પ્રત્યેના મ્હારો હાઈક પ્રેમ કદાપિ ઓછો થવાનો નથી જ. તમારી સાથેના પ્રણયપ્રસંગનું મ્હારા અંતરમાં નિરંતર સ્મરણ થયા કરે છે. તમારી જૂદાઈના કારી જખ્મનું જાલિમ દુઃખ હવે મ્હારાથી વેડી શકાતું નથી. આ પ્રસંગે મ્હારી હૃદયવ્યથાનું વર્ણન કાવ્યદ્વારા જ પ્રદર્શિત કરી હું તમને મ્હારી કાવ્ય ચમત્કૃતિ અને પ્રયત્ન પ્રીતિનો અનુભવ કરાવવાને ઇચ્છું છું.

(ગાઝલ.)

“ લગાડી પ્રેમની લગની, પ્રિયા શું દૂર થાયે છે ?

હૃદય સાથે હૃદય જોડી, પ્રિયા શું દૂર થાયે છે ?

કરીને યાદ હે પ્રમદા, દિવસ ને રાત હું રોતો;
 નથી કંઈ એન દુનિયામાં, હૃદય બળી ખાક થાય છે.
 રસિકા ને નવેલી તું હૃદયનો હાર મ્હારો છે;
 પ્રિય દિલગન એ બહાલી, હવે આ પ્રાણ ત્હારો છે.
 બનાવ્યો ઇસ્કનો બંદો, બીજો સૂઝે નહિ ધંધો;
 છતી આંખે થયો અંધો, અન્ય બ્યવહાર ત્હારો છે.
 સૂતાં કે ખેસતાં ઉડતાં, સુરત ત્હારી ન બૂલાતી;
 સ્મરણમાં સ્નેહમૂર્તિનો, અમારો તો ઇંજરો છે.
 થયા પ્રેમી થયા દિલગર, અમે આશક બન્યા ત્હારા;
 અન્ય છે ડંખ પ્રીતિના, પ્રતિનો માર્ગ ન્યારો છે.
 કરું મદમસ્ત થઈને હું, કરું પોકાર આલમમાં,
 હું છું હાય દરિયામાં, કહોને ક્યાં કિનારો છે ?
 જીગરને રોજ મળવા દે, સુરત દીદાર જોવા દે;
 હૃદયનું દુખ ધોવા દે, ચકોરી ચંદ્ર ત્હારો છે.
 બૂલાશે ના કદાપિ એ, પ્રીતિને બહાલી વાતો;
 રડીને કાઢવી રાતો, હવે આ દર્દી ત્હારો છે. ”

હૃદયેશ્વરિ ! વિશેષ શું લખું ? આ વિશ્વમાં જેને જેવું પાત્ર
 જોઈએ છીએ એવું પાત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી એ ઘણી જ દુઃખજનક
 વાત છે. જે આ તરફ આવવાનું થાય તો અવશ્ય મ્હારી રંક ઝુપ-
 ડીમાં પધારજો. તમારા પતિપર જે ઉદ્દેશનો પત્ર લખવાની કૃપાભાવે
 તમે મ્હને સૂચના કરી છે એ સૂચનાનો હું એક બે દિવસમાં જ
 અમલ કરીશ. વિશેષ તમારો પત્ર આવશે એટલે લખીશ. ઉત્તર ૨૭-
 ૪૬ પોષ્ટદ્વારા આપશો.

લી૦ નિરંતર પ્રણયાકાંક્ષી કેશવકાન્ત કવીશ્વર. ”

પત્ર લખી કવરમાં ખીડી, કોઈને સંશય ઉપજે નહિ એટલા
 માટે તેના પર કેશવકાન્તે નીચે પ્રમાણે શિરનામું કર્યું:—

અ૦ સૌ૦ ધર્મભાગની તારાસુંદરીને પહોંચે.

દે. યોગિરાજ હરિદાસજી—કારભારી મહાશયને ત્યાં.

મુ૦ રામપુર. (તા. ભરૂચ.)

આ પ્રમાણે શિરનામું કરી કેશવકાન્ત જાતે જઈને એ પત્રને
 પોષ્ટ કરી આવ્યો.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

સાહિત્યસભા !

જોતજોતાંમાં અઠવાડીકે પસાર થઈ ગયું. સાહિત્યસભાનો આજે વાર્ષિકોત્સવ હતો. સાહિત્યસભાનું મકાન એક એકાન્ત સ્થળે આવેલું હોઈ તેની જીર્ણવસ્થા જોતાં તે જાતુઓનું જ નિવાસસ્થાન હોય એવો સહજ ભાસ થતો હતો. એ મકાનને જો એક ઓરડાની જ ઉપમા આપીશું તો તેજ વિશેષ સચુક્તિક લેખાશે. એ ઓરડો લગભગ પચીસેક હાથ પહોળો અને પચાસેક હાથ લાંબો હોઈ તેની દિવાલમાંથી કેટલેક સ્થળેથી થોડી ઘણી છટો ખસી પડેલી જણાતી હતી. છાપરાપર નળીઆનો અભાવ હોવાથી ઘાસના પુજાઓ નાખવામાં આવેલા હતા. આ મકાન એક વિધવા વૃદ્ધાનું હોઈ એ વિધવાને એકે સંતાન નહિ હોવાથી તેણે તેનું સંશોધન કાર્ય કરાવ્યું નહોતું. વળી બીજું મકાન સસ્તા ભાડાથી મળી શકે તેમ નહિ હોવાથી દેવી વીણાપાણિ—સરસ્વતીના કુળદીપક દીકરાઓએ આ મકાનને જ ભાડે રાખી પ્રતિ રવિવારે તેમાં પોતાની સભા ભરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. જે કહેવાતા લેખકો આ સભાના મેમ્બરો થયેલા હતા તેમની પાસેથી માસિક ચાર આના શી લેવામાં આવતી હતી, તથા એમાંથી સભાનું ખર્ચ નિભાવવામાં આવતું હતું. કોઈ કોઈ પ્રસંગે ભાંગ ભવાની અને ગાંગ વગેરેનો ઉપયોગ પણ આ વિદ્વાન સમાજમાં કરવામાં આવતો હતો. આ સભાના પ્રમુખનું માનનીય સ્થાન ભરુચના જ એક કીર્તિદોભી સાક્ષર (સમ્બક્ષર) અર્થાત્ ગુજરાતી ચાર ચોપડી ભણેલા પરંતુ પોતાના બૃહસ્પતિના જેવા અદ્ભુત બુદ્ધિચાતુર્યથી એક કવીશ્વર અને લેખક તરીકે ખુશામદીઆ મિત્રમંડળમાં અને મસ્કો લગાવનારાં પત્રોમાં પ્રકાશમાં આવેલા નાગર જ્ઞાતિના યુવક સૂર્યસુખરામ વિદ્યાપતિને સમર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમને વિદ્યાપતિની ઉપાધિ તેમના મિત્રોએ જ ઉદ્ધારતાથી અર્પણ કરી હતી. દેશી ભેજમાં વિલાયતી પવન ભરી રાખનાર બી. જી. ઠાકોર આ સભાનો સેક્રેટરી હતો એ પ્રકાર વાંચકબંધુઓ જાણી શક્યા છે. કેશવકાન્તને સભાના કોષાધ્યક્ષનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું.

ખરાબર ચાર વાગ્યે લેખકો કમાનચે સાહિત્યસભાના આ મંદર

સ્થાનમાં એકત્ર થવા લાગ્યા. ભોંયતળીઆ પરનું લી'પણુ ઉખડી ગયેલું હોવાથી એક જળજમ માગીને તેનાપર બિછાવી દેવામાં આવી હતી. પ્રમુખ મહાશયને બેસાડવા માટે કોઈ આસન મળી નહિ આવ્યાથી કેટલીક ઇંટો ગોઠવી તેનું ઉચ્ચાસન બનાવવામાં આવ્યું હતું. સભાસદો આવી જળજમપર બેસવા લાગ્યા. આ સભાસદોમાં એક બે પારસીઓ પણ હતા. તેમને જળજમપર બેસવું ફાવતું નહોતું; છતાં નિરુપાયે તેમને ત્યાં બેસવું જ પડ્યું. જોતાજોતાંમાં પચાસેક લેખકો અને કવિઓ આ સભામંડપમાં એકત્ર થઈ ગયા. ત્યાર પછી એક ભાડાની ગાડીમાં બેસી પ્રમુખ મહાશય શ્રીયુત સૂર્યસુખરામ વિદ્યાપતિ આવી પહોંચ્યા, અને ગાડીવાળાને બે આના આપી વિદાય કરી, વિલાયતી વેશમાં સુસજ્જિત થઈ, સભામંડળમાં પ્રવેશ કરી તેઓ પોતાના આસનપર બેઠા. એ સમયે સઘળા સભાસદોએ જોશથી તાલીઓ વગાડી તેમને વધાવી લીધા. સૂર્યસુખરામના મુખમંડળપર સ્મિતહાસ્ય પ્રકાશી નીકળ્યું.

પછીથી ઠાકોરે ઉઠી ઉભા થઈ દરખાસ્ત મૂકતાં કહ્યું:—“માનનીય પ્રમુખ મહાશય અને અન્ય વિદ્વાનબંધુઓ તથા બહેનો ! (અમારે કહેવું જોઈએ કે રા. ઠાકોરની એક પણ બહેન આ સાહિત્યસભામાં હાજર નહોતી.) આજે આપણી આ સાહિત્યસભાનો વાર્ષિકોત્સવ હોઈ જે જે વિષયો જે જે બંધુઓને ચર્ચવાના છે તત્સંબંધીની સૂચના તેમને પત્રદ્વારા કરવામાં આવેલી છે; તેથી આજની સભાનું કામ ચાલુ કરવાની હું વિનંતિ કરું છું. પ્રથમ ભાગ ભવાનીનું પાન કર્યા પછી શ્રીયુત કેશવકાન્ત કવીશ્વર ‘કાવ્યસાહિત્ય’ સંબંધી અસરકારક અને માર્ગદર્શક વક્તૃતા કરશે.”

વિના વલંબે એક એક માટીની કુલડીમાં સર્વેને ભાંગ આપવામાં આવી. ભાંગ પીધા પછી કેશવકાન્તે ઉઠી ઉભા થઈ પોતાનું ભયંકર પિઠતાપૂર્ણ ભાષણ શુરુ કર્યું:—

“શ્રીમાન્ પ્રમુખ સાહેબ અને સુત્ર બંધુઓ !

અનાદિકાળના અભ્યાસના પરિણામે મ્હને એવો અનુભવ થયો છે કે ‘કાવ્યસાહિત્ય’નું સૂક્ષ્મદષ્ટિથી અવલોકન કરવાનું કામ અત્યંત કઠિન છે. અન્ય વિષયો પેઠે એ વિષયના અભ્યાસનું પણ અધ્યયન જેમ ઉંડું, તેમ તેની ખૂબીઓનો સાક્ષાત્કાર પણ વિશેષ. હવે ‘કાવ્યસાહિત્ય’ સંબંધી ચર્ચા કરતાં પૂર્વે મ્હારે કવિ સંબંધી થોડો ઉહાપોહ કરવો જ જોઈએ. અંગ્રેજીમાં એવી કહેવત છે કે, કવિઓ કુદરતી રીતે જ કવિ હોય

છે. તેઓ બનાવ્યા બની શકતા નથી. આ સૂત્રાનુસાર વિચાર કરતાં માતાના પેટમાંથી જ કવિના કવિજીવનનો આરંભ થાય છે. અભ્યાસ કરીને કોઈ પણ મનુષ્ય કવીશ્વર થઈ શકતો નથી. જન્મતઃ જેનામાં કવિત્વના સંસ્કાર હોય છે તે કવિ નમાલા, લાડિલા અને સંસારની દૃષ્ટિથી તુચ્છ ગણાતા વિષયો જેવા કે, ‘શ્વાનતું ભસવું,’ ‘ભંગીઆનું ભરી જવું’ ‘તરતના જન્મ પામેલા બાળકના ઉંઘા શબ્દનું સ્પષ્ટિકરણ કરવું’ વગેરે પર મ્હોટાં મ્હોટાં પ્રતિભાપૂર્ણ કાવ્યો લખી શકે છે. જે લોકો અભ્યાસ કરીને કિંવા અનુભવી થઈને કવિ થાય છે તેઓ આવા સામાન્ય વિષયોપર ભાવનાભર્યાં કાવ્યો અત્યંત શ્રમ લીધા છતાં પણ લખા શકતા નથી જ એવો મહારી કવીશ્વર તરીકેની કારકીર્દીમાં મ્હને ઘણો અનુભવ થયો છે. આ સ્થળે કવિકુલગુરુ ભવભૂતિનો એક શ્લોક મ્હારે કહેવો જોઈએ કે,

ઠઠાદાકૃષ્ટાનાં કતિપયપદાનાં રચયિતા

જનઃસ્પર્ધાલુશ્વેદહહ કવિના વચ્ચવચસા ।

ભવેદ્ય શ્રવીષા કિમિહ બહુના પાપિનિ કલૌ

ઘટાનાં નિર્માતુસ્ત્રિભુવનવિધાતુષ્ચ કલહઃ ॥

“ બળાત્કારે-તાણી તાણીને શબ્દો મેળવનાર મનુષ્ય જેને સરસ્વતી પ્રસન્ન છે એવા મહાકવિ સાથે જે સ્પર્ધા કરવા લાગે ત્યારે આજકાલ માટીનાં વાસણો ઘડનાર કુંભારનો અને જેમણે ત્રિભુવન નિર્માણ કર્યું એવા બ્રહ્મદેવોનો કલહજ થાય. ” આ વાક્યો આધુનિક અભ્યાસી કવિઓ અને જન્મતઃ જેઓ કવિઓ છે તેમને શબ્દશઃ લાગુ પડે છે. વળી જન્મતઃ એક કવિનામાં જે શક્તિ હોય છે તેનાપર અભ્યાસનો કે આધુનિક પિંગળ બિંગળ શાસ્ત્રનો ઓપ ચઢાવવાની બિલકુલ જરૂર નથી. પિંગળના પૂંછડાને પકડી રહેવાથી શબ્દોનું માધુર્ય કાવ્યમાંથી અદ્રશ્ય થઈ જાય છે અને તેથી ‘રસાત્મકં કાવ્યં’ જેમાં રસ છે એજ કાવ્ય છે એ સૂત્રનો ભંગ થાય છે; માટે બધુઓ તમે મહારી સૂત્રનંદા લક્ષ્યમાં રાખી કાવ્યો બનાવશો તો તમારી કીર્તિ દેશવિદેશમાં ડુંગળીની સુવાસની માફક ફેલાઈ જશે એ નિસ્સંદેહ છે હમણાં વ્યાસ અને વાલ્મીકી જેવા સમર્થ કવિવરો આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્પન્ન થતા નથી તેનું કારણ પણ મ્હેં જણાવ્યું એજ છે.

કવિ શબ્દનો ધાત્વર્થ જોઈએ તો તે ‘ગાનાર’ થાય છે.* આ

અર્થને અત્યારના કવિઓ ભૂલી ગયા છે; કેમ કે ગાવું એ એક અન્ય વ્યવસાય જ થઈ પડ્યો છે; પરંતુ પ્રાચીનકાળમાં સર્વ દેશમાં અને હજી પણ એવી ગ્થિતિ જે સ્થળે હોય છે ત્યાં કવિઓજ ગાય છે તે બળવે છે. સંસ્કૃત નાટકોમાંથી આ પૂર્વેનો પ્રકાર દર્શાવેલો હોય છે. રાજાની પાસે સ્તુતિપાઠક હોય છે; તેને નાટકની પરિભાષામાં 'વૈતાલિક' કહેવામાં આવે છે. દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્ય એજ કારણથી 'કવિ' 'કાવ્ય' એ નામથી ઓળખાતો હતો. ગ્રીક લોકોમાં રહેંપ્સોડિટ્સ (Rhapsodists) નામના લોકો હોય છે તેમના ધધા પ્રાચીન હોમર વગેરે સર્વમાન્ય કવિઓનાં કાવ્યો ગાઈ બળવીને પેટ ભરવાનો છે. એ સઘળા પૂર્વકથાનો વિચાર કરતાં આધુનિક ગુર્જર કવિઓએ પણ ગાવાનો સતત અભ્યાસ રાખવો જોઈએ. સર્વેની સાથે—'ઘેર કે બહાર' કાવ્યથી જ વાતચિત કરવી જોઈએ જેથી તે એક પ્રાકૃત કવિ છે એમ સહેલાઈથી જનસમાજના જાણવામાં આવી જાય અને તેના માટે સર્વેના અંતરમાં અપાર માન ઉત્પન્ન થાય. શાકબળરમાં જઈએ તો "શકરીઆં...કેટલે ...પૈ...સે...શે....ર" એવો આલાપ દમ ભાવ પૂછવાથી શાકબળરના સર્વ માણસોથી પણ એ કવિની કાવ્યશક્તિ ગુપ્ત રહેતી નથી. (તાળીઓ.)

"બંધુઓ ! જે આ સમસ્ત જગતમાં કોઈ સર્વથી માનનીય, બુદ્ધિશાળી અને વિચારશીલ વ્યક્તિ હોય તો તે નૈસર્ગિક કવિ જ છે. હવે કવિ શબ્દનો અંગ્રેજી સાહિત્યની દૃષ્ટિથી આપણે વિચાર કરીશું. અંગ્રેજી ભાષામાં એ તદ્દર્થવાચક જે શબ્દ છે તેનો અર્થ 'કરનાર' એવો થાય છે; અર્થાત્ કવિ એટલે કલ્પનાસૃષ્ટિ બનાવનાર એવો એ ભાષાનો મૂળનો અર્થ હોય એવું સામાન્યતઃ લોકો સમજે છે. અત્યાર સુધી માત્ર શબ્દની વ્યાખ્યા થઈ છે. હવે કવિમાં કયા ગુણોની ખાસ કરીને આવશ્યકતા હોવી જોઈએ તેનું હું સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરીશ.

કવિનામાં મુખ્ય ગુણ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓને સાચી કે ખોટી ચર્ચા કરીને મહાત કરવાનો હોવો જોઈએ. 'બળીઆના બે ભાગ જગતમાં' એ સૂત્રાનુસાર જે કવિ પોતાના કવિત્વપ્રભાવથી બીજા કવિઓને જ્યોતિશ્ચન્ય કિંવા પ્રભાવશ્ચન્ય બનાવી નથી દેતો તે કવિ નામને લાયક જ નથી. બીજો ગુણ શબ્દ-ચોજવામાં એક બાળકના જેવું ગાંભીર્ય હોવું જોઈએ. બહેન, કોયલ, વડ, વગેરે શબ્દોને બહેનલડી, કોયલડી, વડલે-એવી રીતે સંશોધિત કરી કાવ્યમાં ઉતારવા જોઈએ. આ સ્થળે હું એવું એક ઉદાહરણ આપીશ.

§ Poet-Poet 'I make.'

“ મોઠી કાચલડી,
કહેજે જઈ સંદેશો ખડેનલડી,
વડલાવાળી છે વાટ રે હે કાચલડી ! ”

આ સમયે પારસી લેખકો કંટાળી ગયા. તેમાંના એક પેસ્તનજી પોટીસવાળાએ ધૈર્યનો ભંગ થતાં ઉઠી ઉભા થઇને કહ્યું:—“બાવાજી, આય કવિપુરાણુ જલદી પૂરણુ કરવાની હું અરજ ગુજારું છું; કેમકે આય પુરાન સાંભલી અમે હવે અમે તદ્દન થાકી ગીયાછ. ”

કેસવકાન્તની વાદ્ધારાનો પ્રવાહ અંધ થઈ ગયો. તેણે દૂંઠામાં જ પતવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું:—“ અંધુઓ ! ધાર્યા કરતાં મહેં તમારો ધણો સમય લીધો છે માટે હું તમારી પાસેથી ક્ષમાનાચના કરું છું, અને આવાં જ્ઞાનોન્નતિના સંમિલનો નિરંતર બરાય અને આપણી અગાધ બુદ્ધિની જ્યોતિનો પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાય એવી શુભાભિલાષાસહ હું આસન-પર ખેસવાની રજા લઉં છું. ”

ત્યાર પછી બી. જી. ઠાકોરે ઉભા થઈ ‘ આધુનિક ટીકાકારો અને ટીકા ’ એ વિષયપર પોતાનું લખીને તૈયાર કરી રાખેલું કિંવા ચક્રમ ભેજના ચક્રમ વિચારેથી ગોઠવેલું ભાષણ શરુ કર્યું:—
“ મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, અંધુઓ અને ખડેનો !

‘ આધુનિક ટીકાકારો અને ટીકા ’ એ વિષય કેટલોબધો ગહન અને ગંભીર છે કે એનાપર ચર્ચા કરવી એ વિશાળ મહાસાગરમાં રત્ન મેળવવા માટે ડુબકી મારવા જેવું મુશ્કિલ કાર્ય છે. આપણામાંના કેટલાક અંધુઓ ટીકાકારો કિંવા સમાલોચકો હશે જ એ પ્રકાર મ્હારાથી અજ્ઞાત નથી. ટીકા સંબંધી એક વિદ્વાન અંથકાર જણાવે છે કે,

नीरक्षीरविवेके हंसाऽऽलस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।

विश्वदिमन्नुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥

અર્થાત્ હે હંસ ! પાણી અને દૂધને બૂદાં કરવાનું જો તું પણ આગસ કરીશ તો આ જગતમાં આ ત્હારું કુલવ્રત ખીણું કોણ ચલાવશે ? આ વાક્યોને અનુસરીને આ વીસમી સદીના વિસ્મયકર જમાનામાં કોઇપણ ટીકાકાર કામ કરી શકે તેમ નથી. ટીકા કરવી એનો અર્થ આજકાલ પ્રતિસ્પર્ધીઓની બૂલો શોધવી અને મિત્રોની ખુશામદ કરવી એવો જ થાય છે. આજકાલના ટીકાકારો રવેચ્છાપૂર્વક ખુશામદના બાજરમાં ત્રિચરણ કરે છે. આપણી મંડળીના કોઇ પણ કવિએ કિંવા

લેખકે કોઈ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું કિંવા કરાવ્યું કે તરત જ આપણે મુક્તકંઠે તેની જાહિર પત્રોમાં પ્રશંસા કરવા મંડી પડવું, જેથી આપણો મિત્ર સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં વિચરણ કરવાનો સનંદી પાસ મેળવી શકે ! વળી મહાન પુરુષો એવો ઉપદેશ આપે છે કે, અન્યના દોષો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી ગુણ ગ્રહણ કરવા વ્યક્તિ માત્રે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અર્થાત્ આવા પ્રકારની ખુશામદ, પ્રશંસા કિંવા સ્તુતિ કરવી જોઈએ. વળી બંધુઓ ! માસિકપત્રકારો વખતે વર્તમાનપત્રકારોએ પણ આજ કાલ ખુશામદ અથવા તો મસ્કનો બહોળા હાથે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે. તેમના માસિકમાં અથવા વર્તમાનપત્રમાં જે લેખક કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો લીધા સિવાય ઘરનાં છોકરાંને ઘંટી ચટાડી પારકાંને લોટ પહોંચાડતો હોય તેવી રીતે ખુદાબક્ષ લેખો, કાવ્યો વગેરે લખે છે તેનું જે કોઈ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે એટલે પછી તે પુસ્તક લોકોપ-યોગી ન હોય, અનીતિનો પ્રચાર કરનારું હોય અને મૂર્ખતાદર્શક હોય તો પણ તેના પર લાંબા ચોરાળ જેવડા વિસ્તૃત મસ્કપોલિસપરિપૂર્ણ અભિપ્રાયો આપે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં હમણાં અગ્રગણ્ય લેખાતાં સામયિક પત્રોએ પણ મશ્તીઆ લખાણ મેળવવા આ નીતિને અમલ-માં મૂકી છે; માટે જે કોઈ બંધુને પોતાની બચકર અને પ્રચંડ વિદ્યા બુદ્ધિના પ્રભાવથી પ્રકાશમાં આવવું હોય અને કીર્તિદેવીને વરવું હોય તેણે પ્રથમ તો આવા પ્રકારનાં સામયિક પત્રોમાં સમયનો ભોગ આપી પ્રતિભાસે લેખ કાવ્યાદિ લખી મોકલવાં, અને ભવિષ્યમાં પોતાનું કોઈ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય એટલે એ પત્રના તંત્રીપર મોકલી આપી નમ્રતા-પૂર્વક મસ્કો મેળવવાની ભિક્ષા માગવી. ત્વરાથી પ્રકાશમાં આવવાની અભિલાષા રાખનાર લેખકો અને કવિઓ આ ઉપાયના અવલંબનથી સત્વર પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી શકશે. કેટલીક વખતે તો પુસ્તકનો લેખક, કર્તા, પ્રયોજક કિંવા અનુવાદક જ અભિપ્રાય લખી મોકલે છે, અને તે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આધુનિક ગુર્જરવર્તમાનપત્રકારો અને માસિક વર્તમાનપત્રકારોની આ કાંઈ સામાન્ય કૃપા નથી. બંધુઓ ! મ્હારા વિચારો સમયાભાવને લીધે મ્હેં ટૂંકમાં જ જણાવ્યા છે, અને હું એવી દૃઢ આશા રાખું છું કે, મ્હારા વિચારો તમને થોડા ઘણા અંશે પણ લાભદાયક થશે જ. (તાળીઓ) ”

આ પ્રમાણે વક્તૃતાં કરી ઠાકોર આસનપર બેઠો એટલે પ્રમુખ મહાશય મિ. સૂર્યસુખરામ વિદ્યાપતિએ ઊભા થઈને કહ્યું :—“બંધુઓ !

આજે જો કે ચાર પાંચ વિષયોપર ચર્ચા થવાની હતી; પરંતુ સંધ્યા-કાળનો સમય થવા આવેલો હોવાથી અને દીપકનો અભાવ હોવાથી વાર્ષિક સંમિલનનું કાર્ય આટલેથી જ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે, અને બાકી રહેલા વિષયો આગામી રવિવારની આપણી સામાન્ય સભામાં ચર્ચવામાં આવશે. વળી તમે સર્વે જાણીને આનંદિત થશો કે, ગઈ કાલથી ‘પ્રજ્ઞા-જ્યોતિ’ નામના માસિકનું તંત્રીપદ મહેં સ્વીકાર્યું છે. આ માસિક માટે ખુદાખુદ લેખો અને રાં કેશવકાન્ત કવીશ્વરે સૂચવેલા નિયમોને અનુસરી કવિતાઓ લખી મોકલાવી હું તમને પ્રેમપૂર્વક બલામણુ કરું છું.”

આ સમયે ઠાકોરે ઉભા થઈને કહ્યું:—“એમ લાગે છે કે, કેટલાક પ્રખર કલ્પનાશક્તિવાળા બંધુઓના મસ્તિકપ્રદેશમાં ભાંગ ભવાનીની અસર થયેલી છે; તેથી અવશિષ્ટ રહેલો કાર્યક્રમ આવતી સામાન્ય સભામાં શ્રીમાન્ પ્રમુખ મહાશયની સૂચના પ્રમાણે પૂર્ણ કરવામાં આવશે.”

સાહિત્યસભાનું વાર્ષિક અધિવેશન આવી રીતે સમાપ્ત થયું, અને સરસ્વતીદેવીના કુળદીપક દીકરાઓ ભાંગની ધૂતમાં લથડીઆં ખાંચા ખાતા, દીવાના માણસોની માથે ઉચ્ચસ્વરે વિકટ હાસ્ય કરતા કરતા, અને કપોળકલ્પિત ઢંગધડા વગરનાં કાવ્યોની લીટીઓ લલકારતા લલકારતા સ્વસ્થાન પ્રતિ પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યો. “જય થાઓ, ગુર્જર સાહિત્યદેવીનો જય થાઓ !”

પ્રકરણ ૩૩ મુ.

યોગી મહાત્મા સપડાયા.

સૂર્યભગવાન્ અસ્તાચળમાં ઉતરી પડ્યા હતા. રામપુરમાં ચોતરફ આનંદકોલાહલ થતો જોવામાં આવતો હતો. સધળાં બાળકો અને નરનારીઓ આનંદમગ્ન જણાતાં હતાં. પ્રત્યેક ગૃહસ્થના બારણા ઉપર પુષ્પમાળાઓ ખૂલી રહેલી હતી. સ્વર્ગીય સ્નેહનાથ જાગીરદાર મહાશયનો પ્રાસાદ પુષ્પમાળાઓથી સવિશેષ સુશોભિત બની ગયેલો જોવામાં આવતો હતો. અલ્પકાળમાં જ સૂર્યભગવાન્ પશ્ચિમાકાશમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયા. ગ્રામવાસીઓનાં ગૃહમંદિરોમાં ઉજવળ દીપકો સળગી ઉઠ્યા. અસખ્ય

લોકો જાગીરદાર મહાશયના વિશાળ પ્રાસાદના સિંહદ્વાર પાસે સમુપ-
સ્થિત થઈ ગયા. એ આનંદકોલાહલમાં હરિદાસજી ભગત ભરુચના
કાર્યવ્યવસાયથી નિવૃત્ત થઈ ચંદ્રશંકરસહ રામપુરમાં આવી પહોંચ્યા.
તેમની પાછળ પોલિસ સિપાહીઓની એક ઢુકડી પણ આવી પહોંચી.
હરિદાસજીએ ચંદ્રશંકરને પૂછ્યું:—“આજે આપણા ગામમાં એકાએક
આટલો બધો આનંદકોલાહલ થતો કેમ જોવામાં આવે છે? આજે
અહીં શાનો ઉત્સવ છે?”

“હું ધારું છું કે, આજે આપણા હિન્દુઓનો કોઈ પવિત્ર તહે-
વાર હશે તેથી જ આટલો બધો આનંદકોલાહલ જોવામાં આવે છે.”
ચંદ્રશંકરે અજ્ઞાનતા દર્શાવીને કહ્યું.

“ના ના—તમે ભૂલો છો. આ પોલિસના લોકો પણ દેહ ભરુચથી
અહીં સૂધી આપણી પાછળ પાછળ આવ્યા છે. મહારા અભિપ્રાય અનુ-
સાર તો આપણે એમને આપણા ગામમાંથી હાંકી કાઢવા જોઈએ. હે
કૃષ્ણ! હે મધુસૂદન! જેવી આપની ઇચ્છા.” હરિદાસજીએ પોતાના
બચને માર્મિકતાથી વ્યક્ત કર્યા.

“આપ નિશ્ચિંત રહો. અંતરમાં બચને સ્થાન આપવાનું સહજ
પણુ પ્રયોજન નથી.” ચંદ્રશંકરે હરિદાસજીનો ભય દૂર કરવાના હેતુથી કહ્યું.

આ સમયે કરીમઅલી અને કપટશંકર, કારભારી પાસે આવી
પહોંચ્યા. તેમને જોતાં જ હરિદાસજીના અંતરનો સંદેહ દઢ થયો. તેમણે
વ્યાકુળતાથી પૂછ્યું:—“કેમ કપટશંકર! તમે સર્વે તમને સોંપવામાં
આવેલું કાર્યપાર ઉતારી આવ્યા છો ને? દુર્લભરાય ક્યાં છે?”

“આપે સોંપેલું અમે પાર ઉતારી આવ્યા છીએ. હવે આપ
આપના દિવસો ચિરશાન્તિમાં અને અપાર ઐશ્વર્યમાં પસાર કરી શકશો.”
કપટશંકરે સર્વથા અસત્ય ઉત્તર આપ્યો.

આ સમયે કોઈએ હરિદાસજીના મસ્તકને સ્પર્શ કરીને કહ્યું:—
“કારભારી મહાશય! એક વખત આ સેવકના મ્હોં તરફ તો જુઓ.
આપે આમ વ્યાકુળ કેમ બની ગયા છો?”

હરિદાસજીએ જોયું તો તેમની નજરે દુર્લભરાય પડ્યો. હરિદા-
સજીએ કહ્યું:—“દુર્લભરાયભાઈ! તમે અહીં ક્યારે આવી પહોંચ્યા?
આટલા દિવસ સૂધી તમે ક્યાં હતા? તમારા સિવાય આ સમસ્ત ત્રિભુ-
વનમાં બીજું કોઈ મ્હને સહાય કરે તેમ નથી. હવે મ્હારે શું કરવું
તેની તમે મ્હને સલાહ આપો. ચાલો, આપણે સત્વર મહારા યોગ-

સાધનાના એકાન્ત ઓરડામાં જઈએ. આજના રંગદંગ મ્હને વિચિત્ર તેમજ ભયજનક જણાય છે. ”

આખા મ્હારી સાથે આવો એટલે સધળું સમજી શકશો. “ દુર્લભરાયે અંતરનો ભાવ છુપાવીને કહ્યું.

આ પ્રમાણે કહી દુર્લભરાય હરિદાસજીને જાગીરદાર મહાશયના પ્રાસાદ પાસે લઈ ગયો તથા તેણે કહ્યું:—“ નિઠુર નરરાક્ષસ હરિદાસ ! તું જ મ્હને એમ કહેતો હતો કે, પરમેશ્વર નથી, પરલોક નથી, ધર્માધર્મને ન્યાય નથી. હવે એક વખત તું આ પ્રાસાદની અગાસી તરફ દષ્ટિ કરી જો. જો જોઈએ કે ત્યાં દેવલોકને પણ શોભાવે એવી કેવી પવિત્ર યુગલમૂર્તિ છે ? ”

હરિદાસજીએ ઉંચે અગાસી તરફ જોયું. તેણે જોયું કે, તરુપ-લવનિર્મિત, કુસુમમાળા સુસજ્જિત અગાસીમાં દિશાઓને વિભાસિત કરી જ્યોતિર્મયી યુગલમૂર્તિ ઉભી રહી હતી. પ્રશાન્તક્ષોચન, સરિખતવદન અપૂર્વ સંન્યાસી મૂર્તિની પાસે રત્નાલંકારભૂષિતા, કનકમુકુટ શોભિતા આનન્દમયી ભુવનમોહિની મૂર્તિ ઉભી રહેલી હતી ! કૈલાસપતિની પાસે અમ્બપૂર્ણાની માફક, ત્રિયકાન્તની પાસે દેવી અનંગમોહિની ઉભી રહી હતી.

ચોતરફ વિશેષ આનન્દકોલાહલ થવા લાગ્યો. હરિદાસજી બંને હાથથી આંખો દબાવી કંપતા કંપતા પૃથિવીપર બેસી ગયા. થોડે દૂર ચપળા ઉભી રહી હતી. દુર્લભરાયે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ ચપળા ! હવે સતી સાધ્વી અનંગમોહિનીદેવી આ નરપિશાય હરિદાસના પ્રત્યે શો આદેશ કરે છે તે સર્વને જણાવ ? ”

ચપળા ત્યરિતગતિથી અનંગમોહિની પાસે ગઈ. અનંગમોહિનીએ તેના કાનમાં મૃદુસ્વરે કાંઈ કહ્યું. ચપળાએ દુર્લભરાય પાસે આવીને કહ્યું:—“ બહેનનો એવો આદેશ છે કે, આજે હરિદાસના હાથ-પગમાં બેઠીઓ પહેરાવી તેને નજરકેદ કરી રાખો. કાલે સર્વ લોકો સમક્ષ એ કેવો ભયંકર પિશાય છે આ સ્વર્ગીય સંસારમાં ઉપસ્થિત થયેલો કેવો શયતાન છે એનાં પ્રમાણો દર્શાવવામાં આવશે. ત્યાર પછી શબ્દ-રખારમાં તેના ગુન્હાઓની તેને ઉચિત સજા થશે. ”

દુર્લભરાયે પાછળ ઉભા રહેલા પોલિસ સિપાહીઓને નેત્રચંકિત કર્યો. તેમણે અચેતર ચર્ષ હરિદાસજીના હાથ પગમાં લોટાની કહિન બેઠીઓ પહેરાવી દીધી.

આ સમયે હરિદાસજી બોલી ઉઠ્યો:—“ આ શું ? તમે સર્વ પામલ

મની ગયા છે કે શું ? હું કોણ છું એ તમે કોઈ જાણતા નથી કે ? હું સ્વર્ગીય રુદ્રનાથ મહાશયે પોતે કરેલા મૃત્યુપત્ર અનુસાર તેમની સમસ્ત વિષયસંપત્તિનો કર્તાહર્તા અને વિધાતા છું. મ્હારો ન્યાય કોણ કરનાર છે ? ન્યાં સુધી હું હયાત છું ત્યાં સુધી પ્રિયકાન્ત મ્હને શું કરી શકે તેમ છે ? તેની સ્ત્રીનામાં મ્હારા પ્રત્યે આજ્ઞા કરવાની શી ક્ષમતા છે ? તમે શા સાહસથી મ્હને ગિરફતાર કરવાને આજ્ઞા છો ? આટલામાં કોઈ છે કે ? ! ”

પ્રેક્ષકો એકાએક ખૂમ પાડી ઉઠ્યા. એકાએક ચોતરફ એવો ઉચ્ચ તેમજ ગંભીર સ્વર સાંભળવામાં આવ્યો કે, “ એ રાક્ષસને મારી નાખો— એને એક ક્ષણ માટે પણ જીવતો રહેવા દેવો ઉચિત નથી. ”

હરિદાસજીને મારવા માટે અસંખ્ય લોકો અગ્રેસર થયા. પોલિસ સિપાહીઓ અને ફર્લેમરાય તેમને નિષ્ઠ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. કિન્તુ કોણ કોની વાત સાંભળતું હતું ? આ સમયે પ્રિયકાન્તે નીચે આવી સર્વ જનો સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને ગંભીરતાસૂચક સ્વરે કહ્યું:— “ તમે સર્વ કૃપા કરીને મ્હારાં વચનો સાંભળો ! તમે સર્વ શાન્ત થઈ જાઓ. સાવધાન ! કોઈ હરિદાસજી ભગતના અંગને સ્પર્શ સુધ્ધાં કરશો નહિ. આવતી કાલે પોલિસ તપાસમાં તેના અપરાધ સપ્રમાણ થશે એટલે ન્યાય મળવા માટે તેને ન્યાયમંદિરમાં મોકલી દેવામાં આવશે. ત્યાં તેને તેના અપરાધોની ચોગ્ય સજા થશે, અને પરલોકમાં પરમેશ્વર સમક્ષ તેનો ન્યાય થશે. ”

એ દૈવવાણીના જેવા મધુર અને ગંભીર સ્વરથી એ જનસમુદ્રની ભીષણ ગર્જના એકાએક શાન્ત થઈ ગઈ. સર્વ સ્તંભિત બની જઈ ઉભા રહ્યા. એક જણે કહ્યું:— “ વારુ, તેમ જ થશે. આપની આજ્ઞાનું અમે ઉશ્વર કરીશું નહિ. ”

પોલિસ સિપાહીઓ હરિદાસજીને સાથે લઈ ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

લક્ષ્મીલોભ.

યથા સમયે તારાસુંદરીને કેસવકાન્તનો પ્રણયપત્ર પ્રાપ્ત થયો; પરંતુ એ સમયે હરિદાસજી ભગત પોલિસ સિપાહીઓના પંજામાં ફસાઈ પડ્યા હતા, અને તેમણે જે જે અમાનુષિક ભયંકર અપરાધો

કર્તા હતા તે જનસમાજદ્વારા તારાસુંદરીના જાણવામાં આવ્યા હતા. પતિનાં આવાં કુટિલ કારસ્થાનો જાણવામાં આવતાં જ તારાસુંદરી અત્યંત વ્યથિતા થઇ. હવે પોતે રામપુરમાં રહે એ કલ્યાણજનક નથી એવો વિચાર કરી તેણે પોતાના પિયરમાં-વડોદરા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આજ સૂઝી અનેક હળ પ્રપંચો કરીને તથા કુટિલ કારસ્થાનો રચીને હરિદાસજી ભગતે જે અદળક દ્રવ્યનો સંચય કર્યો હતો એ સઘળું તારાસુંદરીએ એક એ મજબુત પેટીઓમાં ભરી લીધું, અને પોતાની પ્રકૃતિ અસ્વરથ હોવાની વાર્તા પ્રચારિત કરી તેણે રામપુર ગામનો ત્યાગ કરી વડોદરા ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. જો પ્રિય કાન્તે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તે પોલિસની સહાયતાથી હરિદાસજીનાં ઘરખંદાર લૂંટાવી તેની સમસ્ત સંપત્તિ સ્વાધીન કરી શકત; કિન્તુ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થયા પછી પ્રિયકાન્તનો દ્રવ્યપર વિશેષ મોહ રહ્યો નહોતો. તે માત્ર સ્વર્ગીય પિતાના અદ્રશ્ય આદેશને અનુસરી પોતાની પતિવ્રતા પ્રમદા અને પ્રાણાધિક જંધુને સુખી કરવાની કામનાથી જ પુનઃ સંસારમાં આવ્યો હતો. સંસારસુખને તે હવે સર્વથા સારશૂન્ય સમજતો હતો. પરમાત્માનું સ્મરણ કરવામાં અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવામાં જ તેનો ઘણો ખરો સમય પસાર થતો હતો. સૂરદાસનાં નિમ્નલિખિત વચનોનું તે પોતાના અંતરમાં નિરંતર સ્મરણ કર્યો કરતો હતો કે,

“ શાની છે આ જગત સઘળું અંત આ જીવવાને,
જે છે તેના ટકી કદિ રહે, સર્વદા કાળ ક્યાંએ;
શોધી લેને પ્રિય સખે ! સર્વદા જે રહેશે,
આશા તુમિ વિભવ સુખની તુચ્છ સૌ છોડી દેને ! ”

*

*

*

*

“ સંસારીને શીખવીશ હવે સ્નેહ વૈરાગ્ય ભક્તિ,
ને અન્તે હું મરીશ સુખમાં, ઇશનું નામ બોલી;
ચાલો ચાલો નદી તટપરે ઝુપડી બાંધશું, ને
બાલા મહારા પરમ પ્રભુનાં ગીત ગાયું જ પ્રેમે ! ”

પ્રિયકાન્તના સ્વભાવમાં આવું અપૂર્વ પરિવર્તન થઈ ગયેલું હોવાથી તેણે હરિદાસજી ભગતનું ઘરખંદાર લૂંટી લેવાની તેની પત્નીને ભિખારિણી બનાવવાનું કાર્ય ઉચિત વિચાર્યું નહોતું, તેથી તારાસુંદરીના રામપુરથી પ્રયાણ કરી જવાના કાર્યમાં કોઈ બાધા કરે તેમ નહોતું.

તે દિવસે રાત્રે જ એક નૌકા નક્કી કરી સધળી દ્રવ્યસંપત્તિસહ તારા-
સુંદરીએ ભરુય તરફ પ્રયાણ કર્યું ભરુયથી તેનો વડોદરા જવાનો
વિચાર હતો. કેશવકાન્તનું દર્શનસુખ મેળવવાની પણ તેની પ્રમળ
મહત્વાકાંક્ષા હતી.

ખીજે દિવસે જ્યારે નૌકા ભરુય જઈ પહોંચી ત્યારે મધ્યાહ્ન
કાળનો સમય થયો હતો. કેશવકાન્તના સહભાગ્યે આજે રવિવાર હોવાથી
તે ઘેરજ હતો. વીંશીમાં જમી આવી ગિછાનામાં સૂતો સૂતો 'શિક્ષણનો
ઇતિહાસ' નામક ગુજરાતી ગ્રંથ વાંચતો હતો. ભણિગૌરી અદ્યાપિ
પિયરમાંથી આવી નહોતી; તેથી કેશવકાન્ત એક શ્લોકભાષની સ્થિતિમાં
પોતાના દિવસો પસાર કરતો હતો.

યથા સમયે તારાસુંદરી એક ભાડાંની ગાડીમાં ખેસી કેશવકાન્તના
મકાન પાસે આવી પહોંચી, અને ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી તેણે કેશવ-
કાન્તને હાંક મારી. કેશવકાન્તે ગિછાનામાંથી ઢી બારીમાંથી નીચે
જેયું. પ્રણયીઓનાં કિંવા પાપીઓનાં ચતુર્ચક્રુઓનું સંમિલન થયું.
કેશવકાન્ત આનંદાવેશથી અધીર બની ગયો. તેનું મુખમંડળ હર્ષ-
પુલકિત અને અંગ રોમાંચિત થઇ ગયું. અદ્યપકાળ પછી આત્મસંવ-
રણ કરીને તેણે કહ્યું:-“ પધારો પધારો. ”

તારાસુંદરી મેડાપર જઈ એક નેતરની જીર્ણ-ભાંગી તૂટી ખુર-
સીપર ખેડી. કેશવકાન્ત મજુરનો અભાવ હોવાથી પોતે જ તારાસું-
દરીનો સધળો સરસામાન મહામુશિયતે-ગાડીવાળાની સહાયતાથી મેડા-
પર લઇ ગયો; પછી ગાડીવાળાએ ભાડાની માગણી કરી; પરંતુ કેશ-
વકાન્ત પાસે જે આના ઉપરાંત એક પાઈ પણ નહોતી; તેથી તેણે
તારાસુંદરી પાસે જઈને કહ્યું:-“ મ્હારી પાસે પરચુરણ સિદ્ધકમાં નથી
સો રૂપિયાની નોટ છે તે વટાવવાની છે. એ વટાવી લાવી હું ગાડી-
ભાડું ચુકવી આપું છું. ”

“ ના ના-એટલી બધી તસ્દી લેવાની સહજ પણ આવશ્યકતા
નથી. હો આ આઠ આના ગાડીવાળાને આપી દો ” તારાસુંદરીએ કહ્યું.

તરત જ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કર્યા માટે અંતરમાં પરમા-
ત્માનો આભાર માનતો માનનો કેશવકાન્ત તારા પાસેથી આઠ આના
લઇ ગાડીવાળાને આપી આવ્યો, એટલે ગાડીવાળો ગાડી હાંકી ગયો.

પુનઃ તારાસુંદરી પાસે આવી ખીજ એક કંતાનની આરામ
ખુરસીપર ખેસીને કેશવકાન્તે કહ્યું:-“શ્રીમતિ! સરસ્વતીદેવીના સેવકો સાથે

લક્ષ્મીદેવીનો સંબંધ હોતો નથી; તેથી મહારી આ રંક ખુંપડીમાં તમને અનેક પ્રકારની અગવડો વેઠવી પડશે, એ માટે પ્રથમથી જ હું તમારી પાસે ક્ષમાની મામના કરું છું. ”

“ એ માટે તમે તમારા અંતરમાં સહજ પણ ક્ષોભ રાખશો નહિ. તમારી આ રંક ખુંપડી મૂકેને ઈંદ્રના અતુલનીય સૌન્દર્યમય રાજભુવન જેવી જ ભાસે છે. ” તારાસુંદરીએ અત્યંત અતિશયોક્તિ કરતાં કહ્યું.

“ હવે કહો જોઈએ કે, તમારું અત્રે એકાએક આવવું શા અભિપ્રાયથી થયું છે ? તમે કારભારી મહાશયની સંમતિ લઇને અત્રે આવ્યાં છો કે ? ” કેશવકાન્તે પૂછ્યું.

“ પ્રાણાધિક પ્રિયતમ ! જે કારભારી મહાશય કિંવા મહારા વૃદ્ધ-પતિને આજ સુધી આપણે યોગિવર સમજતાં હતાં તેઓ એવા પ્રપં-અપરાયણ પુરુષ તરીકે પ્રકાશમાં આવ્યા છે કે, એ વાર્તાનું સ્મરણ થતાં જ તેમના માટે મહારા અંતરમાં અત્યંત તિરસ્કાર ઉપજે છે. હું તેમની પત્ની છું—હું તેમના સહવાસમાં ઘણા સમયથી રહેતી હતી; છતાં તેમનાં આવા કુટિલ કારસ્થાનોની મૂકેને પૂર્વે સહજ પણ ખબર પડી નહોતી. તેમનાં પાપપૂર્ણ કાર્યોની તેમને ઉચિત શિક્ષા થઇ છે. ” તારાસુંદરીએ પોતાનો હૃદયભાર હલકો કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું, અને ત્યાર પછી તેણે બનેલી સમગ્રી બિના વિસ્તારથી કેશવકાન્તને કહી સંભળાવી. સંપૂર્ણ હકીકત સાંભળી રહ્યા પછી કેશવકાન્તે કહ્યું:—

“ તમે જાણો છો કે, આ જગતમાં જેટલા અધર્મ અને પાપ કર્મો થાય છે તે જર, જોર અને જમીન માટે જ થાય છે. આજ કાલ અનેક બિનવારસ શ્રીમંત બાળકોના ટ્રસ્ટીઓ આવી રીતે વિશ્વાસઘાત કરી હક્કદારના હક્કને ડુબાવી પોતે પારકા પૈસાથી ગાડી, વાડી ને લાડીમાં મુલતાન રહે છે; છતાં તમારા વૃદ્ધ પતિ આટલા બધા ચાણુક્ષ અને ચાણુક્યના જેવા બુદ્ધિવિદ્યાવિશારદ હશે એમ હું ધારતો નહોતો. આજ સુધી હું તેમને એક ધર્માત્મા પુરુષ તરીકે જ પિછાનતો હતો. હશે, જે થયું તે ખરું. તમારા શિરપર જે મહાભારત સંકટ આવી પડ્યું છે એ માટે હું ઘણો દિલગીર છું; કિન્તુ ‘*इन्द्रदेवता बलीबलि*’ એ મુત્તાનુસાર બનેલા બનાવ માટે શોક કરવો વધ્યા છે. ” કેશવકાન્તે અંબીરભાવ દર્શાવીને કહ્યું.

“ હૃદયેશ્વર ! આ બનાવથી મૂકેને સહજ પણ શોક થતો નથી. એ

પચાસ વર્ષ પૂરાં કરી વનમાં વિહાર કરવા નીકળેલા ધરડા ખચ્ચરે મહારા સ્ત્રીજીવનનો સર્વનાશ કર્યો છે. તેના માટે મહારા અંતરમાં કોઈ પણ દિવસે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો નહોતો, નહિ તો હું તમારા જેવા પ્રેમિકને આત્મદાન અને દેહદાન કિંવા મહારું યથાસર્વસ્વ સમર્પણ કરત નહિ. હવે જીવનપર્યંત મેં કારાગારનું અસહ્ય કષ્ટ ભોગવનાર છે, તેથી હું તેની સઘળી સંપત્તિ મહારી સાથે લઈ આવી છું. જ્યારે હું રામપુરથી નીકળી ત્યારે સમસ્ત સંપત્તિ લઈ વડોદરે મહારાં માતાપિતા પાસે જવાનો મહારો વિચાર હતો; કિન્તુ અહીં આવ્યા પછી મહારો એ નિશ્ચય બદલાઈ ગયો છે. મહારાં માતાપિતાએ દ્રવ્યલોભને આધીન થઈને જ મહારી આવી દુર્દશા કરી છે, માટે હવે તેમના આશ્રયમાં જઈને રહેવાનો મહારો વિચાર નથી. મહારી પાસેનું અઢળક દ્રવ્ય હું તેમને આપવાને ઇચ્છતી નથી.” તારાસુંદરીએ પોતાનો વિચાર વિસ્તારપૂર્વક નિવેદન કર્યો.

અરુપકાળ સૂઝી કેશવકાન્તે પોતાના મન સાથે કાંઈ વિચાર કર્યો, પછીથી તેણે કહ્યું:—“ત્યારે હવે ક્યાં જઈને રહેવાનો તમારો વિચાર છે?”

“કેશવકાન્ત ! જગતમાં પણ પક્ષીઓની પણ જોડી હોય છે. જોડી હોવી એ જ જાણે કે સમસ્ત જગતનું વિધાન છે. જોડી સિવાય જાણે કે જગતમાં શાન્તિ જ નથી ! એ આત્માનું ઐક્ય થયા સિવાય સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. પહેલાં હું આ પ્રકાર જાણતી નહોતી; પરંતુ વિશ્વવિજયી મદનદેવતાના બાણનો જ્યારથી આ અખળાના હૃદયમાં આઘાત થયો છે ત્યારથી ‘જોડી વીણુ જન્મ વૃથા લેખાય’ એ વાર્તાનો પૂર્ણ અનુભવ થયો છે. હું નિરંતર તમારું જ સહવાસ-સુખ મેળવવાને ઇચ્છું છું. કેશવકાન્ત ! રાત્રિ દિવસ આ સેવિકા તમારી જ મનમોહન મદનમૂર્તિનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. જ્યારે જ્યારે તમારા મ્હોંપર હાસ્ય જોવામાં આવે છે ત્યારે હું અતિ આનંદિતા થઈ છું. સુધાકર-ચંદ્રનાં કિરણોથી પ્રશાન્ત સાગરનાં મોજાં પણ તે પ્રમાણે નહિ ઉછળતાં હોય ! તમારો રસભીનો મધુર કંઠસ્વર સાંભળી હું એટલે બધો આનંદ પામું છું કે ન પૂછો વાત ! લોહ ચુમ્બકને જોઈ લોહાનાં રજકણો તેને ભેટવા જોઈલી ત્વરાથી ખેંચાય તેથી સેંકડોગણી ત્વરાથી મહારું હૃદય તમને ભેટવા ખેંચાય છે. હું ધારું છું કે તમે કૃપા કરી મહારા અંગની અગન યુગાવરો.” તારાસુંદરીએ આર્કષણીય અને હૃદયાર્પક વચનોઢારા કેશવકાન્તના સહવાસસુખની માગણી કરી.

“પ્રાણેશ્વરિ ! તમે જાણે છે કે, હું પરણેલો છું. જે હજી સુધી હું કૌમાર્યવ્રતનું પ્રતિપાલન કરતો હોત તો તમારી સધળી ઈચ્છાઓ હું સહેલાઈથી પરિપૂર્ણ કરી શકત.” કેશવકાન્તે બાધાનું કારણ કહ્યું.

“આ સ્થળે વિચાર કરવામાં તમારી મોટી ભૂલ થાય છે. એક સામાન્ય કારણથી તમારી પત્ની તમારો ત્યાગ કરી પિયરમાં ચાલી ગઈ છે. એ હવે પાછી તમારા ગૃહસંસારમાં આવશે કે કેમ એ એક શંકાયુક્ત પ્રશ્ન છે. આવી સ્ત્રીથી સંસારમાં તમે શું સુખ અનુભવી શકશો ? વળી સધળાં સુખોનું મૂળ દ્રવ્યમાં સમાયલું છે. દ્રવ્યનો પણ તમારી પાસે ઘણો અભાવ છે, માટે સ્વાર્થી સગાંજ્ઞાલાંના સ્નેહનો ત્યાગ કરી મ્હને તમારી સંસારસહયરી તરીકે આશ્રય આપો, અને મ્હારું દારુણ કષ્ટ કાપો. મ્હારી પાસે લગભગ એક લાખ રૂપિયા જેટલી સંપત્તિ છે. કોઈ દૂર દેશમાં જઈ એટલી સંપત્તિમાંથી આપણે આપણું અવશિષ્ટ આયુષ્ય વિભવવિલાસ અને સુખ ઐશ્વર્ય ભોગવવામાં પસાર કરી શકીશું.” કેશવકાન્તના હૃદયને પીગળાવવાનો તારાએ પ્રયત્ન કર્યો.

તારાના મુખમાંથી ‘એક લાખ રૂપિયા’ એ ત્રણ શબ્દ સાંભળવામાં આવતાં જ કેશવકાન્ત વિસ્મિત અને આશ્ચર્યચકિત બની ગયો; છતાં તેણે સમયનો વિચાર કરી આત્મસંવરણ કર્યું, તથા તારાનાં વચ્ચનોપર તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેની વિચારમગ્ન મુખમુદ્રા જોઈ તારા પુનઃ કહેવા લાગી:—“પ્રિયતમ ! મ્હારા તમારા પ્રત્યેના સ્વાર્થશૂન્ય સ્નેહની એક વખત તમે તમારા અંતરમાં કલ્પના કરી જુઓ. જે મ્હારી પ્રાર્થના—મ્હારી વિનંતિ તમે નહિ સ્વીકારો તો આ સંસાર મ્હારા માટે નરકાગાર સમાન બની જશે.”

ઘણા સમય સૂધી કેશવકાન્તે વિવિધ પ્રકારના વિચારો કર્યા. નોકરી કરીને કિંવા સરસ્વતીની સેવા કરીને તે કદાપિ એક લાખ રૂપિયાનું દર્શન સુધ્ધાં કરી શકે તેમ નહોતો. એક લાખ રૂપિયાનાં લોભનો તેનાથી ત્યાગ કરી શકાયો નહિ; તેથી તેણે કહ્યું:—“આરાધ્ય દેવિ ! તમને સુખી કરવા માટે હું નિરંતર તત્પર છું. તમને સુખી કરવા માટે હું મ્હારાં માનપ્રતિષ્ઠાપર, સમાજપર અને આત્મીય સ્વજનોનાં સ્વાર્થમય હૃદયપર પદાક્ષાત કરવાને તત્પર છું; પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે બન્ને જણાં ગુમ રીતે ક્રાંત અભણ્યા સ્થળે બહુ દૂર નહિ જઈને રહીએ ત્યાં સુધી આપણે ઘણી સાવધાનતા રાખવી પડશે.”

“ એ માટે તમે નિશ્ચિંત રહો. જ્યારે તમે મ્હારી પ્રાર્થના કૃપા-
ભાવે સ્વીકારી છે ત્યારે પછી ચિંતા કરવા જેવો એક પણ વિષય
અવશિષ્ટ રહ્યો નથી. આજે રાત્રે જ આપણે અહીંથી મુંબાઈ ચાલ્યાં
જઈશું, અને ત્યાં કોઈ શુભ સ્થળે એક ભાડાનું મકાન રાખી પતિપત્ની
તરીકે નિવાસ કરીશું. વળી આપણે આપણા ખરાં નામ પણ બદલી
નાખીશું હવેથી આ સેવિકા રજની નામથી ઓળખાશે અને આપ
ચંદ્રકાન્ત તરીકે ઓળખાશે. ” તારાએ શુભ કાર્યને સત્વર સંપન્ન
કરી નાખવાના વિચારથી કહ્યું. કેશવકાન્તને પણ આ યુક્તિ સર્વાંશે
યોગ્ય લાગી, અને બંને જણાં મુંબાઈ પ્રતિ પ્રયાણ કરવાની તૈયારી
કરવા લાગ્યાં.

મેઇલ ટ્રેન ભરતી રાત્રે લગભગ એક વાગ્યાના સુમારે મુંબાઈ
તરફ જતી હોવાથી આ પ્રણયીયુગ્મનું પલાયનકાર્ય કોઈના જાણવામાં
આવે તેમ નહોતું. રાત્રે સઘળી તૈયારી કરી, સ્ટેશને જઈ સેકન્ડક્લાસની
એ ટિકીટો કઢાવી યથા સમયે ટ્રેનમાં બેસી કેશવકાન્ત અને તારા-
સુંદરી સઘળો સરસામાન સાથે લઈ મુંબાઈ તરફ રવાના થયાં. આજે
કેશવકાન્ત કવીશ્વરે જે આનંદ અનુભવ્યો તેનું યથાર્થ વર્ણન આ નિર્ણય
લેખિનીદારા થઈ શકે તેમ નથી.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

કેસની તપાસ.

“ કિસ્મત હમારી આજ થે ખસી બદલ ગઈ;
દોલત વો આકે હાથમેં ઝટપટ નિકલ ગઈ ! ”

મધ્યાહ્નકાળ વીતી ગયો હતો. રામપુરમાં જાગીરદાર મહાશયના
પ્રાસાદ રહામે આજે અસંખ્ય જનો એકત્ર થયેલાં જોવામાં આવતાં
હતાં. એ લોકોની વચ્ચેના કેટલોક ભાગ સુવ્યવસ્થિત કરી રાખેલો
જોવામાં આવતો હતો. એક બાજુએ એક ઉંચી વેદિ નિર્મિત થઈ
હતી. તેના પર ઇંગ્રેજ અંદાલતના અનુકરણથી વિચારાસન કિંવા ન્યાયા-
સન સજ્જિત થયું હતું. કેટલીક મખમલથી મઢેલી ખુરસીઓ રહામે
એક ટેબલ ગોઠવેલું હતું. એ ટેબલ પર કાગળ, કલમ, ખડીઓ આદિ
લેખનસામગ્રી પડેલી હતી. એકાએક સઘળાં મનુષ્યો ઉઠી ઉભાં થયાં.

હાથ પકડી તથા વિનયચંદ્રને સાથે લઈ એ વેદિના ઉપર બેઠને ઉભા રહ્યા. પોલિસ સિપાહીઓએ દુર્લભરાયને તેમની પાછળ લાવી ઉભો રાખ્યો. આ પ્રસંગે પણ પ્રિયકાન્તે ભગવાં વચ્ચે પહેરેલાં હતાં. લેખ્યાર્થસાહેબે અપરાધીને લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી, તથા વિનયચંદ્રને ન્યાયાસનપર બેસવા કહ્યું. પહેરેગીરો અંધનયુક્ત દુર્લભરાયને વેદિ આગળ લાવ્યા.

લેખ્યાર્થ સાહેબને ગુજરાતી ભાષાનું પૂરતું જ્ઞાન નહોતું, તેમણે અડધી હિન્દી, અડધી ગુજરાતી અને અડધી અંગ્રેજી મિશ્રિત ભાષામાં સમજાવી દર્શાવેલાં સંબોધાને કહ્યું:—“મૈંય ગવર્નમેન્ટના હુકમ મારફત આ હરિદાસજી ભગતની તકિકત કરને આયા હું. ઇસકાપર અપરાધ સાબિત હોગા તો ઉસકુ ન્યાયકે લિયે અદાલતમેં બેઝ નમયગા.”

હરિદાસજીએ કહ્યું:—“આપ પોતે તપાસ કરવા માટે આવ્યા છો છતાં વિનયચંદ્રને ન્યાયાસનપર શા માટે બેસાડો છો ?”

સાહેબે કહ્યું:—“Hold your tongue, you brute ! મૈંય ગુજરાતી ભાષા બરાબર જાનતા નહિ હું ઇસ લિયે મિં વિનયચંદ્ર સમજાવી સાક્ષીઓની હકીકત ગુજરાતી ભાષામેં લિખેગા. Go on, Vinay Chandra Babu !”

સાહેબે કાગળો બેઠને કહ્યું:—“The first witness is the old chap—દુર્લભરાય.”

હરિદાસે દુર્લભરાયને સંકેત કરી તેના હાથ પગની બેડીઓ કાઢી નખાવવા કહ્યું. દુર્લભરાયે કહ્યું:—“ના ! ત્હારા જેવા નિષ્ઠુર શક્ષસને હવે એક ક્ષણ માટે પણ છૂટો મુકી શકાય તેમ નથી.”

સાહેબે કહ્યું:—“Now come on !”

દુર્લભરાય વિનયચંદ્ર સહામે ઉભો રહ્યો.

વિનયચંદ્રે પૂછ્યું:—“સ્વર્ગીય સરનાથ મહાશય પોતાના મૃત્યુ પૂર્વે જે વિલ કરી ગયા છે તે વિલ ક્યાં છે ?”

દુર્લભરાયે એક વિલ વિનયચંદ્રના હાથમાં આપતાં કહ્યું:—“આ રહ્યું એ વિલ.”

“આ વિલ આપની પાસે કેવી રીતે આવ્યું ?” વિનયચંદ્રે પૂછ્યું.

“આ વિલ હરિદાસ ભગતે ચોરી લીધું હતું. ત્યાર પછી મને તેની પાસેથી મળ્યું હતું.” દુર્લભરાયે ઉત્તર આપ્યો.

“હરિદાસે કેવી રીતે વિલ ચોરી લીધું હતું તથા તે કેવી રીતે આપની પાસે આવ્યું હતું એ સઘળી હકીકત વિસ્તારથી કહેા જોઈએ.”

“સાંભળો, મૃત્યુ થતાં પૂર્વે રુદ્રનાથ મહાશયે મુંબાઈના તેમના એટર્ના હૃરિસન્ સાહેબને અત્રે બોલાવી તેમની સલાહ પ્રમાણે વિલ ક્યું હતું. એ વિલમાં હરિદાસ ભગતની માત્ર સાક્ષી જ હતી. આ જુઓ વિલમાં હરિદાસની સહી છે. જે કદાચ આ સહી હરિદાસ નાકબૂલ કરતો હોય તો તેની સહીના ખીજ સેંકડો કાગળો છે; એ સહીઓ સાથે આ સહીનો મુકાબલો કરી જોશો તો તમને માલૂમ પડશે કે આ સહી હરિદાસની જ છે એમાં સહજ પણ સંદેહ નથી. વિલ લખાઈ રહ્યા પછી રુદ્રનાથ મહાશયે એ વિલ પોતાના એટર્ની હૃરિસન્ સાહેબને સ્વાધીન કર્યું. ત્રણ દિવસ પછી રુદ્રનાથ મહાશયનું મુંબઈમાં મૃત્યુ થયું. એ પ્રસંગે હરિદાસ ત્યાં હાજર હતો. એ વખતે હું ભરૂચમાં મુખત્યારી કરતો હતો. હરિદાસ જાણતો હતો કે, હું વિવિધ પ્રકારના હસ્તાક્ષર લખી શકું છું. તેણે મ્હારી પાસે આવીને કોઈ પણ પ્રકારના ભોગે રુદ્રનાથ મહાશયનું કરેલું અસલ વિલ તેમની તિજોરીમાંથી ચોરી તેના બદલે એ તિજોરીમાં ખીજું બનાવટી વિલ મૂકી દેવાને કહ્યું ! પ્રથમ તો હું હરિદાસનાં આ વચનોને સંમત થયો નહિ; પરંતુ એ દુરાત્માએ મ્હને અનેક પ્રલોભનો દર્શાવીને અંતે સંમત કર્યો. આ કાર્ય માટે મ્હને પુષ્કળ રૂપિયા રોકડા તથા વાર્ષિક બે હજાર રૂપિયાની રકમ આપવાને એ રાક્ષસ કબૂલ થયો. દ્રવ્યલોભથી હું એના પાપ પૂર્ણ પ્રસ્તાવને સંમત થયો; પરંતુ મ્હેં તેને એમ કહ્યું કે, ‘બન્ને વિલ જામિન તરીકે મ્હારી પાસે રહેશે.’ ત્યાર પછી અમે બન્ને જણા હૃરિસન્ સાહેબના હેડકલાર્ક પાસે ગયા. એના અંતરમાં પણ દ્રવ્યપ્રાપ્તિની રાક્ષસી મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. એ પાંચહજાર રૂપિયા લઈ અમારું કાર્ય કરવાને તૈયાર થયો. તેણે હૃરિસન્ સાહેબની તિજોરીમાંથી રુદ્રનાથ મહાશયનું વિલ ચોરી લાવી મ્હને આપ્યું ! વિલ મળતાં જ બરાબર એવા જ હસ્તાક્ષર કાઢીને મ્હેં એક બનાવટી વિલ તૈયાર કર્યું. તેની એક નકલ મ્હારી પાસે રાખી અસલ વિલના બદલે એ બનાવટી વિલ હૃરિસન્ સાહેબની તિજોરીમાં મૂકી દેવા મ્હેં તેમના હેડકલાર્કને આપ્યું. એ હેડકલાર્કે પુનઃ હૃરિસન્ સાહેબની આવીની ચોરી કરીને, તિજોરી ઉઘાડી એ બનાવટી વિલ એમાં મૂકી દીધું.”

દુર્લભરાયે સઘળા પાપનો પ્રકાશ કરતાં કહ્યું.

“ પરંતુ આટલું બધું જોખમ ખેડી અસલ વિલના બદલે એક બનાવટી વિલ હૃરિસન સાહેબની તિજોરીમાં રાખવાથી હૃરિદાસનો શો સ્વાર્થ સર્વો ? તમે કહો છો ને કે, અસલ વિલ પ્રમાણે જ બનાવટી વિલ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું ? ! ” વિનયચંદ્રે પૂછ્યું.

“ ના જી. અસલ વિલમાં અને બનાવટી વિલમાં સંપૂર્ણ પ્રભેદ હતો. આપ આ બનાવટી વિલની નકલ જુઓ, તથા એ બન્ને વિલ વાંચી જુઓ જેથી આપને માલૂમ પડશે કે એ બન્ને વિલમાં આસ્માન અને અવનિ જેટલો પ્રભેદ છે. ” દુર્લભરાયે બનાવટી વિલની નકલ વિનયચંદ્રના હાથમાં આપતાં કહ્યું.

“ ક્યાં કેટલો પ્રભેદ છે, એટલું જ આપ બતાવોને ? ” વિનયચંદ્રે કહ્યું.

“ આ જુઓ, અસલ વિલમાં એમ લખ્યું છે કે, ‘ મહારા મૃત્યુ પશ્ચાત્ મહારા વિશ્વાસુ કર્મચારી વિનયચંદ્ર, મહારો જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિયકાન્ત એકવીસ વર્ષની ઉમ્મરનો થાય ત્યાં સુધી મહારી સઘળી વિષયસંપત્તિના રક્ષક રહેશે. ’ ઇત્યાદિ. બનાવટી વિલમાં આ સઘળી હકીકત છે; માત્ર એક નામનું જ પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. ‘ વિનયચંદ્ર’ના બદલે હૃરિદાસજી ભગતનું નામ લખવામાં આવ્યું છે. વળી આપ જોઈ શકશો કે, અસલ વિલમાં જે જે સ્થળે વિનયચંદ્ર નામ લખેલું છે તે તે સ્થળે બનાવટી વિલમાં હૃરિદાસ ભગતનું નામ લખવામાં આવ્યું છે. ” દુર્લભરાયે પોતાના અપરાધનો સ્ફોટ કરતાં કહ્યું.

“ ત્યારે આ બન્ને વિલમાંથી અસલ વિલ કયું અને બનાવટી કયું તેની સાબિતી શી છે ? ” વિનયચંદ્રે પૂછ્યું.

દુર્લભરાયે કહ્યું:—“ હૃરિસન સાહેબે રોઢનાથ મહાશયનું મૃત્યુ થયું તેના બીજા દિવસે મુંબાઈના સખ રજીષ્ટ્રારને એક દરખાસ્ત કરી આ અસલ વિલની એક અવિકલ નકલ તથા તેનો ઇંગ્લેજ અનુવાદ દાખલ કરી, રજીષ્ટર કરી રજીષ્ટ્રારની ઓફિસમાં રાખ્યો હતો. હું તેમજ હૃરિદાસ પહેલાં આ વાત જાણતા નહોતા. હમણાં હૃરિસન સાહેબના હેડક્લાર્કે જ્યારે પોતાના સઘળા અપરાધો કબૂલ કર્યા ત્યારે તેણે પોતે જ આ સઘળી હકીકત મ્હને કહી સંભળાવી હતી. મ્હને રજીષ્ટ્રારની ઓફિસમાંથી હૃરિસન સાહેબની દરખાસ્તની નકલ અને રજીષ્ટર કરવામાં આવેલા વિલની નકલ મેળવી છે. સ્થો, એ નકલો હું આપને સ્વાધીન કરું છું. ” દુર્લભરાયે હૃરિદાસજીના અપરાધને સાબિત કરતાં કહ્યું.

“હમણાં હૃરિસન્ સાહેબનો હેડકલાર્ક ક્યાં છે ? ” વિનયચંદ્રે પૂછ્યું.

“ હમણાં એ કાચી જેલમાં છે. હૃરિદાસજી ભગતની સાથે તેના અપરાધોનો પણ નામદાર અગ્રેજ સરકારના ન્યાયમંદિરમાં વિચાર થશે.”

દુર્લભરાયે હૃરિદાસજી તરફ જોઇને કહ્યું:—“ વળી આ યોગિવર પરમભક્ત હૃરિદાસના ઇશ્વરુ પ્રેતોદ્ધાર પરમહંસના નામપર વૉરન્ટ નીકળ્યું છે. ગુરુશિષ્ય કારાવાસમાં સાથે નિવાસ કરી દળણાં દળશે ! ”

અત્યાર સૂધી હૃરિદાસજી મૈન ધારણ કરી ઉભા રહ્યા હતા. હવે તેમણે મૈનનો ભંગ કરી શુષ્ક કંઠે કહ્યું:—“ અને તમારા અપરાધોનો ન્યાય નહિ થાય કે ? ખરા ગુન્હેગાર તો તમે જ છો ! જે તમે મ્હને સહાયતા ન કરી હોત તો મ્હારા હાથે આવા ગંભીર ગુન્હાઓ થાત જ નહિ. ”

દુર્લભરાયે વિકટ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ એ માટે તમારે ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. પ્રથમથી જ સાહેબ બહાદુરે મ્હારા સક્ષ્મ અપરાધોની મ્હને માફી આપી, મુખ્ય સાક્ષી તરીકે મ્હારી જુગ્યાની લેવાનો આદેશ કર્યો છે. ”

સાહેબે હસીને કહ્યું:—“ Tendered pardon already—Now go on. ”

વિનયચંદ્રે કહ્યું:—“ ઘણા દિવસથી એટની હૃરિસન્ સાહેબનું મૃત્યુ થયું છે. તેમણે મૃત્યુ પૂર્વે વિનયચંદ્રનું પેલું વિલ આપ્યું કેમ નથી ? ”

દુર્લભરાયે કહ્યું:—“ તેઓ જાણતા હતા કે, વિનયચંદ્ર એ વિલ સંબંધીની સઘળી હકીકત જાણે છે. વળી તેઓ એમ પણ ધારતા હતા કે, અસલ વિલની એક નકલ વિનયચંદ્ર પાસે હોવી જ જોઇએ. હૃરિસન્ સાહેબે પોતાના મૃત્યુ પૂર્વે વિનયચંદ્રને એવા અર્થનો એક ટેલિગ્રામ મોકલ્યો હતો કે, “ વિલ ચોરાયું છે. આપ સત્વર મ્હને મળો.” એ ટેલિગ્રામ પણ મ્હારી પાસે છે તે હું આપને સ્વાધીન કરું છું. હૃરિદાસજીએ વિનયચંદ્રની પ્રવચના કરીને એ ટેલિગ્રામ હસ્તગત કર્યો હતો. હૃરિસન્ સાહેબના મૃત્યુ પશ્ચાત્ત વિનયચંદ્રને મુંઝાઇ લાઇ જઇ, પુનઃ હૃરિસન્ સાહેબના હેડકલાર્ક સાથે મસલત કરી, એ અસલ વિલ તેના હાથમાં આપી, બનાવટી વિલને અસલ તરીકે સાબિત કરી, પોલિસની સહાયતાથી અનેક મિથ્યા સાક્ષીઓ મેળવી અદાલતમાંથી તેમને સાત વર્ષ સુધીની દેશનિકાલની સજા કરાવી હતી. એ પ્રબળ

શોકનો આઘાત સહન નહિ કરી શકાયથી વિનયચંદ્રનાં સાધ્વી સ્વ-
રૂપિણી સહધર્મિણી અકાળે આ અસાર સંસારનો પરિત્યાગ સ્વર્ગવા-
સિની થયાં હતાં. આ પ્રકાર સઘળા આમવાસીએ જાણે. આ પ્રકાર-
ના બનતાં પૂર્વે વિનયચંદ્રની પુત્રી સાથે રજનીકાન્તનો વિવાહ કર-
વાની ઇચ્છા દર્શાવીને હરિદાસ તેમને ભરત્ર્ય લઈ ગયો હતો. ત્યાંથી
પાછા આવી, વિવાહનું ખરત્ર્ય નિભાવવા માટે ત્રણ હજાર રૂપિયા
આપવાને કબૂલ થઈ, તેમની સઘળી વિષયસંપત્તિ કબજામાં રાખી
ત્રણ વર્ષ પૂર્વેની તારીખ નાખી રજીષ્ટર કરનારને દ્રવ્યલોભથી વશી-
ભૂત કરી એ કરારખતને રજીષ્ટર કરાવવામાં આવ્યું હતું. વિનયચંદ્ર-
ભાઈને દેશનિકાલની સજા થયા પછી તથા તેમની સહધર્મિણીનો
સ્વર્ગવાસ થયા પછી ખોટી ફરિયાદ કરી ડિકીનો હુકમ મેળવી તેમની
વીણાપાણિના જેવી બાળિકાને રસ્તે રખડતી બિખારિણી કરી દેવાનો
દુરાત્મા હરિદાસે નિશ્ચય કર્યો હતો. એ વાર્તા પણ ગામના સર્વ લોકો
જાણે છે. ”

“ પ્રિયકાન્તભાઈને શામાટે અને કેવી રીતે હરિદાસજીએ અર-
ણ્યવાસી કર્યા હતા એ હકીકત સંક્ષિપ્તમાં કહી સંભળાવો.” વિનય-
ચંદ્રે કહ્યું.

“ નરરાક્ષસ હરિદાસે તેમનો જીવ લેવાના વિચારથી જ તેમને
વનવાસી કર્યા હતા. મુંબઈમાં તેમનું ખૂન કરતાં કદાચ સત્ય ઘટના
પ્રકાશિત થઈ જાય એવા ભયથી એ રાક્ષસે તેના ગુરુ પ્રેતોદ્ધાર પરમ-
હંસ સાથે મસલત કરી, ગોપાળદાસદ્વારા પ્રિયકાન્તભાઈનાં પત્નીના
અસત્ય મૃત્યુ સમાચાર પત્રમાં લખી મોકલી તેમને જનશત્રુ પાર્વલ-
પ્રદેશમાં મોકલી દીધા હતા. આ જુઓ, હરિદાસે લખેલા એ પત્રની
નકલ મહેં મહારી પાસે રાખેલી છે. ત્યાર પછી થોડાં વર્ષના અંતરે એ
કુટિલ કારભારીએ ત્રણ માણસોને દ્રવ્યલોભ દર્શાવી પ્રિયકાન્તભાઈનું
ખૂન કરવા મોકલ્યા હતા. તેઓ સર્વ અત્રે ઉપરિચિત છે. હવે આપ
તેમની જુખાની લ્યો. ” દુર્લભરાયે સંક્ષિપ્તમાં સઘળો સત્ય ખુલાસો કર્યો.

ધામે ધામે હરિદાસજીનું મહેં વિશેષ મલિન બની ગયું તેમની
રાક્ષસી મહાત્માકાંક્ષાની પાપના પાયા ઉપર ઉભી થયેલી ક્ષણભંગુર
ધમિરત સત્યની પ્રબળતાથી જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ. અગાધ સાગરમાં
ડુબતો માણસ જીવનસંરક્ષણની આશાથી તૃણખંડ ધારણ કરે એવી
રીતે હરિદાસજીએ પોતાના બન્ને હાથ જોડી શુષ્ક કંઠે કંપતાં કંપતાં

પ્રિયકાન્ત તરફ જોઈને કહ્યું:—“પ્રિયકાન્તભાઈ! આપ તો સારી રીતે જાણો છો કે, નિરંતર યોગાભ્યાસ સિવાય મહેં અન્ય એક પણ કાર્ય કર્યું નથી. હું સંસારની જટિલતા બિલકુલ સમજી શકતો નથી. મહેં જે સધળાં અનુચિત કાર્યો કર્યા છે તે યોગના નીશાથી જ કર્યા છે. હવે દયા કરી આપ મહેં ક્ષમા આપો. હું ભોકાલયનો પરિત્યાગ કરી એકાન્ત અરણ્યમાં જઈ મહારું અવશિષ્ટ આયુષ્ય યોગાભ્યાસ કરવામાં પસાર કરીશ.”

પ્રિયકાન્તના મુખમંડળપર મૃદુહાસ્યરેખાએ દર્શન દાધું. તેણે હરિદાસનાં આ વચનોના ઉત્તરમાં કાંઈ કહ્યું નહિ. દુર્લભરાયે હસીને કહ્યું:—“ઓ યોગિવર હરિદાસ! અઘાપિ ત્હારા યોગનો નીશો અદ્રશ્ય થઈ ગયો નથી કે? ત્હારા જેવા યોગીઓના માટે અંગ્રેજ ગવર્નમેન્ટે અત્યુત્તમ તથા અતિ નિર્જન યોગાભ્યાસગૃહોની સ્થાપના કરી રાખી છે. તેને “Solitary cell” કહેવામાં આવે છે. એ એકાન્ત સ્થળે રહી તું જીવનપર્યન્ત યોગાભ્યાસ કર્યા કરજો. એ સ્થળે જો યોગાભ્યાસ કરવામાં સહજ પણ વિલંબ થશે તો કાળી ડગલીવાળા તને દંડપ્રહાર કરી પાછા ત્હારી પાસે યોગસાધનાની પ્રવૃત્તિ કરાવશે.”

ત્યાર પછી ગોપાળદાસ, કપટશંકર, કાળિદાસ અને કુરીમઅલ્લીની જુગ્માની લેવામાં આવી.

પ્રેક્ષકો અત્યાર સૂધી શાન્ત અને સ્થિર થઈ રહી આ ભયંકર હકીકત સાંભળતા હતા. એક પ્રતિષ્ઠિત ગામવાસીએ ઢી સાહેબ પાસે જઈને કહ્યું:—“અમારો સર્વનો માત્ર આપ સાહેબને એટલો જ અનુરોધ છે કે, શયતાન હરિદાસને આ ગામમાં જ સધળાં મનુષ્યોના દેખતાં આપ કાંસીએ ચલાવો.”

સાહેબે હસીને કહ્યું:—“Oh, I see! I wish I had the power to do it!”

એ દિવસે યોગિસજ હરિદાસ ભગતના કેસની વપાસ આટલેથી અંધ થઈ.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

પાર્વતીનું સ્નેહાદ્ર દૃઢ્ય.

“ શું કહો છો, કાકીજી ? આજે તો તમારું મ્હોં અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્ણ જોવામાં આવે છે ! વળી આજે તમને આટલું બધું હસવું કેમ આવે છે ? ”

પાર્વતીએ ચપળાનાં આ વાક્યોના ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ કોણ ચપળા કે ? તું આવી છે કે ? આજે તો હસી હસીને મ્હારું પેટ ફૂલી ગયું છે ! ”

“ આજે આટલું બધું હસવું આવવાનું શું કારણ છે, કાકીજી ? ” ચપળાએ આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“ મ્હારી નિર્મળાનો આ ફાલ્ગુન માસની ત્રયોદશીને દિવસે વિવાહ થવાનો છે. ” પાર્વતીએ પોતાના આનંદનું કારણ પ્રદર્શિત કર્યું.

“ તમે શું કહો છો ? નિર્મળા બહેનનો વિવાહ થશે ? કોની સાથે થશે ? એ સંબંધી હુંતો કાંઈ જાણતી જ નથી. ” ચપળાએ અજ્ઞાનતા દર્શાવી.

“ જા જા મ્હારી સાથે પણ ઠઠ્ઠામસ્કરી કરતાં શરમાતી નથી કે ? ” પાર્વતીએ સડજ રોષ દર્શાવ્યો.

“ પરંતુ તમે આજે આટલાં બધાં હસો છો કેમ એ જાણવાની મ્હારી ઇચ્છા છે ? ” ચપળાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ આવતી ત્રયોદશીના શુભ દિવસે મ્હારી નિર્મળાનો રજની-કાન્ત સાથે વિવાહ થવાનો હોવાથી મ્હોં અનંગમોહિની પાસે જઈને તેમને પૂછ્યું હતું કે, ‘ આ વિવાહ પ્રસંગે મ્હારે શાં શાં કાર્યો કરવાનાં છે, તે મ્હને કહો ? ’ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, ‘ પાર્વતી માશી, આજથી તમારે એક અત્યંત આવશ્યકીય કાર્ય કરવાનું છે. ’ મ્હોં કહ્યું, ‘ શું આવશ્યકીય કાર્ય કરવાનું છે ? ’ અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—” લગ્ન પ્રસંગે હું મ્હારી નિર્મળાને વિવિધ પુષ્પાલંકારોથી વિભૂષિતા કરવાની અભિલાષા રાખું છું. હરુચથી એક બે માળાઓને તેડાવ્યા છે. આ કાર્ય માટે ઘણાં પુષ્પો જોઈશે; માટે આજથી તમે

પુષ્પો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો. ક્યા ક્યા ગામમાં કોના પુષ્પો ઘાનમાંથી ક્યી ક્યી જાતનાં પુષ્પો મળશે તેની તમે તપાસ કરો.’ આ વચનો સાંભળી હસી પડીને મ્હેં કહ્યું:—“વાહરેવાહ ! સોના રૂપાનાં ધરેણું ધડાવવાનાં મૂકી તમે મ્હારી નિર્મળા માટે પુષ્પોનાં જ ધરેણું તૈયાર કરાવશો કે? વળી વિવાહને હજી પંદર દિવસનો વિલંબ છે ત્યાં સૂઝીમાં જોઈએ એટલાં પુષ્પો મળી શકશે. એ માટે અત્યારથી પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી.’ પછીથી અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“પાર્વતીમાશી, હું સંન્યાસીની સહધર્મિણી છું. સોના રૂપા સાથે હવે મ્હારો વિશેષ સંબંધ નથી વળી આ સમસ્ત વિશ્વસંસારમાં કોઈ અત્યંત પવિત્રતાપૂર્ણ વસ્તુ હોય તો તે પુષ્પો જ છે. દેવદેવાદિપર પણ ભાવિક હિન્દુઓ ભક્તિગદ્ગંદ અંતઃકરણથી પુષ્પાલંકારો પહેરાવે છે, તેથી સંસારમાં સ્વર્ગની દેવી સ્વરૂપિણી નિર્મળાને હું વિવિધ પ્રકારના પુષ્પાલંકારોથી જ વિભૂષિતા કરીશ.’ અપળા ! કહે જોઈએ કે આવાં વચનો સાંભળવામાં આવ્યાથી કોને હસવું ન આવે? અનંગમોહિનીનો ઉન્માદ અદ્યાપિ દૂર થયો હોય એમ મ્હને લાગતું નથી.” પાર્વતીએ પોતાના હાસ્યનું કારણ વિસ્તારથી નિવેદન કર્યું.

“કાકીજી, ન્યારથી પ્રિયકાન્તભાઈનું પુનરાગમન થયું છે એ દિવસથી જ અનંગમોહિનીનો સઘળો ઉન્માદ દૂર થઈ ગયો છે. પ્રિયકાન્તભાઈએ પ્રણયમંત્ર પુકડી અનંગમોહિનીના સઘળા વ્યાધિઓ દૂર કરી દીધા છે.” અપળાએ કહ્યું.

“ત્યારે તેમણે આવો દુરાગ્રહ શામાટે કરવા માંડ્યો છે? પુષ્પોનાં ધરેણું મ્હારી નિર્મળા પહેરે એ મ્હારાથી તો જોઈ નહિ શકાય.” પાર્વતીએ સહજ રોષમિશ્રિત સ્વરે કહ્યું.

“કાકીજી, તમે કાંઈ જાણતાં નથી તેથી જ આમ બોલો છો. દુર્લભરાય દશહજાર રૂપિયા લઈ નિર્મળા પ્હેન માટે સુવર્ણાલંકારો ખરીદી લાવવા મુંબાઈ ગયા છે, હવે તો તમને શાન્તિ થઈને?” અપળાએ ખુલાસો કર્યો.

“અપળા ! હવે મ્હારા મનમાં મ્હને એક જ પ્રકારનું દુઃખ થવા કરે છે. જો કે મ્હારી નિર્મળા થોડા દિવસમાં જ પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી સુખી થશે; પરંતુ આ સુખ વસુમતીના નસીબમાં જોવાનું નહોતું તેથી તેણે અકાળે જ આલોકનો ત્યાગ કર્યો છે. જો

હમણાં એ જીવતી હોત તો તે કેવો અપૂર્વ આનંદ અનુભવત ? ” આટલાં વાક્યો ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતામાં પાર્વતીનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું.

“ પાર્વતી કાકી, આત્રા શુભ સમયે અશ્રુજળની વૃષ્ટિ વર્ષાવો છો એ વ્યાજખી નથી. ” અપળાએ કહ્યું.

પછીથી અપળા અને પાર્વતી છૂટાં પડ્યાં.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

શુભ વિવાહ.

દ્વાદશ માસની શુક્લત્રયોદશીના શુભ દિવસે રંજનીકાન્ત સાથે નિર્મળાનો શુભ વિવાહ થનાર હતો. ધીમે ધીમે એ શુભ દિવસ આવી પહોંચ્યો. રાત્રિનો સમય થયો. પૂર્ણચંદ્રે હસતાં હસતાં પૂર્ણ ગૌરવથી આસ્માનમાં ઉપસ્થિત થઈને દર્શન દીધું. ‘સ્વર્ગ-સદન’નું શોભાસૌન્દર્ય જોઈ નેત્રા અંજલિ જતાં હતાં. પંખીઓ વૃક્ષોની ડાળીઓપર બેસી કર્ણપ્રિય સંગીત ગાઈ રહ્યાં હોય એવો ભાસ થતો હતો. વાયુદેવતા પુષ્પોની સુગંધ હરી લઈને સ્વચ્છંદતાથી વિહરતા હતા. ચંચળા, પ્રેર-વિદ્વળા, વસન્તવાયુના સ્પર્શથી અધીરા સરિતા પૂર્ણ સોહાગથી પૂર્ણ-શશીને આલિંગન કરી પૂર્ણવેગથી પ્રવાહિતા થતી હતી.

આજે અનંગમોહિની પુષ્પાલંકારોથી નિર્મળાને વિભૂષિતા કરતી હતી. પુષ્પાલંકારો તૈયાર કરાવવા માટે તેણે મુંબાઈથી નિપુણ માળી અને માળણને રામપુરમાં તેડાવ્યાં હતાં. એ માળી તથા માળણે વિવિધ પ્રકારનાં રંગબેરંગી સુગંધિત પુષ્પોના અનેક મનહર અને આકર્ષક અલંકારો તૈયાર કર્યા હતા. અનંગમોહિનીએ અપાર આનંદથી નિર્મળાના સુકુમાર અંગપર એ પુષ્પાલંકારો પહેરાવ્યા. ક્વચિત્ ક્વચિત્ ચંચળ વસન્તાનિલ આવી તેના કૃણુ કેશકલાપને સ્પર્શ કરી તેના કાનમાં મૃદુસ્વરથી, મધુર કંઠથી કોઈ અપરિચિત ભાષામાં, ક્યાં ક્યો અલંકાર પહેરવો જોઈએ એ કહેવા લાગ્યો. પુનઃ જાણે કે, તેના શિષ્ય અને તૈપુણ્યથી મુગ્ધ થઈ તેના કેશકલાપ અને કપોલને ચુંબન કરી પલાયન કરી જવા લાગ્યો !

પુષ્પસન્ન સંપન્ન કરીને અનંગમોહિનીએ નિર્મળાને કહ્યું:—
આ રથળે આ આયના સ્થામે ઉભી રહીને એક વખત જો જોઈએ
કે, તને કેવી સુંદરતાથી સુસન્નિજતા કરી છે! તું ત્હારા સૌન્દર્યનું
આયનામાં અવલોકન કરીશ ત્યાં સૂંધીમાં હું પણ અલંકારવિભૂષિતા
થઈને ત્હારી પાસે આવી શકીશ.”

આમ કહીને નિર્મળાને આગ્રહપૂર્વક આયના સ્થામે ઉભી રાખી
અનંગમોહિની ત્યાંથી બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ. તે અલંકારોની
પેટી ઉપાડી એક પછી એક અલંકાર પોતાના અંગપર પહેરવા લાગી.
હીરાનો એક જ્યોતિર્મય હાર તેણે પોતાના કંઠમાં પહેર્યો. ચરણોથી
મસ્તક સૂંધી જ્યાં જો અલંકાર શોભે ત્યાં તે અલંકાર તેણે પહેર્યો.
ત્યાર પછી તેણે એક બહુમૂલ્ય આરમાની રંગની સાડી પહેરી. પછીથી
તે નિર્મળા પાસે આવીને તેને કોઈ રથળે લઈ ગઈ.

એક એકાન્ત ઓરડામાં પ્રિયકાન્ત એકલો બારી પાસે બેસીને
સહાસ્ય મુખે આકાશ તરફ દષ્ટિ કરી કંઈ જોઈ રહ્યો હતો. અનંગ-
મોહિની નિર્મળાને એ ઓરડાના દાર પાસે ઉભી રહેવાનું કહી, પ્રિ-
યકાન્ત પાસે જઈ તેના રકંઠ પ્રદેશપર હાથ મૂકીને ઉભી રહી. જાણે
કે પ્રમથપતિના પાસે અન્નપૂર્ણા શિવપુરી ઉજવળ મનોહર જ્યોતિનેા
વિસ્તાર કરીને ઉભી રહી! પ્રિયકાન્તે અનંગમોહિનીના આપાદ મ-
સ્તકનું નિરીક્ષણ કરીને કહ્યું:—“આજે આટલા બધા અલંકારો પ-
હેરવાની ઇચ્છા કેમ થઈ, વારુ?”

અનંગમોહિનીએ કહ્યું:—“તમે જ્યારે મહને એકલી મૂકીને અ-
રણ્યવાસી થયા હતા અને મહેં વિધવાવેશ ધારણ કર્યો હતો ત્યારે
તમે પાછા આવો એટલે સર્વાંગને રત્નાલંકારોથી વિભૂષિત કરી એક
વખત તમારી પાસે ઉભી રહેવાની મ્હારા અંતરમાં પ્રબળ આશા હતી.”

“એ આશા તો રામપુરમાં ત્હેં પૂર્ણ કરી હતી.” પ્રિયકાન્તે કહ્યું.

“આજે આ ‘સ્વર્ગ-સદન’ માં મહેં મ્હારી એ આશા પુનઃ-
તૃપ્ત કરી છે. હજી બીજી એક આશા કિંવા ઇચ્છા હું પૂર્ણ કરીશ.
મ્હારા આ જીવનની સઘળા ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ છે. હવે જો તમારી
કદાચ ઇચ્છા અગર સંમતિ હોય તો આજથી જ હું ભગવાં વસ્ત્રો
પહેરું-પછીથી આ જીવનમાં કદાપિ હું રત્નાલંકારો પહેરીશ નહિ.”

[પ્રિયકાન્તે હસીને કહ્યું:—“ના! તું આવા રત્નાલંકારોથી વિ-

શેષ સુંદર દેખાય છે ! અનપૂર્ણ કદાપિ કોઈ સમયે સંન્યાસિનીને વેશ ધારણ કરે ખરી કે ? ”

“ ત્યારે હું તમારી ઇચ્છાનુસાર રહીશ. જીવનપર્યંત હું આવી રીતે રાજ-રાણી જ રહીશ.” અનંગમોહિનીએ કહ્યું.

“ ત્યારે બીજી શી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી છે તે તો હવે કહે ? ” પ્રિયકાન્તે પૂછ્યું.

“ આજથી હું મ્હારો સકળ અધિકાર મ્હારી નિર્મળાને સ્વાધીન કરી દઉં છું; હું સાંસારિક ચિંતાથી આજથી મુક્ત થઈ છું. ”

*

*

*

*

એ રાત્રે ઘણા જ સમારોહથી રજનીકાન્ત સાથે નિર્મળાને શુભ વિવાહ થઈ ગયો. રમણીઓના ગીતધ્વનિથી, વાજાંત્રોના કર્ણપ્રિય સ્વરથી, પુરોહિતના પવિત્ર મંત્રધ્વનિથી એક પ્રકારનો આનંદજનક કોલાહલ થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

ભયાનક આગ કિંવા કર્મફળ.

કેશવકાન્ત અને તારાસુંદરી મુંબાઈ જઈ પરેલરોડપર આવેલી એક ગલીમાંની ચાલીમાં રહેવા લાગ્યાં. એ સ્થળે તેમણે પોતાનાં નામ દાખ પણ બદલી નાખ્યાં હતાં. એક નોકરને રાખી બજારનું સઘળું કામકાજ તેની પાસે કરાવવામાં આવતું હતું. એક રસોઈઓને પણ માસિક દશ રૂપિયાના પગારથી રાખવામાં આવ્યો હતો. કોઈ પણ દિવસે સંધ્યાકાળ પૂર્વે કેશવકાન્ત ઘરની બહાર પગ કાઢતો નહોતો.

આ સ્થળે સઘળી સંપત્તિ પોતાની પાસે રાખી તારાસુંદરીને વ્યાજબી જણાઈ નહિ; તેથી તેણે એક જનસમાજમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલી, અને કેશી અધિકારીની દેખરેખ નીચે ચાલતી બેન્કમાં પોતાની પાસેની લગભગ પંચોતેર હજાર રૂપિયાની રોકડ રકમ પોતાના નામ-પર ડિપોઝીટ મૂકી. એ રકમના વ્યાજમાંથી બન્ને જણાં પોતાનો જીવન નિર્વાહ કોઈ પણ પ્રકારનું કદ અનુભવ્યા સિવાય નિભાવી શકે તેમ હતાં.

ધામે ધામે આવી રીતે અક મહિનો પસાર થઇ ગયો. કેશવ-કાન્તને કવિતાઓ લખવાનું જે વ્યસન લાગેલું હતું. મુંબાઇ આવ્યા પછી પણ તે છટયું નહોતું; તેથી તે પોતાના નવા નામથી કિંવા તપસ્વિસથી કેટલાંક ખુશામદીયાં પત્રોમાં કવિતાઓ લખી મોકલતો હતો.

મધ્યરાત્રિનો સમય થયો હતો. રસ્તાપર મનુષ્યોનો અવરજવર બંધ થઇ ગયો હતો. ટ્રામ પણ બંધ થઇ હતી. આવા સમયે જે ચાલીમાં કેશવકાન્ત અને તારાસુંદરી બીજા ભાગપર બાડે રહેતાં હતાં તે ચાલીના નીચેના ભાગમાંથી એવો ભયંકર અવાજ સંભળાયો કે, “આગ લાગી છે-આગ લાગી છે.”

તારાસુંદરી એક છત્રપલંગમાં નિદ્રાધીના થઇ ગઇ હતી. કેશવ-કાન્ત એક આરામખુરસીમાં આડો પડી એક કાવ્યગ્રંથ વાંચતો હતો. ઉપર્યુક્ત ભયંકર અવાજ સંભળવામાં આવતાં જ તે ચમકીને બેઠો થઇ ગયો, અને તેણે તારાસુંદરીને ક્ષણમાત્રમાં જ જાગૃત કરી આ બીપણુ સમાચાર કહી દીધા.

નીચેના ભાગમાં હોટલ આવેલી હતી. એ હોટલની રસોઇનું કાર્ય જે સ્થળે થતું હતું ત્યાં આગ લાગી હતી. હોટલનો માલિક હોટલને બંધ કરી પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો હતો. હોટલના નોકરો આગ લાગતાંની સાથે જ હોટલની ખંડાર નીકળી પડ્યાં અને તેમણે જ સર્વે માણસોને સાવધાન કરવાના ઉદ્દેશથી આગ લાગી છે-આગ લાગી છે એવી ખૂસો પાડી. એ ખૂસો સંભળવામાં આવતાં જ ચાલીમાંનાં સઘળાં મનુષ્યો નીચે ઉતરી પડ્યાં. જે મનુષ્યોના અંતરમાં જીવ બચાવવા કરમાં સંપત્તિ બચાવવાની પ્રબળ ઈચ્છા હતી તેઓ હજી ખંડાર નીકળી શક્યાં નહોતાં.

કેશવકાન્તના મુખે આગ લાગ્યાના સમાચાર સંભળવામાં આવતાં જ તારાસુંદરી સાવધાન થઇ; પરંતુ જણુસો વગેરે બચાવવાની ઈચ્છાથી તેણે કેશવકાન્તને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“પ્રિયતમ ! આ આગનું પરિણામ કેવું આવશે તેની કલ્પના અત્યારે થઇ શકે તેમ નથી; માટે આપણે આપણી સઘળી સંપત્તિ જે પેટીમાં છે તે પેટીને સાથે લઇને નીચે ઉતરી પડવું જોઇએ. તમે પેટી ઉપાડી લ્યો ત્યાં સૂંધીમાં હું અચ્છીઆ પહેરી લઉં છું.”

કેશવકાન્તની નામરજી હોવા છતાં તેનાથી તારાસુંદરીની ઈચ્છા વિરુદ્ધ વર્તી શકાયું નહિ. તેણે સઘળી જાણસોની તથા રોકડ રકમની પેટીને મહામુશિબ્બે ઉંચકી લીધી. ત્યાં સૂધીમાં તારાએ ચણીઓ પહેરી લીધી, અને બન્ને જાણાં દાદર પાસે જઈ પહોંચ્યા.

પરંતુ અત્યાર સૂધીમાં અગ્નિદેવતાએ પ્રચંડ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. દાદરનો કઠેરો સુધાં સળગી ઉઠ્યો હતો. દાદરપરથી નીચે ઉતરતાં અગ્નિદેવતાનો ભોગ થવું પડે તેમ હતું. ચોતરફ અગ્નિની જાળ ફેલાઈ ગઈ હતી. ધુમાડો પણ પુષ્કળ ભરાઈ ગયો હતો. વળી આ દાદર સિવાય ચાલીમાંથી નીચે ઉતરવાનો બીજો એકે માર્ગ નહોતો. કેશવકાન્ત અને તારાસુંદરી આવા સંકટ પ્રસંગે એકબીજાનાં મ્હોં તરફ ભયચકિત દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં હતાં. કેવી રીતે નીચે ઉતરવું તેનો એક પણ ઉપાય તેમને સૂઝતો નહોતો. તેમનું બન્નેનું હૃદય જોશથી ધબકતું હતું. થોડા સમય પછી તેઓ બન્ને જાણાં “ રક્ષણુ કરો-કોઈ અમારું રક્ષણુ કરો. ” એવી બૂમો પાડવા લાગ્યાં; પરંતુ ચાલીની નીચે એટલા બધાં માણસો એકત્ર થઈને કોલાહલ કરતાં હતાં કે, તેમનામાંથી કોઈના પણ કાને આ પાપિષ્ઠ પાપિષ્ઠાની બૂમ પહોંચતી નહોતી.

ક્રમાન્વયે અગ્નિદેવતાએ અત્યંત બીપણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અગ્નિદેવતાની નિષ્કૃંપતાથી કેશવકાન્ત અને તારાસુંદરીનાં વસ્ત્રો સળગી ઉઠ્યાં અને ટૂંક સમયમાં જ અપાર વેદનાથી તેઓ અસ્થિર બની જઈ આ પ્રચંડ અગ્નિનો ભોગ થઈ પડ્યાં.

યથાસમયે બમ્બાવાળાઓની મદદ આવી પહોંચી. પ્રભાતકાળ સમયે આગ નિર્વાપિત થઈ ગઈ. અગ્નિદેવતાના પ્રાપ્ત્યથી લગભગ અડધી ચાલી બળી ગઈ હતી. આગ શાન્ત થયા પછી પોલિસખાતાના કર્મચારીઓએ અંદર તપાસ કરી તો કેશવકાન્ત અને તારાસુંદરીનાં વસ્ત્રો તથા ગયેલા અને પિછાની પણ ન શકાય એવા મૃતદેહ તેમનો મળી આવ્યા. નિયમાનુસાર એ બંનેના મૃતદેહપર જ્યૂરી ભરવામાં આવી અને ત્યાર પછી સરકારી કર્મચારીઓદ્વારા જ એ બંનેના મૃતદેહોને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. આવી રીતે પાપિષ્ઠ કેશવકાન્ત અને પાપીયસી તારાસુંદરીને તેમના મહાપાપની પરમકૃપાળુ પરમાત્માદ્વારા આલોકમાં જ હૃદયભેદક સજા થઈ. મહાત્મા કબિરની જે લીટીઓનું આ સ્થળે સ્મરણ થાય છે કે,

“ સાહેબકે દરબારમેં, કયું કર પાવે દાદ ?
પહેલે કામ ખુરા કરે, બાદ કરે ફરિયાદ ! ”*

ખીજે દિવસે આ હૃદયવિદારક વર્તમાન મુંબાઈનાં સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા; તેમાં કેશવકાન્ત અને તારાસુંદરીનો એક ફોટો પણ બે ચાર દિવસના અંતરે પ્રકટ થયો. એ ફોટો અમિ શાન્ત થયા પછી તારાસુંદરીની તિજોરીમાંથી પોલિસને મળી આવ્યો હતો. આ તિજોરી એક પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડ કંપનીની બનારેલી હોવાથી આવી બચકર આગમાં પણ તે સહિસલામત રહી શકી હતી. પોલિસ અધિકારીએ કેશવકાન્ત અને તારાસુંદરીના સગાંબહાલાનો પત્તો મેળવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; કિન્તુ એ પ્રયત્નમાં નિરાશા મળ્યાથી તેણે દૈનિક વર્તમાન પત્રોમાં એ ફોટો છપાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. ફોટા સાથે તેમના શોચનીય મૃત્યુવર્તમાન પણ પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

‘ ગુજરાત ગૌરવ ’ વર્તમાનપત્રની ઑરિસમાં કેટલાંક દૈનિકપત્રો પણ આવતાં હતાં. કેશવકાન્તની ગેરહાજરીમાં તેનું કામકાજ બી. જી. ઠાકોર કરતો હતો. યથાસમયે જે દિવસના અંકમાં કેશવકાન્ત અને તારાસુંદરીનો ફોટો અને તેમના શોચનીય મૃત્યુની હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તે અંક ઠાકોરના હાથમાં આવ્યો. ફોટો જોતાંની સાથે જ તે સ્વધળી હકીકત સમજી શક્યો; તેણે અધીરચિત્તે અને વિપણુહૃદયે ફોટા સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલી હકીકત પણ વાંચી જોઈ. તત્પશ્ચાત્ એ અંક લઈ તે તરત જ કેશવકાન્તના શ્વસુરપક્ષમાં ગયો અને આ હૃદયવિદારક વર્તમાન તેણે ત્યાંનાં સર્વ માણસોને કહી સંભળાવ્યા. અભાંગેની મણિગૌરીને આવી રીતે તેની નવયુવાવસ્થામાં જ વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ.

* પ્રથમ ખરાબ કામ કરે, અને પછી દુઃખ આવે ત્યારે આ-
કંદ કરવા બેસે તથા ખુદા પાસે દાદ માગે તો તેની દાદ ખુદા કેવી
રીતે સાંભળે ?

ઉપસંહાર.

યથા સમયે હરિદાસજી ભગતના ભયંકર અપરાધોનો ન્યાય રાખનાર પુરવાસી મનુષ્યો સમક્ષ થયો અને તેને જીવનપર્યંત દેશનિકાલની સજા થઈ. દુર્લભચરાચ ને તેના અપરાધોની પ્રથમથી જ માફી આપવામાં આવી હતી. પ્રેતોદ્ધાર પરમહંસને ત્રણ વર્ષની સજા કેદની સજા થઈ.

હરિદાસજી ભગતનું સધળું કામકાજ વિનયચંદ્ર કરવા લાગ્યો, અને ટૂંક સમયમાં જ તેણે સર્વ પ્રકારની સુવ્યવસ્થા કરી નાખી.

તારાસુંદરીના મૃત્યુ વર્તમાન અને વૃદ્ધ જમાઈને જીવનપર્યંત દેશનિકાલની સજા થયાના સમાચાર થોડા કાળના અંતરે જ તારાસુંદરીનાં માતાપિતાના જાણવામાં આવ્યા. તેમણે હરિદાસજી ભગતની સધળી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ એ પ્રયત્નમાં અંતે તેમને નિરાશ જ થવું પડ્યું.

જે બેન્કમાં તારાએ પંચોતેર હજારની રોકડ રકમ પોતાના નામથી મૂકી હતી એ બેન્કે પણ થોડા કાળના અંતરે દીવાળું ફુંક્યું, અને અનેક શ્રીમંત તથા ગરીબ મનુષ્યોની થાપણોનો ઉપયોગ એ બેન્કના દેશી ચાલકે ચાંદાના સદામાં કરી નાખી, અંતે પાયમાલ થઈ જઈ આત્મઘાત કર્યો. વાંચકબંધુઓ! આ સ્થળે જ અમારી આ નવલકથા સંપૂર્ણ થાય છે.

સમાપ્ત.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે પુસ્તકાલય

તરફથી

નવી પ્રકટ થયેલી સચિત્ર નવલકથાઓ

અને બીજાં ઉપયોગી પુસ્તકોનું સંક્ષિપ્ત

સૂચિપત્ર

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

MAHADEV RAMCHANDRA JAGUSHTI.

BOOKSELLER & PUBLISHER

Three Gates, -AHMEDABAD.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

ત્રી દરવાજા—અમદાવાદ

સને ૧૯૧૭

સંવત ૧૯૭૩

અમદાવાદ.

બી શ્રીશાંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં—શ્રી. સોમાલાલ મંજરાસે છાપ્યું.

સચિત્ર નવલકથા

લતા અને લલિતા

ભા. ૧-૨-૩-૪

લખનાર ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

લતા અને લલિતા એ બે જુનો હોવા છતાં જૂદા જૂદા રંગ ઢંગમાં અને જૂદા જૂદા સ્વભાવની માતાઓના સહવાસમાં ઉછરવાથી તેમનામાં જે ફરક જોવામાં આવે છે તેનું દિગ્દર્શન આ નવલકથામાં કરી શકાય છે. અંગ્રેજી કુમારિકાના પ્રેમદર્શનથી હિંદુ છોકરી ઉપર કેવી અસર પડાય છે, કેળવાયલા પુત્રને ચોક્કસ કુમારિકા સાથે પરણવાની ફરજ પાડનાર પિતા તેનું કેવું માહું પરિણામ મેળવે છે અને રાજવંશીઓમાં કેવી કેવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓ જોવામાં આવે છે તે સર્વજન તેના પ્રથમ ભાગમાં આવે છે. બીજા ભાગમાં વાર્તાના નાયકનું એક વાનપ્રસ્થ જોગીરાજ સાથેના સહવાસનું તથા સૂર્યસિંહ શોભના અને રમાના રનેહદર્શનનું ચિત્ર આવે છે. સ્વર્ગમાંથી નંદિનીના પત્રો વાંચવા જોવા છે અને તે વાંચકને પરલોકનું ભાન કરાવે છે. વાર્તાનો દરેક ભાગ અત્યંત રસિક છે અને ચારે ભાગોમાં સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. સુંદર છપાઈ, ઉચ્ચ કાગળ, પાકું સોનેરી મુશોભિત પૃષ્ઠ, દરેક ભાગનાં ૫૪ ૨૦૦. કિમ્મત દરેક ભાગની ૦-૧૫-૦ મુજબ રૂ. ૨-૬-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

અત્યુત્તમ ઐતિહાસિક નવલકથા

કાશ્મીર અને કેસરી

(બીજી આવૃત્તિ)

લેખક:—ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

જે સમયે યુરોપ-કેસરી નેપોલિયન બોનાપાર્ટ પોતાની વીરતાથી આખા યુરોપને ગળવી-ધૂળવી રહ્યો હતો, તેજ સમયે હિંદુસ્તાનમાં પંજાબ-કેસરી મહારાજા રણજીતસિંહનું નામ ગાજી રહ્યું હતું. રણજીતસિંહને અફઘાનો સાથે ઘણીવાર ઝપાઝપી થઈ હતી અને કાશ્મીર પ્રાન્તને માટે તો ચાર વાર સ્વારીઓ લઈ જતી પડી હતી, જેમાં છેલ્લી સ્વારીમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, અને તે વિજય એટલો તો દૃઢ હતો કે પુનઃ અફઘાનો રણજીતસિંહના જીવનકાળપર્યંત કાશ્મીર સામે ઉચ્ચું માથું કરીને જોઈ શક્યા નહોતા. રણજીતસિંહની વીરતા, દીવાન હરિદાસની દેશભક્તિ, સહજનરામનું શૌર્ય, મહેશ્વરની દીનતા, કનકમલ્લાની કરુણાજનક સ્થિતિ તથા શાહજાદી જૈનબનો સીખ સરદાર ઉપરનો પ્રેમ ઇત્યાદિ આકર્ષણીય ચિત્રોને વીર, કરુણા તથા શૃંગારરસથી એવી સુંદર રીતે આલેખવામાં આવ્યાં છે કે વાંચકની નિદ્રાસા એક પછી એક પ્રકરણ વાંચવાને ઉશ્કેરાતી જાય તેમ છે. પૃષ્ઠ ૨૫૦ પાકું પૃષ્ઠ કીંમત રૂ. ૧.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ત્રણ હરવાળા-અમદાવાદ

સચિત્ર !

સચિત્ર !

વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાકાર જ્યોર્જ ડબ્લ્યુ. એમ.
રેનોલ્ડ્ઝ દ્વિત 'ગ્રોન્ડ સ્ટેચ્યુ' નામક ચમત્કારિક
કિંવા અદ્ભુત નવલકથાનું સરળ, રસિક અને
આકર્ષક રૂપાંતર.

પિશાચમંદિર

પ્રયોજક:—રા. ચુનીલાલ વર્દમાન શાહ

આ નવલકથા એટલી તો હૃદયગ્રાહી અને ચમત્કારિક છે કે, પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે જીવાસારસની જાણે કે સરિતાજ વહેતી હોય એવો સહજ ભાસ થાય છે. વળી ગુજરાતી વાચકોને વાંચવામાં વિશેષ સરળતા પડે એ માટે પ્રયોજકે મૂળ ઇંગ્રેજી વસ્તુ-સંકલનને ઘણી કુશળતાથી ગુજરાતીમાં ઉતારી છે; આમ હોવાથી વાંચતાં બિદકુલ કંટાળો ઉપજવાનો ભય છે જ નહિ. અરણ્યમાં અત્યાચાર, કિલ્લાનો ગુપ્તભેદ, ભયાનક ચક્રયંત્ર, કેદમાં સપડાયેલી કુમારિકા, શ્વેત આકૃતિ, ચક્રયંત્રવાળું ભોંયરું, પ્રેમપ્રસંગ, પુણ્યમંદિર કે પિશાચમંદિર ? વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં આહાર નિદ્રાનું સર્વથા વિસ્મરણ થઈ જાય તેમ છે. માત્ર એટલુંજ નહિ પરંતુ આ નવલકથા વાંચતાં પ્રથમ વખતે પાત્રો પ્રત્યે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ભાવ બીજી વખત વાંચતાં ઘણો સ્પષ્ટ થતો હોવાથી તેના મૂળ લેખક જ આ નવલકથાને બે વખત વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરે છે. આ નવલકથામાં ફોટો ઝીંકોનાં પાંચ મનહર ચિત્રો આપેલાં છે. પાકું રૂપેરી પૂકું, મોટી સામગ્રીનાં ૫૪ ૨૫૦ છતાં કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

જુની આંખે નવો તમાશો !

ચાલુ જમાનાનો યથાર્થ ચિતાર !

સચિત્ર સામાજિક સર્વોત્તમ નવલકથા

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન.

અથવા

પ્રાણહારક મૃગજળ

કર્તા:—રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર

ચાલુ સમયમાં ચાલતા નીંઘ સુધારા, ગાડીવાડીના વૈભવ ખાતર ગમે એવા શ્રીમંત પતિ મેળવવાની લાલસા, શ્રીમંતોનાં મૃત્યુ સમયે થતા વીલના કલ્પનામાં પણ ન આવે એવા બનાવોથી ભરપૂર નવલકથા. પ્રભુચરણ, વિકાર અને વિવેક, સુધામાં હલાહલ, શરીરે બદમાશોની ટોળી, સત્યનિષ્ઠા, અખળાનું સાહસ, ભયંકર પ્રપંચજળ, નિશાચરોનો ગૃહપ્રવેશ, ગુલાબની પ્રેમપત્રિકા, ભાગિરથીની ભયંકરતા, અધઃપાતનો ચારંભ, કર્પિજલાનો કાળ અને સુલોચનાની અદ્રશ્યતા વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં તમે જુની આંખોએ નવીન તમાશો જ જોઈ શકશો. ભાષામાં, વિચારમાં અને વસ્તુસંકલનામાં આ નવલકથા અત્યુત્તમ છે. રા. ઠક્કરની નવલકથાઓની વિશેષ પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા નથી જ. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૨૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું રૂપેરી પૂઠું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦. લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

વિધિવિખ્યાત નવલકથાકાર જ્યોત્ ૩૫૬યુ. એમ. રેનાંદડજીની

અતિ લોકપ્રિય નવલકથા “ફોર્સ્ટ” નો અવિકલ

ગુર્જર અનુવાદ

સચિત્ર !

સચિત્ર !

ભયંકર ભદ્ર

અથવા

કેવળ ૨૪ વર્ષના કાણુભંગુર સંસારભાટ !

અનુવાદક, શ્રી. નારાયણ વિસનથ હકકુર

આ સંસારના કાણુભંગુર ભોગવિલાસની લાલસાથી મહત્વાકાંક્ષાના પ્રવાહમાં તણાઈને કુદ્ર માનવી પિશાચના દાસત્વને સ્વીકારીને આ જગતમાં કેવા કમકમાટી ઉપજાવનારાં કુટુંબો કરે છે, અને જ્યારે પિશાચની નરકગત્તામાં પડવાનો પ્રસંગ તેમનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહે છે તે સમયે તેમની કેવી દયાજનક દુર્દશા થઈ જાય છે એનું જો તાદસ્ય શાળિક ચિત્ર જોવું હોય તો તે કેવળ આ અદ્ભુત નવલકથામાં જ દેખાશે, લિન્સડોર્ફ દુર્ગના યુક્ત ભેદો, ભેદોનો પ્રકાશ, જીર્ણ પત્રમાંનો લેખ, આનંદોત્સવ, ઉત્સવનો ભંગ, પ્રાતઃસા ને પ્રતિહિંસા, પ્રેમપરીક્ષા, નારંગવાટિકા, ભયંકર ભેદ વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં ધણું જ આશ્ચર્ય અને આનંદ ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. નવલકથાના શાળીનોને આ નવલકથા એક વખત વાંચી જોવાની ખાસ જલામણ છે. આ નવલકથાનો મૂળ લેખક રેનાંદડજી છે અને અનુવાદક હકકુર નારાયણ છે એટલે અંથની અધિક પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. મ્હોટી સાઇઝનાં પૃષ્ઠ ૩૦૦, રૂપેરી નામ તથા પાંચ સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રોવાળી આ નવલકથાની કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ છે. લખો:-

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

તથા દરવાજા-અમદાવાદ

નવી રસિક સચિત્ર નવલકથા ! હુમણાંજ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

કુંગાલ કેદી

અધવા

.સ્નેહ-બંધન

પ્રયોજક:—રા. વ્રજલાલ જલદવજી ઠક્કર.

આ નવલકથામાં સુખદુઃખના પડખાયા, સ્વામી સ્નેહ-જ્યોતિનું આદર્શ સાધુજીવન અને દેવી પરોપકાર, હૃતલાગ્ય રંગનાથની સ્થિતિનું અને જીવનનું કલ્પના પણ ન કરી શકાય એવું અસંભવ પરિવર્તન, પોલિસ અમલદારોની નિષ્કૃષ્ટતા, સંપત્તિનો સદુપયોગ, નિરાધાર સ્નેહલતાના જીવનનો અઠાળે આવેલો શોચનીય અંત, શાન્તિલતાના કષ્ટની પરિસીમા, અપૂર્વ વાતસલ્ય સ્નેહ, કૃષ્ણલાલનાં કુટિલ કારસ્થાન, શ્રીમં-તોની શક્તિ અને વિલાસપ્રિયતા, નર્મદાની પ્રાણહારક આશા, પાપિષ્ઠ તેમજ લુચ્ચા કેશવલાલની અને પાપિષ્ઠા કાળિદાની કુટિલતા, સતી સાધ્વીની શીયળપ્રીતિ, સ્વરૂપચંદ ટોપીવાળાનો નીચતા, ઓચરિત્ર, પિશાચિનીનો આવિર્ભાવ, રટીમરમાંથી સમુદ્રમાં સમાધિ! આદિ અનેકવિધ આકર્ષણીય ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ. મહોટી સાર્થકતાં પૃષ્ઠ ૨૫૦. ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, આકર્ષક કપાષ, ચીકણા સફેદ કાગળ, પાકું રેપરી પૃષ્ઠ; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટ

બુક્કસેલર એન્ડ પબ્લીશર

નવજી દરવાજા—અમદાવાદ

ચમત્કારિક હૃદયવિદારક ઘટનાઓથી ભરપૂર

સાંસારિક નવલકથા

દગાબાજ દુનિયા

પ્રયોજક, રા. પ્રજલાલ બાદવણ ઠક્કર

આ નવલકથાની વસ્તુસંકલના એવી તો અદ્ભુત, પરંતુ સંબંધિત છે કે, પ્રત્યેક પૃષ્ઠે વાચકની જીજ્ઞાસા વૃદ્ધિગત થાય તેમ છે. પત્નીનું ગૂમ થવું, રેલ્વે ટ્રેનમાં સંન્યાસીના મૃતદેહનું તથાપ આપવું, સ્ટેશન માસ્તર કૃષ્ણલાલે સંપત્તિના લોભથી પોતાના જીવનને બદલી નાખવું, વીસમી સદીના લોકો જો-લમેન કેશવલાલનાં અને નાટકની ચુડેલ સીતાનાં કુટિલ કાર-સ્થાનો, સાધ્વી સતી નિર્મળાનો દૈવી અને આદર્શ સ્વામી-સ્નેહ, કઠોર વૈષ્ણવજીવન, સંન્યાસીના જીવનનું ગુપ્ત રહસ્ય, પાપનો પશ્ચાત્તાપ, સંતાનસ્નેહ, કારભારીની કાર્યકુશળતા, લોકચર્યા અથવા ગામડાનું ગેઝેટ, પ્રચંડ નિરાશા, ચોરને પો-ટલે ધૂળની ધૂળ આદિ અનેક રસિક, ચમત્કારિક અને બોધક વિષયોથી ભરપૂર. આ નવલકથા પૂર્વે જ્યારે ઇન્ડિયન લાય-લિસ્ટમાં ક્રમશઃ છપાતી હતી ત્યારે વાચકવર્ગનું ધણું જ આકર્ષણ કરી શકી હતી. મોટા કદનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૨૦ મનહર છપાઈ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું લાય-બ્રેરીને શોભાવે એવું રમણીય પૂઠું. આ નવલકથાનાં ચિત્રો જોઈ તમે 'અપૂર્વ' શબ્દ જ ઉચ્ચારશો. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ આજેજ મંગાવો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર બગુપ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

રોમાંય ઉપજાવે એવી દુઃખપૂર્ણ અને હૃદયવિદારક
ઘટનાઓથી ભરપૂર સચિત્ર, રસિક, બોધક
અને જ્ઞાનોત્તેજક નવલકથા.

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા

અથવા

આદર્શ વિધવા

અનુવાદક:-રા. પ્રજલાલ જાડવજી ઠક્કર

આ નવલકથા એક સર્વોત્તમ બૃંગાળી નવલકથાનો અનુવાદ છે. આ નવલકથા સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ પડી છે કે, તેનું ઇંગ્રેજી, હિન્દુસ્તાની વગેરે ભાષામાં પણ ભાષાંતર થયું છે. ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી એક કંગાલ દીનદરિદ્ર કુટુંબને કેટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે તેનો આ નવલકથામાં ઘણો જ આકર્ષક ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. સતીના જીવનનો હૃદયભેદક અંત, નિહુર નરેન્દ્રનાથની પ્રજા વિલાસવાસના, વિશ્વેશ્વરની સાધુતા અને પરોપકારિતા, લેણુદારોનો જીલ્મ, કઠોર વૈધવ્યવ્રત, લક્ષ્મીને બદલે ચિતા, સેવાધર્મ અને કર્તાવ્યમહિમા, પાપિષ્ઠની પાપયાચના, સતીનો સંદેશો ! પાપાણુ ઉપર ઉપદેશરૂપ જળાસિંચન, સંસારમાં સ્વર્ગની દેવી, દેવી અન્નપૂર્ણાની સ્થાપના વગેરે વિષયોનું શાબ્દિક ચિત્ર વાંચતાં વાંચતાં તમે અત્રુજનને અટકાવી શકશો નહિ. મનુષ્યજીવનમાં કઈની પરિસીમાનું દર્શન કરવું હોય તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૦૦, આર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી બાઇન્ડીંગ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦. લખો:-

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

આશ્ચર્યનો મહાસાગર !

ચમત્કારોનો ભંડાર !

આશ્ચર્યયુક્ત અસંખ્ય ઘટનાપૂર્ણ સામાજિક સચિત્ર નવલકથા !

પિશાચિની કે પ્રમદા ?

પ્રયોજક:—રા. પ્રજલાલ જાડવજી ઠક્કર

આ નવલકથામાં એક પછી એક એવા ભાષણ આશ્ચર્ય-જનક ચમત્કારિક પ્રસંગોનું શાબ્દિક ચિત્ર આંકવામાં આવ્યું છે કે, આ વાર્તા સંપૂર્ણ વાંચ્યા સિવાય તમારી જાણાસાંનો અંત આવશે નહિ. ભૂતપ્રેતના ભયંકર ઉપદ્રવના લીધે ઉપજતું બ્રમ્હલક દુઃખ, મહામાયાનું જગમાં ડૂબી જવાથી નિપજેલું મૃત્યુ, મુંઢરી લીલાવતીની ખિમારી, પ્રેમની હરિકાઈ, યુવકનો આત્મસંયમ, વિધવાની વિરહવેદના, ધડથી જૂદું થઈ ગયેલું મસ્તક, શ્મશાનભૂમિમાં પિશાચોનું પાપમંડળ, સંન્યાસીનું અદ્ભુત શિક્ષણ, વિદેશિનીના જીવનનો ભેદ, પ્રજાનિરાશા, માયાબળ, દીવાની યુવાની, ભેદનું ખુલ્લું, પ્રમદાનું પુનર્મિલન, પાપનો પસ્તાવો, સોખતની અસર વગેરે વિવિધ વિષયોથી પરિપૂર્ણ. સાંસારિક જ્ઞાન મેળવવું હોય, ચમત્કારપર ચમત્કાર જોવા હોય, સંયમનું માહાત્મ્ય અને સુખ નિહાળવું હોય તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૬૦, મુંઢર ૭૫૫૪, ચાર મનહર શ્રેણીઆદિક ચિત્રો; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦. લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

રસિક સામાજિક નવલકથા !

સચિત્ર !

સચિત્ર !!

સ્વર્ગમાં શયતાન

પ્રયોજક:—રા. પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર

ઉપરથી મહાત્મા જેવા દેખાતા અને સંસારમાં સાધુ લેખાતા; પરંતુ હૃદયમાં હળાહળ ભરી રહેલા પુરુષો પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારનું પણ કેવું ભયંકર અનિષ્ટ કરે છે, દ્રવ્ય-લોભથી ફેટલીક વખતે મનુષ્ય પિશાચનું સ્વરૂપ ધારણ કરી કેવાં પૈશાચિક અને રૂંવાં ખડાં કરે એવાં નિષ્કુર કાર્યો કરે છે, સાધ્વી સતી નારી પ્રાણાન્તે પણ પોતાના સતીત્વ ધનનું કેવી રીતે સંરક્ષણ કરે છે, પત્નીપ્રાણ પતિ પોતાની પત્નીના વિયોગે કેવો દુઃખમગ્ન રહે છે, જે સંપત્તિથી સંસારપર ઉપકાર કરી શકાય છે એજ સંપત્તિનો દુરુપયોગ થતાં સ્વ-ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોને કેવાં ભીષણ સંકટો સહન કરવાં પડે છે, ખાટાં મૃત્યુપત્ર કેવી રીતે તૈયાર થાય છે એ વગેરે અનેક રસિક, ચમત્કારિક અને આકર્ષક ઘટનાઓથી ભરપૂર નવલકથા સ્વર્ગમાં શયતાન અવસ્ય વાંચ્યા. આ નવલકથા સ્ત્રીઓના હાથમાં પણ વિના સંકોચે મૂકી શકાય એવી નિર્દોષ અને જ્ઞાનદાયિની છે. આ નવલકથા પ્રત્યેક સાહિત્યશાખીન ગૃહસ્થ-ને વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. મહોદી સાહજનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૦૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો મનહર છપાઈ, પાકું રૂપેરી ત્રાયબેરીને શોભાવે એવું આકર્ષક પૂકું; જતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

આધુનિક અર્થસંસારનો તાદર્ય ચિતાર !

સંસાર કે નરકાગાર ?

(સામાજિક સચિત્ર નવલકથા)

પ્રયોજક:—રા. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

આજકાલના કહેવાતા સુધારકોનું આંતરજીવન કેવું પાપ-પૂર્ણ અને શોચનીય છે, જ્ઞાનશૂન્ય વિધવાઓ ધર્મશિક્ષણના અભાવે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી કેવી રીતે પાપિષ્ઠ થાય છે, ખરાબ સોખતથી કેવું ભીષણ દુઃખ ભોગવવું પડે છે, વેશ્યા-વિલાસથી અંતે કેવી પાયમાલી, ખાનાખરતથી થાય છે, સહધર્મિણીનો ત્યાગ કરી પરદારમાં પ્રીતિ રાખનાર યુવકોની કેવી દુર્દશા થાય છે, મદ્યપાનના વ્યસનથી મનુષ્યજીવન કેવું અધમ થાય છે, સંશયાધીન પુરુષોનો સંસાર કેવો નરકાગાર સમાન હોય છે, પાપપૂર્ણ મહત્વાકાંક્ષા રાખવાથી જીવનનો કેવો વિનાશ થાય છે અને આજકાલના કહેવાતા સુધારક-મન્યો કેવું પ્રોપદેશે પાંડિત્ય ચલાવે છે એનો આખેદુખ ચિતાર આ નવલકથામાં સાદી, સરળ પરંતુ રસિક ભાષામાં ચિતરવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, બાળિકા, વૃદ્ધ અને વૃદ્ધા સર્વને માટે આ નવલકથા ઉપદેશરૂપ થઈ પડવા ઉપરાંત આનંદ આપનારી નિવડે તેમ છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગ-લગ ૨૫૦, સુંદર છપાઈ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી પૃદ્ધ; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી

બુકસેલર એન્ડ પ્રિન્ટીશર

ત્રણ હરવાળા-અમદાવાદ

જેશી ત્રાંબકલાલ જીવરામ કૃત રસિક નવલકથા.

કલન્દરનીકટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર.

આર ફોટોગ્રાફિક સુન્દર ચિત્રા સહિત.

આ પુસ્તકમાં નવીન નવીન વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. લયંકર ખુનરેજ અને લોહીની નદીઓ બહેવડાવનારાં દશ્યોનો આબેહુબ ચિતાર આપે તેવાં કેટલાંક પાત્રો આ નવલકથાની રંગભૂમિપર કામ કરીને વાંચનારને કવચિત્ સ્તંભિત બનાવી દે છે તો કવચિત્ થરથર કમ્પાવી મૂકે છે. નીચ અને શયતાન દોસ્તો કેવી દગાબાજીથી પોતાના દોસ્તનો ધાત અથવા ખૂન કરે છે, સ્વાર્થને વખતે તેમનાં દશ્ય કેવાં પાપાણુ જ્યાં બની જાય છે તથા અંતે એવા દુરાત્માઓની કેવી દુર્દશા થાય છે તે સર્વ વિષયા વાંચતાં વાંચકની આંખોમાંથી આંસુની ધારા બહેવા માંડે તેમ છે. કામળ હૃદયની કામિનીઓ પ્રેમને માટે કેટલાં બધાં સાદસો વેડીને, જીવનનું બલિદાન આપવાની તૈયારી કરીને તે અન્ય પુરૂષના પ્રેમને સંપાદન કરે છે, એ વાંચતાં વાંચતાં શરીરમાં કવચિત્ કંપનો આવિર્ભાવ થાય છે તો કવચિત્ માત્ર શિથિલ થઇ જાય છે. તે ઉપરાંત મહાત્માઓના ચમત્કાર, પિશાચોની પાપલીલા, પિતાએ પિશાચનું સ્વરૂપ ધારીને કન્યાને ભોંયમાં દટાવવી, દીવાનની દુષ્ટતા, પાપીનો લયંકર જીહ્મ, જસૂસોની બહાદુરી, શયતાની ચક્રર, ભોંયરામાંનાં ભેદ ભરેલાં કુકર્મો, મનુષ્યના અવતારમાં પેદા થયેલ શયતાનો, અમૃતમાં હળાહળ ભરનારી ભામિનીઓ, છુપી કટારીનું પરાક્રમ આદિ સર્વ વિષયો વાંચતાં આ સંસાર એ ખાંડાની ધાર જ છે એવો સર્વને ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. પૃષ્ઠ ૩૦૦ પાકું પૂઠું મૂલ્ય ૧-૮-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

ભારતીય વીર યોદ્ધાઓનાં પરાક્રમોનો તાદૃશ્ય
ચિતાર દર્શાવતી ઐતિહાસિક નવલકથા.

કમળાદેવી

આ નવલકથામાં ભારતીય વીર રજપૂત જાતિનાં પ્રખ્યાત
પરાક્રમો, પ્રેમ, વિરહ, સંયોગ વિયોગ વગેરેના વિવિધ પ્રસંગો,
સ્વદેશ ભક્તિનું માહાત્મ્ય, મોહની માયાજાળ, આત્મોત્સર્ગ
વગેરેનું ઉત્તમ પ્રકારે આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. સંસારને
સ્વર્ગીય સુખમય બનાવવાને માટે આ નવલકથા એક વખત
આપના કુટુંબમાં અવશ્ય વંચાવો. ઇતિહાસના જ્ઞાન સાથે
આનંદ મેળવવો હોય, રણુશૂરા રજપૂતોની સ્વદેશભક્તિનું
દર્શન કરવું હોય, માયાજાળમાં દસાવાચી ભાગવવા પડતા
દુઃખને જોવું હોય, પાપીઓનાં પાપનું બીષણુ પરિણામ નિર-
ખવું હોય તો આ નવલકથા આજેજ મંગાવીને વાંચો. મુંદર
સફેદ ચીકણા કાગળ પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૪૦૦ પાકું સોનેરી
પૃષ્ઠ, મનહર છપાઇ છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦

લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

૧૮૫૭ ના બળવાને લગતી સચિત્ર ડિટેક્ટિવ નવલકથા !

અસંખ્ય ભેદ ભરમોથી ભરપૂર

બાગે શયતાન

અથવા

તસ્વારનું તૂટાન.

(પ્રયોજક:-રા. વ્યંખડલાલ જીવરાજ જોશી.)

આ નવલકથામાં હિન્દમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં થએલા ભયંકર પ્રાણહારક બળવાનો તાદૃશ્ય ચિતાર ચિતરેલો હોઈ, તે ઉપરાંત નાનાસાહેબ અને તાતીઆ ટોપીની અનેક ગુપ્ત બાબતોને પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. નાનાસાહેબની બલિમ અને હૃદયભેદક નિષ્કુરતા, તાતીઆ ટોપીનું કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવું અદ્ભુત ચાતુર્ય, ડિટેક્ટિવ રામપાલ-સિંહની કાર્યકુશળતા, ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કૃનિંગની નિષ્કુશળતા, ગોર્ડન નામક ઇંગ્રેજની હૃદયહાવક સ્થિતિ, હેલનનું હૃદયભેદક ખૂન, ફ્રાન્સ દેશના મેકેયર નામના એક શયતાન હંડારાનાં લીપણ કાવત્રાં, સ્ટીફનનો સ્વર્ગીય પ્રેમ, આર્યબાળા મેંનાની સ્વદેશભક્તિ, અગ્નિમાં ભોગ આદિ વિષયો વાંચતાં ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થાય તેમ છે. આ નવલકથામાં વીર, શૃંગાર અને કરુણા આદિ સર્વ રસોનો સમાવેશ થયેલો છે. મ્યોટી સાઈક્ષનાં પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૩૦, ચાર મુંદર ફોટો-ગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

લખા:—

મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુજી

બુક્સેલર એન્ડ પબ્લીશર

તથા દરવાજા-અમદાવાદ

તૈયાર છે. નવીન સચિત્ર નવલકથા. તૈયાર છે.

મુરાદેવી

અથવા

મૌર્યવંશના અભ્યુદયનો આરંભ

(એક ઐતિહાસિક નવલકથા.)

(પ્રયોજક:—અંબિકાલાલ શુવરાજ જોશી.)

આ પુસ્તકમાં મગધદેશના રાજકર્તાઓનો સંપૂર્ણ હેવાલ આપવા ઉપરાંત, નંદવંશનો નાશ કરીને મહાશુદ્ધિમાન અને કૌટિલ્યવિદ્યાવિશારદ ચાણક્યદેવે મૌર્યવંશની સ્થાપના શી રીતે કરી, ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાધિકાર અપાવવા માટે મલયપુરની રાજનંદિની મંદાકિનીએ કેવા કેવા યત્નો કર્યા હતા, મહારાણી મુરાદેવીના કંકણની ચોરી થતાં રાજા ધનનંદની કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ હતી, મિત્રધર્મ અગ્નવવા માટે પહાડી રાજા સમરકેતુએ કેવી દક્ષતા દર્શાવી હતી; ચાણક્યે પાતાના અપમાનનો બદલો લેવા માટે ભયંકર પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરીને ‘અભ્યુદયથી અભાંગ પણ ડાલી શકે છે’ એ સૂત્રને સિદ્ધ કરવા માટે શા શા ભયંકર ઉપાયો યોજ્યા હતા, તે સર્વ વિષયોનું ધણીજ સરળતાથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. મુરાદેવીના નામપરથીજ મૌર્યવંશના રાજાઓનું નિકંદન નીકળી ગયું તેમજ શરણાગતને નિભાવવા માટે રાજા સમરકેતુએ ભયંકર યુદ્ધ આરંભ્યું, તડિતા નામક એક મનોહારિણી માનિનીએ રાજાના ચિત્તને ડાલાવીને પ્રલયકાળને ખેંચી લાવવાનો આરંભ કર્યો આદિ સર્વ ઘટનાઓ વાંચતાં ભારતના પૂર્વ ઇતિહાસનું તેમજ નૈતિક સિદ્ધાંતોનું સારું જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે. સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના હાથમાં પણ આ પુસ્તક વિના સંકેતે વાંચવા આપી શકાય તેમ છે. પ્રથમ ભાગની કિં. ૧-૮-૦ પૃષ્ઠ ૩૭૫.

મળવાનું ઠેકાણું—

મહાદેવ રામચંદ્ર બગુજી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર, ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

સચિત્ર સામાજિક નવલકથા. હુમણાંજ પ્રસિદ્ધ થય છે.

કમનસીબ લીલા

આજકાલના કેળવાયલા યુવકને અમુકજ કન્યા સાથે પરણવાની શરજ પાડવાથી તેનાં સગાં બહાલાંઓને તેમજ તેને પોતાને કેટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે, અંતે તેમનો સંસાર કેવો વિષમય બની જાય છે તેમજ માત્ર ફેશન અને ખહારના આડંબરવાળી ઉચ્છ્રંખલ સ્વેચ્છાઆરિણી અબળા સાથે વિવાહ કરવાની પ્રાણુહારક મહત્વાકાંક્ષા રાખનાર યુવકોની કેવી ખાનાખરાખી અને પાયમાલી થાય છે, પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે તેઓ કેવાં કમકમાટી ઉપજે એવાં કુટિલ કાર્યો કરે છે, સમજી યુવકોનું શું કર્તવ્ય છે, આદર્શ જીવન કેવું હોવું જોઈએ વગેરે અનેક સાંસારિક ઘટનાઓ તાદ્રસ્ય દષ્ટિ સમક્ષ ઉભી જ હોય એવું વર્ણન આલેખવામાં આવ્યું છે. સંયોગ વિયોગના પ્રસંગો, વિરહવેદના, પ્રેમની નિરાશા, સ્નેહમાં સંકટ વગેરે રસિક ચિત્તાકર્ષક વિષયોથી ભરપૂર મ્હોટી સામ્રજ્ઞતાં પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૮૦, ચાર મુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી પૂઠું છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦ લખો:-

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે

પુસ્તકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

મણી દરવાજા—અમદાવાદ

રા. નગીનદાસ મંછારામકૃત રસિક નવલકથાઓ મધુર મધુરી અથવા મુંબાઈની મોહિની

અલખેલી મુંબાઈની આકર્ષણીય મોહિનીનું દિગ્દર્શન કરી તેમનાં કામણુઆણુની વિલાસી યુવકો ઉપર કેવી રામઆણુ અસર થાય છે, અને પરનારીના પ્યારથી તેમની કેવી પાયમાલી તેમજ ખાનાખરાખી થાય છે, એક આદર્શ આર્ય અખળાનું શું કર્તવ્ય છે, વફાદાર મનુષ્ય આત્મત્યાગનું ઉત્તમ દષ્ટાન્ત કેવી રીતે દર્શાવે છે વગેરે રસમય અને ચમત્કારિક બનાવોથી ભરપૂર. મોટી સાદગીનાં લગલગ ૨૫૯ પૃષ્ઠ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો ગ્લેઝ કાગળ મનહર છપાઈ પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ, કિંમત રૂ. ૧—૮—૦.

ભક્તાણી કે ભામટી ?

નટવરના સુપ્રસિદ્ધ લેખક નગીનદાસ મંછારામ કૃત આ નવિન પુસ્તક છે. આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે. આમાં એક વાણક ગૃહસંસાર, ભક્તાણીને નામે ચાલતા ભામટાવેડા, એક રસોઈગ્યા ખાણુની લંપટતા વગેરે બનાવો સારા આલેખાયેલા છે. હાસ્યરસ પણ ભરપૂર છે. સાથે ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. કાગળ ઉચ્ચ લાય-બ્રેરીને શોભાવે તેવા, પાકું રૂપેરી નામનું પૃષ્ઠ છતાં કિંમત રૂ. ૧—૮—૦ પોસ્ટેજ માફ.

રા. નરભેશંકર પ્રાણજીવન દ્વે એમ. એ. કૃત નવલકથા

સુંદર અને વિદ્યાનંદ અને પ્રેમનો ચિતાર (આવૃત્તિ બીજી)

આ નવલકથામાં તેના વિદ્વાન લેખકે સાંસારિક ઘટનાઓનું એનું આખેડુનું આલેખન કર્યું છે કે જે વાંચતાં વાંચક મુગ્ધ બની જાય તેમ છે. શુદ્ધ સ્નેહ, વિષયવાસના, આશ્ચર્યજનક કિન્તુ સંભાવત બનાવો વગેરે વાંચના મનરંજન થાય તેમ છે. બે સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. મોટી સાદગીનાં પૃષ્ઠ. લગલગ ૨૦૦, સુંદર સફેદ કાગળ, પાકું રૂપેરી આઈન્ડીંગ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧—૪—૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે, બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

જીવનનો રક્ષક !

સાચો માર્ગદર્શક !

ઈન્ડોઅન

પીનલકોડ

(ખીજી આવૃત્તિ)

કર્તા:—શ્રી ૦ ચતુર્ભુજ માણિકેશ્વર ભટ્ટ

મંડર સ્ટેટના માજી જ્યુડીશીયલ સેક્રેટરી અને સેસન્સ જજ

ફોજદારી ગુન્હાઓમાંથી આત્મરક્ષણ કરવા, મારામારી વગેરેથી બચવા, કેવા પ્રકારની મારામારી મહાબ્યથા ગણાય છે? ગર્ભપાત, મનુષ્યહરણ, ગુલામી, વિશ્વાસઘાત, ચોરાયત્તી મિલકત લેવા બાબત, ફગાઈ, ખોટાં બનાવટી ખતો, નોકરી કરવાના કરાર તોડવાના ગુન્હા, લગ્ન સંબંધીના ગુન્હા, ચલણી નોટો, ધમકી, આગર લેવા બાબત વગેરે દરેક બાબતો સંબંધીની કલમો તથા તેના વિસ્તૃત અને માર્ગદર્શક ખુલાસા આપેલા છે. એ ઉપરાંત એવા કેસો ઉપર જૂદી જૂદી હાઈકોર્ટોએ ચુકાદા આપેલા છે એ સઘળો હેવાલ વિસ્તારથી આપેલો હોવાથી, ફોજદારી ગુન્હાઓમાં આવેલા માણસો, કોર્ટ સંબંધીનું કામકાજ કરનાર, પોલિસ અધિકારીઓ, મેજિસ્ટ્રેટો, ઈંગ્લેજ નહિ જાણનાર વકીલો, દેશી રાજ્યના ન્યાયાધીશો વગેરેને આ ગ્રંથ ખાસ ઉપયોગી છે. આ કાયદો તદ્દન નવો એટલે ઇ. સ. ૧૯૧૬ માંજ બહાર પડેલો છે. કાગળ ગ્લેજ ઉંચા, પાકું સોનેરી પૃકું, છતાં આ મોટા રામાયણ જેવડા ગ્રંથની કિંમત માત્ર રૂ. ૭—૦—૦ છે. પોસ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

રૂપીયા સવામાં

ઇંગ્રેજી શિખવું છે ?

થોડા વખતમાં થોડી મહેનતે જરૂર જેટલું ઇંગ્રેજી શિખનાર

આજકાલ સર્વ જાગતોમાં અને સર્વ ઠેકાણે ઇંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર થવાથી ઇંગ્રેજી નહિ જાણનારાઓને શું નથી વેડવું પડતું ? સારી બુદ્ધિ હોવા છતાં તેમજ સારા હુન્નરો આવડતા હોવા છતાં ફક્ત ઇંગ્રેજી નહિ જાણવાથી કેટલા બુદ્ધિશાળી યુવકો પાછળ રહ્યા છે ? જો આવુંજ છે તો ખરીદો.

ધી સેલ્ફ ઇંગ્લીશ ઇન્સ્ટ્રુક્ટર

રાજભાષા

આ પુસ્તક ઇંગ્રેજી જાણનારાઓને એક રત્નરૂપ છે. થોડી મહેનતે અને થોડું થોડું જાણવાથી આ પુસ્તકના આધારે ઇંગ્રેજી શિખી શકાય છે, અક્ષર જ્ઞાન, લખતાં, બોલતાં, કાગળ લખતાં, વગેરે શિખવાનું આ ઉત્તમ સાધન છે, આજ સુધી આવી જાતની બહાર પડેલી તમામ બુકો કરતાં આમાં દોઢો સમાસ છે. નાનપણમાં જાણવાનો યોગ નહીં પામેલા યુવાનોને ઇંગ્રેજી જાણવાનું આ એક અમૂલ્ય સાધન છે. વિશેષ ખાત્રી માટે વિદ્વાનો, વર્તમાનપત્રો તેમજ આ પુસ્તક ઉપરથી અભ્યાસ કરનારાઓના અભિપ્રાયો આમાં સામેલ છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૬૪ છે. આટલી સગવડતા હોવા છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટી

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

અતિ ઉત્તમ ગ્રન્થ ! અદ્ભુત અદ્વિતીય ગ્રન્થ !
એક એક નકલ પ્રત્યેક ઘરમાં રહેવી જ જોઈએ ! દરેક ગૃહસ્થે
વાંચવું જ જોઈએ.

રતિશાસ્ત્ર

કોકશાસ્ત્ર

આ અમૂલ્ય અદ્વિતીય ગ્રન્થ સર્વોપરી છે. એમાં ઘણાં જીનાં જીનાં પુસ્તકો શોધીને યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગુપ્ત વિષયો-દવાઓ પ્રકટ થયાં છે. એમાં સ્ત્રી પુરુષની ચાર જાતિ, તેમનાં લક્ષણ, કામદેવનાં રહેવાનાં સ્થળ, ગુપ્ત આસનોનાં વર્ણન, સંયોગ માટે તીર્થી, વાર, નક્ષત્રનો વિચાર, અદ્ભુત વાજકરણ, વશીકરણ પ્રયોગો, ગર્ભ રહેવાના ઉપાય, ગર્ભ પાત-ગર્ભ સ્થાવની રામચાણ અનુભવ-સિદ્ધ દવાઓ, અનેક રોગો ઉપર ઉત્તમ દુઃયકા, ઈચ્છાનુસાર પુત્રપુત્રી ઉત્પન્ન કરી શકાય એવા પ્રયોગો, પુરુષ અને સ્ત્રીનાં ગુપ્ત લક્ષણો, રંગેદર્શન ફળ, રજસ્વળા કર્તવ્ય, પુત્રપુત્રી થવાના દિવસો, ગર્ભપરીક્ષા, યુવાવસ્થા, વીર્યપ્રભાવ, નપુંસકતા, તેને માટે અનેક ઔષધો, ધાતુની નિર્મળતા, તેની દવાઓ, પૌષ્ટિક ઔષધો, ઋતુઓમાં પાળવાના નિયમો અળવાન અને દીર્ઘાયુ થવાના ઉપાયો, વિર્યવર્ધક ગુટીકાઓ, મુખગંધ, ખીલ, ચાદાં, નેત્રરોગ, જીભરોગ, વાળ વધવાની, વાળ કાઢવાની, તાવની, ગુપ્ત રોગની, કાનની, કંઠમાલની, કોઠ, ક્ષય, શ્વાસ, દમની દવાઓ, સરસ્વતી આવડે તે માટે ચૂર્ણ, મંત્ર, જંત્ર, મરડો, પેશાબ, ઉધરસ, ખસ, ખરજવું, ખીલ, આદાશીશી, સલેખમ, જી, લાખ, જલંદર, સાપ, વીછી, મચારખી, કોલેરા, સ્ત્રીના કમળનો સોળે, રક્તપિત્ત દરાજ, ભગંદર, કાંસાશ્વાસ, નાસુર, કમળો, ફેફસે, રતાંધળાપાણું, હરસ, વિરકોટક, ભાંગરાકાપ, દિવ્ય દષ્ટિ, વગેરે ઉપરાંત સુદ્ધા ના થવાય તે માટે, ગર્ભિણીના અતિસાર માટે, બાળકોના રોગ માટે ઘણી અકસીર જીની ઔષધીઓ શોધીને પ્રકટ કરી છે.

એક વખત અવશ્ય વાંચી વંચાવી લાભ લ્યો, ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યો બીજો કોઈ પણ દળદાર, ઉપયોગી ગ્રન્થ નથી. સોનેરી નામો સાથે પાકું પૂઠું-ઈમત રૂ. ૩-૪-૦ (પોપ્ટેજ સાથે) આજે ને આજેજ પત્ર લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર ભગુડે

બુકસેલર-૬. ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

સુપ્રસિદ્ધ અમેરીકન વિદુષી બાઈ મીસીસ ઇલીઝાબેથ ટાઉનનાં
“ લેસન્સ ઇન લીવીંગ ” નામના પુસ્તકનું લાપાન્તર.

જીવનશિક્ષા.

આ પુસ્તકમાં જીવનનો પાયો, સૃષ્ટિના
મૂળ સાત સિદ્ધાન્તો, પ્રકૃતિનો તમસ્વભાવ,
પાપનું રૂપાન્તર, નૂતન મતનું ધોરણ, વિકાસક્રમ
અને મુક્ત તથા શાશ્વત જીવન, વિશ્વચેતા,
સર્વજ્ઞ શી રીતે થવું ? મનના સંદેશાની નવી
પદ્ધતિ, માનસિક અન્તઃપ્રવેશ, પ્રવૃત્તિ અને
નિવૃત્તિ, આબાદાનીનો ઇલાજ, આરોગ્યતા તથા
આબાદાનીના સિદ્ધાન્તો તથા ઇલાજો, મનની
અને શરીરની પરસ્પર ક્રિયા, સારો દિવસ શી
રીતે નિર્ગમવો ? તમારું આત્મગાન વગેરે જીવ-
નના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો ઘણા સારા સમ-
જાવ્યા છે. આ પુસ્તકની ઈંગ્રેજીમાં લાખો નકલો
ખપી ગઈ છે એજ આ પુસ્તકનું મહત્વ બતાવે
છે. મીસીસ ઇલીઝાબેથ ટાઉન “ ધી નાનટ્રીલસ ”
નામક સર્વ વિદ્યાપૂર્ણ માસિકનાં સંપાદિકા છે
અને તેની પ્રત્યેક માસે બે લાખ પ્રતો નીકળે
છે એજ એમની વિદ્વતાની સાક્ષી આપે છે.
કાગળ ઝોજ ઉંચા, પૂંકું પાકું, લાયબ્રેરીમાં
રાખવા યોગ્ય છતા કિં. રૂ. ૧૫૫ પો. માફ.

મળવાનું ઠેકાણું:—

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટી

મણી હરવાળા—અમદાવાદ

મહાત્મા કબીરની કાવ્ય પ્રસાદી

કબીર કાવ્ય

આમાં મહાત્મા કબીરના દોહરાનો અને તેમાં રહેલો ગુદાર્થ ધણીજ સહેલી લાપામાં વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યો છે કે તે વાંચવાથી સૃષ્ટિ, ઈશ્વરશક્તિ, મૃત્યુ વગેરે સંબંધીનો ઘણો જ ઉત્કૃષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. ગમે તેવા પાપાણુ હૃદયવાળા માણસને પણ આ પુસ્તક સારું જ્ઞાન આપી નૂતન જીંદગીમાં પ્રવેશ કરાવે છે. પુસ્તક ફક્ત એકજવાર વાંચવાથી તે વારંવાર વાંચવાની પ્રેરણા થાય એવો એમાં અદ્ભુત રસ છે. આમાં સામર્થ્યઅંગ, રમરણઅંગ, ચિતાવનીઅંગ, જીવનમૃતકઅંગ, કામઅંગ આદિ ૨૦ અંગ છે અને તે એકથી એક એવા અદ્ભુત છે કે તેનો ખરો ખ્યાલ વાંચવાથીજ થશે. શિવાય આમાં નીચે જણાવેલાં ત્રણ સુંદર કોટાગ્રાશિક ચિત્રો આપેલાં છે (૧) કબીરને ગુરૂની પ્રાપ્તિ (૨) કબીરના અદ્ભુત ચમત્કારથી કાજી સાહેબે ચિડાઈ જઈ બાદશાહ માર્ફત કબીર સાહેબને બોલાવી તેમને લોહાની પેટીમાં પૂરી ઉપરથી મજબુત તાણું લગાડી તે પેટીને ઉંડા પાણીમાં ડુબાડી દેવી અને બીજી બાજુએ કબીર સાહેબનું સમાધી અવસ્થામાં પાણીપર તરતું (૩) કમાલના મૃત-દહને બાદશાહની સમક્ષ મુકે ઉઠ કુદરતકે કમાલસે એમ કહી સજીવન કરતું વગેરે ચિત્રોના દેખાવો ખાસ જોવા લાયક છે. સર્વ સાધારણોની સગવડ ખાતર આ પુસ્તક ગુજરાતી અક્ષરમાં છપાવ્યું છે. કાગળ ગ્લેજ ઉંચા પાકા પુંડા ઉપર કબીર સાહેબનો રૂપેરી વરખથી છપેલો કોટો, બાંધણી મજબુત હોવા છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૦૦૦ પોસ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર.

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ

નવો નવલકથાઓ હામણાંજ બહાર પડી છે.

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
” ” ” ૨ જો. ” ...	૧-૮-૦
ભયંકર ભદ્ર. (સચિત્ર) ...	૨-૦-૦
રમણી કે રાક્ષસી ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
પિશાચમંદિર. ” ...	૨-૦-૦
લતા લલિતા ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર) ...	૦-૧૨-૦
” ” ૨ જો. ” ...	૦-૧૨-૦
” ” ૩ જો. ” ...	૦-૧૨-૦
” ” ૪ થો. ” ...	૦-૧૨-૦
કંગાલ કેદી અથવા રોહ-અધન (સચિત્ર) ...	૧-૧૨-૦
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા ! ” ...	૧-૪-૦
દગાબાજ દુનિયા. (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
પિશાચિની કે પ્રમદા ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
સંસાર કે નરકાગાર ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
સ્વર્ગમાં શયતાન (સચિત્ર) ...	૧-૪-૦
બાગે શયતાન. (સચિત્ર) ...	૨-૦-૦
મુરાદેવી ” ...	૨-૦-૦
કલંદરની કટાર. ” ...	૨-૦-૦
કમનસીબ લીલા. ” ...	૧-૧૨-૦
મંદુર મંદુરી. ” ...	૧-૮-૦
ભકતાણી કે ભામટી ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
સુંદર અને વિદ્વાનંદ ” ...	૧-૪-૦
કમળાદેવી. ...	૧-૮-૦
કાસ્મીર અને કેસરી ...	૧-૦-૦
તરુણ તપસ્વિની ભાગ ૧-૨ ...	૩-૦-૦
કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર ભાગ ૧-૨ ...	૨-૧૨-૦
રણધેલા રજપૂતો. ” ...	૩-૦-૦

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે

બુક્સેલર અને પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

